خلق الانسان علمه البیان

دبیر عجم

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر السنہ مشرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

سنہ ۱۹۲۸ء

قیمت ۱۲/-

خلق الانسان علمه البیان

سوادِ شعبِ نوّان است روحی
غنیمت دان دو سہ جام صبوحی
ز رختِ خواب سر برکن خدا را
بیا در بزمِ جم بزمے بیارا
نہ بزمِ آذری بزمِ معانی
غلط گفتم بہشتِ جاودانی
فضائے دلکش و ابرِ بہاری
فلا تشرب باقداح صغار

عجم

برگشیدۂ خامہ

اصغر علی روحی پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۲۸ء

به تردستی کارگذاران مطبع مقبولِ عام باہتمام منشی غلام احمد چاپ زن
نقش انطباع پذیرفت

قیمت ۱۲ روپے

خلق الانسان علمہ البیان

سوادِ شعبِ بوّان است روحیؔ
غنیمت دان دو سہ جامِ صبوحی

ز رختِ خواب سر برکن خدا را
بیا در بزمِ جم بزمے بیارا

نہ بزمِ آذری بزمِ معانی
غلط گفتم بہشتِ جاودانی

فضائے دلکش و ابرِ بہاری
فلا تشرب باقداحٍ صغار

عجیب دبیر

برکشیدہ خامہ

اصغر علی روحیؔ پروفیسر السنہ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۲۸ء

به تردستی کارگزاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چاپ زن
نقشِ انطباع پذیرفت

فہرست مضامین

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
دیباچہ کتاب	۱	غزل	۵۹
بہرۂ نخستین		مثنوی	۶۱
مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء	۱۵	رباعی	۶۳
خفت و ثقل الفاظ	۱۸	ارشاداتے چند در شعرِ دلکش	۶۵
بحث در ترادف الفاظ	۲۲	تخلص	۷۴
علمِ ادب	۲۴	تبصرہ	۷۶
اسباب ترقیۂ شؤون ادبیات	۲۶	در سرقات شعر	۷۶
خصائص زبان پارسی کہ بدان از تازی امتیاز دارد	۳۰	**بہرۂ دومین** - علم معانی	۸۱
		فصاحت	۸۱
تصرفات فارسیان	۳۵	بحث عمومی دربارہ بلاغت	۸۸
منثور و منظوم	۴۰	فصاحت و بلاغت	۹۱
در مدح و مذمت کلام منظوم	۴۲	مجاز لغوی	۱۰۵
شعر چیست؟	۴۸	مجازے کہ در جملہ باشد	۱۱۲
انواعِ نظم	۵۲	مسند الیہ	۱۲۲
قصیدہ	۵۲	مؤلف مہمان دوستے	۱۲۶

التفات	۱۳۷
مسند	۱۴۰
تقدیم و تاخیر	۱۴۹
مسئله در باب نفی	۱۵۵
خبر	۱۶۲
حذف	۱۶۸
انشاء	۱۷۶
اسم موصول	۱۸۹
قصر	۱۹۱
فصل و وصل	۱۹۷
ایجاز و اطناب	۲۱۱
بهرهٔ سیمین - علمِ بیان	۲۲۴
تشبیه	۲۲۶
مشبه و مشبه به	۲۲۷
وجه شبه	۲۲۹
غرض تشبیه	۲۳۲
تقسیم تشبیه به اعتبار طرفین	۲۳۵
تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه	۲۳۶
تقسیم تشبیه باعتبار غرض	۲۴۰
تقسیم باعتبار اداة تشبیه	۲۴۰
تبصره	۲۴۰
تشبیه تمثیل	۲۴۳
تبصره	۲۵۶
فرق میان تشبیه و تمثیل	۲۵۹
مسائل تشبیه	۲۶۱
حقیقت و مجاز	۲۶۹
کنایه و مجاز	۲۷۰
فرق میان تشبیه و استعاره	۲۷۷
تقسیم استعاره	۲۸۷
تقسیم به اعتبار تجرید و ترشیح	۲۹۲
معنی عقلی و تخییلی	۲۹۳
بهرهٔ چهارمین - علم بدیع	۳۰۳
صنائع معنوی	۳۰۷
توریه	۳۰۷
ایهامِ تناسب	۳۰۸

ایہام تضاد	۳۰۹	تنسیق الصفات	۳۲۰
طباق	۳۰۹	صنائع لفظی	۳۲۰
مقابلہ	۳۰۹	تجنیس	۳۲۰
مراعاۃ النظیر	۳۱۰	تجنیس تام	۳۲۱
مشاکلت	۳۱۰	تجنیس ناقص	۳۲۱
عکس	۳۱۱	تجنیس زائد	۳۲۱
رجوع	۳۱۱	تجنیس مرکب	۳۲۲
لف ونشر	۳۱۱	تجنیس مزدوج	۳۲۲
جمع	۳۱۲	تجنیس مطرّف	۳۲۳
تفریق	۳۱۲	تجنیس خط	۳۲۳
تقسیم	۳۱۳	ردالعجز علی الصدر	۳۲۳
تجرید	۳۱۴	اشتقاق	۳۲۴
مبالغہ	۳۱۴	ترصیع	۳۲۴
مذہب کلامی	۳۱۵	اعنات	۳۲۶
حسن التعلیل	۳۱۵	تلمیح	۳۲۶
تاکید المدح بمایشبہ الذم	۳۱۶	ذوالقافیتین	۳۲۶
تاکید الذم بمایشبہ المدح	۳۱۷	متلون	۳۲۶
استتباع	۳۱۷	توشیح	۳۲۷
توجیہ	۳۱۸	سیاقۃ الاعداد	۳۲۷
تجاہل عارف	۳۱۸	بہرہ گنجینہ – موازنہ وتنقید	۳۲۸
قول بالموجب	۳۱۹	پایانِ نامہ	۴۰۳
اعتراض	۳۱۹		

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اے آنکہ نیستی ما دلیلِ ہستی تست و ناتوانی ما برہانِ توانائی تو- تا چہ فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازہ کہ داری از گنج بے رنج خود بہرہ بخشیدہ و تا چہ خجستہ داوری کہ دست بخششِ خود را بر بزہ کاری ماز ما باز نکشیدہ۔ گوہرِ خرد را در دُرجِ جانہا بودیعت نہادہ و نقدِ سخن را در بازارِ صرافانِ معنی رواج دادہ۔ ۵

اے حمدِ تو خود ستائی ما | وے وصفِ تو نارسائی ما

بیرون و درونِ جانِ مائی | بیگانہ برنگِ آشنائی

آنجا کہ توئی دوئی نگنجد | نے غلغلِ توئی نگنجد

نے نام ترا و نے نشانے | ہر نام و نشاں تراست شانے

ہر چند کہ عقدہا کشودم | خود عقدہ بکارِ خویش بودم

نقشم زنگیں نشاں ندارم | حرفی عجیم بیاں ندارم
خاموشم و بر زباں سمرہا | زہر آبم و در دہاں شکرہا
گر صد ز درِ تو دور دستم | از جرعۂ ساغرِ تو ہستم

نازم جودِ بے پایانِ ترا کہ سرِّ اعظم و مظہرِ اتم خود را بمیزبانی جملہ عالمیان برگزیدی و خویشاں و بیگانگانِ دور و نزدیک را بہ صلائے عام بر خوانِ نوالش بمہمان پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ او بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقائق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوش خرامانِ عرصۂ ادارت بر جادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رائتِ سعادت بسرِ منزلِ مقصود برافراختند۔ و واماندگانِ بادیۂ بخت و اتفاق بگل و لائے ہرزہ سگالی در افتادہ آساں را بر خود دشوار ساختند۔ ۵

شنیدستم من از پیرے خردمند | کہ گیتی نیست جز نقشِ خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش | بود انجامِ تو اے وائے اے کاش
ز نقاش ار نشانے باز خواہی | بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسولِ ہاشمی آں قبلۂ دل | بنقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طراز د | ز مبدء تا معاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رساند | غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا گر ذکرِ حق پیوند جان است | چو دردِ او نداری رائگاں است

الا اگر گوشش داری بشنو از من　　سبک برخیز و زن دستے بدامن

اللّٰھُمَّ صَلِّ علیه و علےٰ اٰله و اصحابه اجمعین

امابعد معلوم است که زبانِ پارسی در صفِ السنهٔ مشرقیه بغایت مطبوع و دلکش افتاده - به هنجاریکه سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطرِ افسردہ را تازه و دلِ پژمرده را شگفته می سازد - وازیں جاست که در اطرافِ عالم شمارهٔ فارسی گویاں از ماهرانِ السنهٔ اُخریٰ بیشتر است - هرچند در آغازِ زمانِ استیلائے تازیان ادبیاتِ عجمیاں را انتشارے نداده اند امادر اواخر قرنِ ثانی شعرا و حکما کم کم ذخیرهٔ نثر و نظم بهم رسانیدند تا در عهدِ ملوکِ آلِ سامان آں را آبے بر روئے کار آمد - با ایں روزِ بازارش علمائے آں دور نظر به استحکامِ مبانی ادبیاتِ خویش بسانِ اصحاب عربیت در تدوین و ترتیب تصریف و نحو و معانی و غیره تنک التفاتے جائز نه شمردند - چه ایشاں خود اهلِ زباں بودند و بدیں واسطه خود را از رجوع بدیں گونه کتب مستغنی یافتند - بخلافِ تازیاں که ایشاں را فریضهٔ تبلیغ قرآں و نشر احکامِ ملت از اهم مقاصدِ فتوحات بوده است - و اهلِ عجم چوں از کوهسارِ وسط آسیا به عزمِ جهانگیری برخاستند و پیچاپیچ کریوه و مغاک را در نوشته قلمرو دهلی را بحیطهٔ تسخیر در آوردند و در اقطار و جوانبِ آں دیار رایتِ جهانداری برافراخته سکه و خطبهٔ آں حدود بنامِ خود گرفتند و در رتق و فتقِ امورِ مملکت اجرائے فرامینِ دولت و تنفید

احکامِ سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل بزبانِ پارسی قرار دادند۔ هندیان بمقتضائے الناس علے دین ملوکہم صورت حال را برین منوال مشاہدہ نمودہ در تعلیم و تعلمِ این زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلعی جمیلہ بکار بردہ دقیقۂ نامرعی نگذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتانِ این تیرہ خاک حضرت امیر خسرو دہلوی در فن سیاقت و بدیع بر طبق مذاق ابنائے آں روزگار کتابے موسوم بہ اعجازِ خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ باہمہ اطناب و اطالت نظر بہ ضرورتِ فن بلاغت ہیچ باخود ندارد۔ نعم در سرزمینِ خطۂ فارس در ایامِ دولتِ اتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در اوائلِ قرن ہفتم بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض و بدیع و مسائل متفرقۂ علم بیان و بعضے از ارشاداتِ فنِ شعر و شاعری ترتیب دادہ۔ و الحق کتابے است کہ بہتر از اں در تفصیلِ ضوابط نظمیاتِ فارسی یافتہ نشدہ۔ اما آں بزرگوار نیز بہ تبویبِ مسائل معانی چنانکہ اصحابِ عربیت تصفح آں نمودہ اند التفاتے ننمودہ و ہمچنیں شاعر مشہور رشید و طواط رسالۂ موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعہ فقیر در آمدہ مشار الیہ در آں رسالہ غیر از صناعاتِ فنِ بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحبِ تذکرۂ آتشکدہ نسبت بہ عبید زاکانی آوردہ کہ کتابے در علمِ معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم نمے شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزون طبعانِ

ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ مسند اوّل بین الناس است در فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلاً در آں بحثے نراندہ و بہرۂ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلہ عربیہ امثلہ فارسیہ نشاندہ مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارۂ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی آں را بہ اُردو کشیدہ۔

بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام یکے از زبان دانانِ مضافاتِ اکبرآباد در اثنائے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذِ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چوں مقلدِ محض است چیزے از خود نیاوردہ۔ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ و کتاب نزہتہ الصنائع و رسالۂ ہانسوی نیز بر ہمیں منوال یافتہ اند۔ و بالجملہ آنچہ من مے جستم اثرے ازاں نیافتم فالی اللہ المشتکی بنا بریں از دیرباز میلِ خاطرم برآں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینیاں در شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوشیرہ بابِ موازنہ بین الکلامین کہ دریں روزگار توجۂ ابنائے زمان بداں بیشتر مصروف است التفاتے ننمودہ اگر مشیّت ازلی بہ آہنگِ ایں بے بضاعت سازگار

اُفتد۔ کتابے ترتیب دادہ آئد کہ متکفل تفصیل مسائل این فنِ شریف باشد اما با بے طاقتی خویش بے سروسامانی خود را جفت می یافتم و با تیشئہ اندیشہ زمینِ دل مے کافتم

ے

یُرِیْدُ الْمَرْءُ اَنْ یُعْطٰی مُنَاہُ   وَیَاْبَی اللّٰہُ اِلَّا مَا یَشَاءُ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام ایں مہم خطیر بدانچہ کہ از پیشینیاں موجود است متمسک جوئم و آنچہ مفقود است در گرد آوردنِ آں بر طبیعتِ خامدہ و قریحۂ جامدہ خود اعتماد نمائم ۔ ہر چند در کمینِ تقریبے کہ در خور تکمیل ایں کارِ بزرگ باشد منتظر فرصتِ می بودم ۔ اما از رہگذرِ لوازمِ بشریت کہ در لباس تعلق ناگریز است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقب شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیل ایں مقصدِ اہم بروئے روز نیامد۔ مع ذالک از ناپائداری حیاتِ بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دور از دو بستاں غنچۂ امیدِ ایں افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہرِ آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل وَلَمْ یَتَّفِقْ حتّٰی مَضٰی لِسَبِیْلِہٖ ۔ وَکَمْ حَسَرَاتٍ فِی بُطُوْنِ الْمَقَابِرِ

ے

خوش گلشنے است دہر کہ گلچیں روزگار   فرصت نمے دہد کہ تماشا کند کسے

تا بہ تائید سابقہ ازلی سر رشتۂ مقصود بدست آوردم و بر اعتمادِ رحمتِ عامۂ کارسازِ حقیقی در پایانِ شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجریہ علیٰ صاحبہا

افضل الصلوات واعلی التحیات به استدعائے فرزندارجمند که بفضلہٖ حق سبحانہ وتعالی سالیانِ عمرش به شمارہ حروفِ بسملہ تقابل دارد ؎

فروغِ دیدۂ روشن سوادی فراغ خاطرِ محنت ہم آغوشش
زچشمِ زخمِ دوراں باد ایمن بقائش با بقائے نوح ہمدوشش

متّعہُ اللّٰہُ بِالعِلمِ وَالعَمَلِ وَبَلَّغَہٗ غَایۃَ الاَمَلِ

به تسوید ایں شگرف نامہ بپرداختم و به دبیرِ عجم موسوم ساختم وکارِ مسودہ را به مولوی عبدالرحیم که یکے از اعزّۂ تلامذۂ فقیرِ مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دوبار زحمت نقل را متحمل گشتہ سررشتۂ ارادت و اخلاص را از دست نداد جزاہ اللہ فی الدنیا والآخرۃ مقرر است که ہیچ علم وفن در قومے بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیرا که مصطلحات بمنزلۂ امارات واشارات می باشد که برچیزے دلالت می کند وایں امر در ہر قومے وہر ملکے که به تدوین وترتیبِ علوم وفنون روآوردہ مشاہدہ میرود تازیاں چوں دریں میدان قدم فراتر نہادند وضعِ مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحات اقوامِ غیر بکمالِ خوبی انصرام دادند ازانجا که زبانِ تازی نسبت به دیگر السنہ باخود وسعتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام ایں مہم دقتے بیش رونداد بنا بریں می تواں گفتن که تازیاں در وضعِ مصطلحات محتاج السنۂ دیگراں نبودہ اند اما امرے که موجبِ حیرت است آں است که

؎ اشارہ بنام آں عزیز است ۱۲ منہ

اہلِ عجم دریں معاملہ تقصیراتے ورزیدہ اند کہ دال است بر ضعفِ ہمّت ایشاں یا بر بے بضاعتیِ زبانِ پارسی - چہ ایشاں در ہر شعبۂ علم وفن بر مصطلحاتِ زبانِ تازی اکتفا نمودہ اند - اما ماہر لبیب نیکو داند کہ ایں تقلید در ہر مقام منتج بیفتاد۔ چنانکہ در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحابِ عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم بہ تقلید تازی مدخولِ حرف جر را مجرور گویند با آنکہ ہیچ از نشان جر دروے پیدا نیست ہمچنیں علامت فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامت رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با ایں ہمہ القاب مرفوع و منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و ایں نیست مگر از تقلیدِ کورانہ تازیان وطرفہ اینکہ در اُردو زبان نیز ہمیں تقلیدِ رہزن ہندیاں شدہ ہماں مصطلحات تازی را در اُردو جا دادہ اند بالجملہ عجمیاں در وضع مصطلحاتِ علوم و فنون ہیچ از خود نتراشیدہ اند۔ بل دریں باب بکلی بر آثار قدم تازیان گام زن آمدہ اند و چوں چنیں است مؤلّف خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ ہماں مصطلحات اصحابِ عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحث علم معانی پردازد۔ ہر چند در بحث بعضے از مسائل[۱] کہ مخصوص بزبان تازی است۔

---

[۱] مسائل إنَّ ولا عاطفہ و انّما و ضمیر شان و قصّہ و لام تعریف وغیر ذلک را در زبانِ پارسی نشانے یافتہ نمے شود ۱۲

دقتے عظیم رو دادہ اما مہما امکن در تفحص تراکیب پارسی کہ با تازی مطابقت دارد تقصیرے جائز نداشتہ و در فراہم آوردن امثلۂ فارسیہ تقاعدے نورزیدہ و با اینہمہ مشکلاتے کہ دریں تالیف رو دادہ چوں دریں باب انموذجے از اکابر مؤلفانِ عجم در دستِ مؤلف نبود۔ اگر بعضے از تشریحاتِ مسائلِ ضروریہ مہمل ماندہ و در بعضے دیگر زلّتے روے دادہ باشد چشم از خلّصِ احبابِ نکتہ شناس آن است کہ بر شیوۂ پاک طینتانِ گزیدہ آئین مقولہ ع

والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نہادِ خاطر عاطر ساختہ مؤلف را دریں باب معذور دارند۔ کما قلتُ

ے حقیقت شناسانِ معنی نظر گمارند بر عیب چشمِ ہُنر

نظر بہ تسہیل تبویب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب دادہ آمد

بہرۂ نخستین در متفرقات کہ ہر چند جزو علم بلاغت نیست اما از جہتے تعلق بہ بلاغت دارد و دبیر بلیغ را از دانستن آں چارہ نیست

بہرۂ دومیں در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

بہرۂ سیومیں در علم بیان

بہرۂ چہارمین در علم بدیع

بہرۂ پنجمیں در موازنہ و تنقید کہ اہم مقاصد ایں کتاب است۔

وافوض امرہی الی اللہ وبہ ثقتی وعلیہ اعتمادی

مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعان نظر در احوال اشیاء مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ اشیاء عالم را بہ یکدیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسب الفاظ است و الفاظ واسطۂ اظہار آں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در ہمہ کائنات ساری است ۔ و ہیچ شئی کہ از حیز عدم لباس وجود پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ ۔ و فہم ایں نقطہ موقوف است بر فہم اتحاد مادۂ اشیاء ۔ چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ ۔ اَوَلَمْ یَرَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنٰهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ ؕ و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بر مواد آنہا از مبادی عالیہ فائض گشتہ کہ بحکم فَالْمُدَبِّرٰتِ اَمْرًا ؕ از مبدء فیاضِ حقیقی مہبطِ خیر محض اند چنانچہ ایں معنی در کتب حکمیہ بہ دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ مُدلل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحمل شرح و بسط آں ندارد و ایں نوعِ ربط در اشیاء مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحادِ زمان و مکان وغیر ذلک می باشد ۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ باشی تامل کن در کیفیت ربط اعضاء انسانی کہ ہیچ یک از آں از دیگرے

مستغنی نیست ۔پس آنچہ در عالم صغیر مسلم است در عالم کبیر نیز مسلم خواہد بود۔ و
میانِ ذوی العقول علت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
و فہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبت الٰہی تعلق دارد ۔ و مزاولتِ اصولِ حکمیہ
را در آں دخلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را ور ادراکِ عللِ خفیہ قدمے
راسخ نیست و آنچہ تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکمِ قطرۂ از محیط اعظم دارد۔
و باید دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلیغ موقوف بر ہمیں قانونِ
ربط اشیاء است و ایں وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلماتِ مفردہ
بکلی آگاہ باشد ۔و ایں معنی خاصۂ ذات خداوندی است و بس و ماہر ایں
فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است ۔اے طالب ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوقِ
سلیم بہرہ ندارد دریں باب عربدہ نکنی ۔چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیودِ رسوم جدلیہ
مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیاتِ نفسانیہ موقوف
است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدانِ صحیح لازم آن است۔
و بلید را ازاں حظے نہ ۔ و ملحق بہ قانونِ ربط اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ
والمعانی است کہ اکابر فضلاء بطریقِ عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل
شدہ اند و بعضے آں را الحل نظر گماں بردہ اند ۔ والحق اگر صاحب فراستِ
صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضعِ کلمات بہ ازائے اشیاء نیکو تامل نماید ہر آئینہ متانت
رائے طائفہ اولیٰ بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید تفصیل ایں اجمال آنکہ امرِ

وضع لغات در ہر قومے و ہر ملکے در مبدء حال موقوف بر الہام فیاض مطلق بودہ است کہ آثار فیض رحمتش رَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرّہ کائنات را محیط است۔ ہمچو بچہ کہ چوں از رحم مادر بیروں آید طلب شیر مادر میکند۔ و بتدریج از اغذیۂ لطیفہ میل بہ اغذیۂ ثقیلہ میکند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَہٗ ثُمَّ ھَدٰی ۱؎ موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ وتعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیتِ مواد اعیان اقتضائے ہماں امرے کند کہ در بدّو فطرت در آں ودیعت نہادہ اند۔ ہمچنیں کلمات موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصواتِ بسیطہ کہ مادہ و طین حروفِ ہجا ست ظہور یافت و آں اصواتِ بسیطہ با مواد اعیان نسبتے مخصوصہ داشت بہ بیں تا وضع لفظِ گسستن و وضع لفظ شکستن چہ طور باہم دیگر تباین کلی دارد۔ چہ اوّل بر انفصالِ اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب و سنگ و آہن و غیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی دو جہش ہماں است کہ در ما سبق مذکور شد یعنی تلفظ ہر دو جدا گانہ با ہیئتِ چیزے منفصل الاجزا نسبتے مخصوصہ دارد و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چوں افرادِ نوعِ انسانی ۱؎ در مدارج کمال نوبت بارتقاء طبعی رسید ہماں اصواتِ بسیطہ از ہیئت بساطت بہ ہیئت ترکب مائل شدہ بصورتِ کلماتِ موضوعہ ظاہر شد۔ و چوں ہیئت

اصوات بسیطہ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بر وجودِ مواد اعیان علی اختلاف المراتب مرتب گشتہ و بطریقِ لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں گفتن کہ اعیان و کلمات ہر دو از یک سرچشمۂ حکمتِ ازلی آب خوردہ و اگرچہ بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک حقیقت واحدہ متفرع گشتہ و چوں فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیت کلمات اوّل را بر ثانی تقدم زمانی است

بداں کہ مقصود از ایراد ایں بحث دریں مقام آں است تا بدانی کہ ہر کس کہ از حقیقتِ وضع مفرداتِ کلمات آگہی ندارد از اطلاقِ لفظ در محل مناسب ہم آگاہ نباشد و از ایں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب و ترتیب الفاظ راہ غلط مے روند۔

بہرۂ نخستین

خفّت و ثقلِ الفاظ

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ ازان است۔ چہ توائی حرکات و اتحاد و

تقارب مخارج در کلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں
کلمہ پس لفظے کہ از توائی حرکات واتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں
برزبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد ۔ و در بعضے از الفاظ توائی تشدیدات
ہم موجب ثقل کلمہ می باشد خواہ ایں معنی دریک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زائد
ازآں کہ بقاعدہ ادغام بہ یکدیگر موصول باشند اما کہ ایں صورت مخصوص بزبانِ
تازی است و اغلب کہ چوں کلماتِ پارسی را بمیزانِ مذکور موازنہ کنیم چناں بوضوح
مے پیوندد کہ ثقل درزبانِ پارسی دریک کلمہ یافتہ نشدہ ۔ چہ توائی حرکات واتحاد
وتقارب مخارج دریں زبان نادر الوجود است ۔ و در ہیچ یک از کلماتِ پارسی
بیش از دو حرکت متصل بہ یکدیگر نظر نیامدہ ۔ نعم در ترکیبِ اضافی و توصیفی سہ حرکت
یا زیادہ در کلمات متعددہ امکان وارد و در تازی سہ حرکت دریک کلمہ و از چہار
تا ہشت حرکت در کلماتِ متعددہ بطریقِ تتابع و توائی بلا مضائقت جمع شدن مے
تواند مثلاً در جملہ ضَرَبَ فَلَدَ قَبَعَثَرَی ہشت حرکت بشمار مے آید و چوں در
ہمیں جملہ حرف فا و کلمہ لِمَ کہ از معنی استفہام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلِمَ
ضَرَبَ وَلَدَ قَبَعَثَرَی شمارۂ حرکاتِ متوالیہ تا بیازدہ مے رسد و اگر درہمیں
جملہ تصرف زائد خواہی ارم نام شخصے را بطریقِ فاعل فعل زیادت کنی و بگوئی
قَالَ اَرِمُ فَلِمَ ضَرَبَ وَلَدُ قَبَعَثَرَے بہ بیں کہ شمارۂ حرکاتِ متصلہ تا بہ پانزدہ
مے کشد وھُوَکَمَاتَرٰے وحالِ اتحاد و تقارب مخارج حروف دربابِ خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد۔ اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد۔ زیرا که حروفِ مخصوصۂ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راہ نیست و اکثر منشاءِ ثقل ہماں حروف مے باشند و ازیں جاست کہ اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال[۵] و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است وچوں امتیاز حروف زائدہ و اصلیہ نیز از خصوصیاتِ زبانِ تازی است۔ وہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنابریں ابنیۂ کلماتِ تازی در کلماتِ ثلاثیہ غیر مجردہ از حیز احصا افزوں است بخلافِ زبان پارسی کہ امتیازِ زیادت واصل حروف را در آں مدخلے نیست و بیشتر کلماتِ زبان ثنائی و ثلاثی و رباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبانِ تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافتہ نشدہ الا در مبہمات وچوں قیاس حروفِ زائدہ در ابنیۂ ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجردہ راہ یابد ترکیب بعضے از کلمات تا بسباعی مے رسد۔ پس لامحالہ تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد۔ و تشدید حروف کہ لازمِ عمل ادغام است ہم از خواصِ زبانِ تازی است۔ چوں در یک کلمہ یا در دو یا زیادہ ازاں عمل ادغام را بکار برند بضرورت صورتِ تشدید بہم می رساند۔ و ایں معنی در زبانِ پارسی مفقود است نعم لفظ[۵] خرّم و فرّخ را پارسیاں مشدّد خواندہ اند و ایں ہر دو مرکب اند۔ و گاہے لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدّد می خوانند۔ مثلاً لفظ زر و شکر

[۵] ابدال در بعضے از کلمات پارسی یافتہ می شود۔ ۱۲ منہ

وصیغہ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذالک وحکیم فردوسی لفظ کشری را ومولوی
نظامی لفظ پُری بالضم را مشدد آوردہ اند۔ وہر دو بزرگوار از فحولِ شعراء زبان پارسی
ہستند۔ اما این معنی مستند بضرورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے
تواں گفتن کہ تشدید را در وضع کلمات پارسیہ مدخلے نیست الا بندرت و برنادر
حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاعِ طبیعیہ بلاد و امصار مختلفہ بریک وتیرہ نیست۔ و
ریاح ومیاہِ دیار وبقاع را با مزجۂ مردم آں جاہا مناسبتے مخصوص است۔ و قوئ
فطریۂ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب شتّٰی نشو ونمامی پذیرد۔ وعضلات
واعصابے کہ در جرم کام وزبان ومجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت وخشونت
ولطافت وکثافت در یک مرتبہ نتواند بود والفاظے کہ مردم آں بقاع بداں تلفظ
مے کنند خفت وثقلِ آں موقوف بر لطافت وکثافت عضلات واعصاب وآلات
اصوات ایشاں می باشد۔ وبہمیں معنی اشارت رفتہ در کلامِ مجید بالفاظِ اِختِلافُ
اَلسِنَتِکُم وَاَلوَانِکُم چہ لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان کہ پارۂ گوشت است
وبطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ
بمعنی کرۂ جرم مخصوصہ منورہ وضوء آں ہر دو مستعمل است واین اختلاف اوضاع
بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق وعاداتِ مردم نیز
بہماں نسبت متحقق است چوں این مقدمہ متمہد گشت می گوئیم کہ تلفظ کلماتِ

بقاعِ مخصوصه بر مردم بقاعِ اُخریٰ که بُعدِ مسافتِ ممتده میاں آنہا ثابت است خیلے دشوار مے اُفتد۔ نعم بمزاولتِ وممارستِ سالیانِ دراز فی الجملہ معتاد مے شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است بنا بریں می تواں گفتن که کلماتِ لغتے به نسبتِ مردمِ لغتِ غیر آں میل به ثقل دارد۔ واگرچه ایں امر درحق اہل آں لغت قرینِ صواب نیست ۔ زیرا که به تجربه معلوم است که مردمِ انگلیس تلفظ تا و دال را بمخرج تا و دالِ ہندی و اہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا و دالِ ہندی را بمخرج تا و دال تازی تلفظا مے کنند ۔ و وجہش ہمان است که در ماسبق بتمہید ذکر یافت ۔ و چوں ایں نوعِ خفت و ثقل کلمات به اضافتِ مردمِ اہلِ آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخفت و ثقل اضافی تعبیر مے کنیم فتأمل و تدبر۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاح ترادف اکثر بر السنہ طلبه جاری است و بسیارے از محصلین و مولفین ہم بترادفِ الفاظ قائل شده اند والحق که در اطلاقِ ایں لفظ مسامحتے ورزیده اند والّا ترادفِ الفاظ حقیقتے است که نزدِ ماہرینِ السنه اصلے ندارد زیرا که وضع مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جُداگانه اعتبار یکه در وضع یک

کلمہ معتبر است غیر آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمہ دیگر ملحوظ است۔ کما مرّ آنفاً۔
واگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وا رسد و بمعیارِ بصیرتِ ناقدہ سرہ را از
ناسرہ باز داند بسہولت دریابد کہ ہیئتِ مخصوصۂ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات
وسکناتِ آں بہم میرسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعویٰ و تزییف
ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضع نظر بہ اختلافِ معانی در وضع
الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکران و ختلی و خنگ و بادپائے۔ و ہیون
و رہ انجام وغیرہا ہیئاتِ مختلفہ قرار دادہ۔ و اختلاف ہیآت خود دلیل است
بر اختلافِ اعتبارات۔ و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغایرِ معانی است ہمچنیں
بسیارے از نامحققاں کہ در علمِ اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گماں می برند
کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مأتے میرسد و از تقریریکہ مامذکور
ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ بالجملہ حقیقت ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ۔ نعم
اگر وجود ترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر ازیں نہ۔ چنانچہ می
تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل واگرچہ[۱] در مجاری
استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقفِ لغت و اشتقاق
مخفی نتواند بود واگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ قائل شدہ

---

[۱] و فہم ایں معنی کہ ابل مترادفِ جمل نیست موقوف است بر فہم اعتبارات کہ واضع ہنگام وضع آں را ملحوظ داشتہ و ایں امر یست کہ کم کسے از علمائے محققیں بدیں رتبہ امتیاز یافتہ ؛

اندو ایں خود دلیلے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ما دریں باب مقلدِ دیگراں نیستیم و مع ذالک می تواں گفت کہ قولِ ایشاں بہ ترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیاں تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظِ دیگر قرار دادہ اند و ایں معنی موجبِ نقض دعوئ ما نیست فافہم فانہ دقیق۔

علمِ ادب

ادب محرکۃ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیرکی و نگہداشتِ حد ہر چیز است۔ واز قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمۂ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح مے پیوندد کہ علمِ ادب علمے معین نیست۔ تا تعیینِ مفہوم آں کردن بتوانیم۔ بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب مے نامند۔ وصاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دوازدہ قسم است ہشت اصول بدیں تفصیل۔ لغت، صرف، نحو، اشتقاق، معانی، بیان، عروض۔ قافیہ و چہار فروع بدیں نمط علم رسم الخط و علم قرض الشعر و آں علمے است کہ امتیاز کردہ مے شود بداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم انشاء نثر از خطب و رسائل، و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و بالجملہ ادب قومے عبارت است از مجموعِ نثر و نظم آں قوم و از ینجا ست کہ ماہر نثر و نظم قومے را ادیب زبان ایشاں گویند

ولابدّاست کہ چنیں کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است کہ ادیبِ کامل باشد - وشاعری امرِ طبیعی است ولہذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن وکمالِ ادیب آن است کہ بہنگامِ تکلّم اورا در اظہار آنچہ کہ مطمحِ نظرِ اوست دقتے رو ندہد - و در فراہم آوردنِ ہر گونہ الفاظ کہ بلا تعتش مقتضیٔ آن است قادر باشد -

ہر چند اربابِ فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْھِمْ فَرِحُوْنَ در مدحِ آں خیلے مبالغہ مے نمایند - گوئی در نظرِ ایشاں فنونِ اُخریٰ در برابرِ فنِ ایشاں وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنونِ حکمت و دانش در مدنیاتِ قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمۂ ادبیاتِ آں قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بروجۂ کمال بہم نرساند و این معنی دلیل واضح است بر احتیاج آں علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفلِ آن است و از ہمین است کہ ادیب کامل ہر گونہ خیالات را بہ سہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگراں را میسّر نبود و صدقِ این مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنفانِ علمے یا فنے نعود وارسیم یکے از آں ہر دو در ایضاحِ معنی وسلاستِ الفاظ و عذوبتِ بیان تا بجائے رسیدہ کہ خوانندگاں در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلماں را در فہمِ عبارتش اشکالاتِ زائدہ

روئے میدہد- وجہش آں است کہ آن یکے راازادبیات بہرۂ کافی و حظے وافی حاصل است وآں دیگرے از حسن اداکہ از لوازم ادیب است چیزے باخود نداشتہ است- وہمیں حال است مرخطبائے قومے راکہ یکے بر مستمعین بطلاقت وذلاقت اتمام حجت می تواند کردن ودیگرے از اظہارِ معنیٔ مقصود چوں خر در گل فروے ماند-

وبالجملہ ضرورتِ ادب بیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال اُفتد زیراکہ ترقیۂ قوائے عقلیہ وافادۂ بنی نوع واصلاح ہرگونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بدان است- وبرماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است کہ نااستوار بودنِ قومے در ادبیات دلیل برجمود آں قوم است-

اسبابِ ترقیۂ شؤونِ ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات وسیر وتواریخ دارد- چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور وخوضے رود چناں بوضوح مے پیوندد کہ چندانکہ قومے در تحقیقِ موادِ شتّیٰ روئے بایجاد واختراع آوردہ فنونِ متفرقہ را در سلسلۂ تدوین وترتیب می آرند حاجت ایشاں بوضعِ مصطلحات جدیدہ یومًا فیومًا ترقی مے پذیرد- واگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بزبانِ دیگر رجوع مے نمایند- تا بتدریج

نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت مے گراید کہ دیگراں دریں باب محتاج ایشاں می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصف جامعیتِ علوم و فنون متصف میگردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغاز زمانِ استیلاء و انجامش تا اواخر قرنِ ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافتہ و تا چند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است۔ اما بے آنکہ اسلامیاں علوم و فنون اہلِ مصر و یونان را در مکاتیب خویش جا دہند زبانِ تازی را بہ لقب اُمّ الالسنہ یاد نہ کردند و کفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد۔ و تازیاں گوی دریں میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند۔ و وجہش پر ظاہر است زیرا کہ مذاقِ شعر در طبائع ایشاں از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند تامے تواں گفتن کہ ایں فن نزد ایشاں ما بہ الامتیاز قرار یافتہ و ہم مخصوص برجال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص با رجال ہم پائے ایشاں راہ رفتہ اند و ازینجاست کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آں است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے مے نماید مبنی بر اصولِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد و ایں نوعِ اصول موجب ازدیادِ بلاغت مے اُفتد زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بروجہے بر دیگراں عرضہ مے دہد کہ در اظہار ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقۂ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ۔ و اگر کسے گوید کہ مصوّر و سنگ تراش ہم

بر دیگراں نقشِ چیزے را بعینہ در نظرِ دیگراں جلوہ مے دہند دعویٰ خصوص شعر در ین باب وقعتے ندارد بجوابش میگوییم کہ بلے آنچہ گفتی براستی نزدیک تراست اما ظہورِ کمالِ مصوّر و سنگ تراش بیروں از محسوساتِ خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیاتِ نفسانیہ باطنیہ را نتوانند بر دیدۂ نظارگیان جلوہ دادن۔ بخلافِ شاعرِ بلند پایہ کہ دسترس آں دارد کہ حقائق خارجیہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواہد در لباسِ تشبیہ و استعارہ بر دیدۂ اعتبار جلوہ دہد۔ و بالجملہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے متصوّر است قیاس آں از محاوراتِ عامۃ الناس می تواں کردن۔ چہ زبانِ شعرا را در طبقاتِ اہلِ آں بروجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ و چوں بنائے کلام شعرا مبنی بر اصول تشبیہ و مجاز مے باشد کہ در انبساط و انقباضِ نفس اثرے عظیم دارد۔ بنا بریں طبائع اہلِ روزگار مستعدِ آں باشند کہ آں را بحسن قبول تلقی نمایند۔ اما شمارۂ شعرائے قومے کہ زبانِ ایشاں را میزانِ استناد و استشہاد مے سنجند در ہر قرنے و قومے بیشتر نبودہ است چنانکہ بر ماہرِ ادبیاتِ قومے مخفی نیست۔

و از جملہ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے علم سیر و تواریخ است۔ چہ کارکردِ ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجدان و مخترعان و مؤلفانِ آں قوم ہمہ در کتبِ سیر و تواریخ سمت تحریر یافتہ برائے ضروریاتِ ایشاں بطریق یادگار بر صفحاتِ روزگار پائیدار مے ماند۔ والحق کتب تواریخ را در ادبیاتِ نثر بہرۂ عظیم است و بعید نیست اگر گوییم کہ تکمیل ادبیاتِ قومے

بغیر از کتب فنِ تواریخ متصوّر نیست۔ مؤرّخ مردے باید فاضل از طرق استدلال آگاہ تا نتائج را با اسبابِ آں ربط صحیح دادن تواند۔ و در زبانے کہ بتالیف دست برآرد مہارت کلی داشتہ باشد۔ شاعر و مورّخ ہر دو زباندان مے باشند اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ شاعر صورتِ بیان را برنگ ریزئ تشبیہ و استعارہ چناں پرداز میدہد کہ موجبِ استغرابِ مستمعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و غلوا امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می افتد۔ و سرّ ایں امر آن است کہ شعر تا بزیور تشبیہ و استعارہ مزّین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و ایں معنی البتہ سنگِ راہ مقصدِ مورّخ میگردد زیرا کہ مؤرّخ را ناگزیر است کہ واقعاتِ مدنیہ و حوادثِ سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورتِ اصلیہ آں جلوہ دہد۔ تا موجبِ اعتبار دیگراں آید۔

و از جملہ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے و یانات و شرائع آں قوم است و ازینجاست کہ محققین اَلسنہ متفق ہستند کہ ملّیات را درین خصوص دخلے عظیم است۔ والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملّتِ ایشاں بودہ است۔ و اصل دریں باب آن است کہ تعلیمِ مذہب و ملّت موقوف است بر کتب سماویہ و صحفِ الہامیہ و ایں نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عبارا تے کہ عامۂ ناس را دسترسِ آں نباشد کہ بے تعلیم و تعلم بر مفہومِ آں عبارات آگاہ گردند بنا بریں احتیاج بہ سفرنگِ آں داعی گردد تا کوتہ دستاں و کم سواداں را در فہمِ آں سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتبِ سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرحِ عبارات آں تودہ بر تودہ شروح وتفاسیر تالیف کردہ اند۔ وبالجملہ ملت وکیشِ قومے را کہ اساس آں بر تعلیم وحی والہام نہادہ اند در ترقیۂ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است وآنچہ در مبحثِ ترقی وتنزلِ ادبیاتِ قومے از تذکار آں چارہ نیست آں است کہ قومے کہ مالک ازمۂ جہانداری وماسکِ اعنۂ کامگاری باشند بضرورت در انکشافاتِ علومِ جدیدہ واختراعاتِ فنونِ متنوعہ وایجادات ومصنوعاتِ مختلفہ سعی ہرچہ تمامتر بکار مے برند۔ وبدیں نہج در محاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ راہ مے یابد ونطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد۔ گوئی عروج ودولتے در ترقیۂ ادبیاتِ قومے دخلے عظیم دارد۔ وانحطاطِ آں موجب زوالِ ادبیاتِ ایشاں است وبس۔

خصائصِ زبانِ پارسی بداں از تازی امتیاز دارد

ازجملہ اموریکہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است۔ خاصۃً کسانے را کہ متصدیِ ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر وبالعکس آں باشند علم بہ بعضے از خصائصِ پارسی است وہرچند بیانِ آں بر وجہِ استیفا دشوار است اما بہ استقراءِ ناقص بہ ضبطِ آں مے پردازیم۔

اوّل اینکہ پارسیان در زبانِ خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔ صیغۂ فعلے را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند۔ وہمیں حالت در استعمالِ اسمائے اشارات و اسمائے موصولات وضمائر باز باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است وعجب تر آنکہ عدمِ امتیاز مذکور بر مستعملین دشوار نمے آید۔ بل از سیاق و سباقِ کلام بسہولتِ تمام فاعل ومفعول را درمے یابند۔ حاجت بقرینۂ لفظیہ نمے اُفتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبانِ پارسی شش است و در تازی ہثردہ۔ وجہش اینکہ صیغۂ تثنیہ مخصوص بزبانِ تازی است بپارسی نشانے ندارد۔

سوم۔ در پارسی رعایتِ تطابق فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمر۔ بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد یا تثنیہ یا جمع صیغۂ فعل را واحد مے آرند۔ اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میانِ صیغۂ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند۔ کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز مے دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختنِ صیغۂ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

بل موقوف بر سماع است وایں مشکلے است مر طالبانِ نوآموز را کہ بدون ممارست روزگارے دراز حل آں دشوار است - اما در تازی مشکلے دیگر روئے میدہد و آں قوانین معتل و مهموز است کہ در ساختنِ اسماء و افعال بصورت اعلال و ادغام و اسکان و تحریک اجراء می یابد - و مبتدیاں بل بعضے از محصلاں نیز در اخذ صیغہ معینہ فرو مے مانند و بدقت و تامل تصحیح آں مے کنند -

ششم - دقتے کہ در تعیین معنئے لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند - وایں مرحلہ ایست ادق من الشعر واحد من السیف کہ در آں شاہسوارانِ عرصۂ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمدہ و از جادۂ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوِ زیاں افتادہ اند کما لایخفٰی علٰی من لہ نظرٌ فی کتبِ القومِ واز ینجاست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنی لام تعریف کہ در معانی مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ وازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات عویصہ شرح میدہند یکلی فارغ است

ہفتم - آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف و ہم منفصل بالفاصلہ مے آرند و در تازی انفصال جائز نہ -

ہشتم - پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و ہم موخر از وے ذکر میکنند و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میانِ موصوف و صفت روا نہ - الا بطریقِ شذ و ذ نظر بہ ضرورتِ شعری - و در تازی مطرد است

نہم - پارسیاں اصلاً در ترکیب اضافی فصل نمے کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ مے آرند۔

دہم - ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد۔

یازدہم - باب بناءً و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص بزبانِ تازی ست و در پارسی نشانے ندارد

دوازدہم - تعریف مبتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثریت آں جمہور نحاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد۔

سیزدہم - مسئلہ عوامل لفظی و معنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد ہیچ نیست نعم بعضے از حروف افادۂ معنیٰ مخصوص می کنند - اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمے کنند - چنانچہ در جملۂ " زید در خانہ نشستہ است " بہ تتبع تازی میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدارِ و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور مے خوانند در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد

چہاردہم - تنوینِ اسم خاصۂ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنا نہ۔

پانزدہم - در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزان مخصوصہ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست۔

شانزدہم - در تازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کند کہ آں را بہ خصائص ابواب مے نامند - و در پارسی ایں گونہ خصائص مصادر را نشانے یافتہ نشدہ -

ہفدہم - امالہ در زبانِ پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت

راه یافته و در تازی عام است۔

هژدہم۔ ہیچ کلمہ در زبان پارسی متحرک آلآخر نیامدہ و در تازی عمومے دارد۔

نوزدہم۔ ہاء مختفی و واو معدولہ و واو و یاء مجہول را در تازی راہ نیست

و در پارسی بطریق عموم۔

بستم۔ حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبارے نیست و در

تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند۔

بست و یکم۔ اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الا بطریق

نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است۔

بست و دوم۔ در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنی اسم فاعل و اسم

مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ۔

بست و سوم۔ در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند بضرورت

شعری در بعضے از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است۔

بست و چہارم۔ اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست الا بصورت خاص

کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند۔

بست و پنجم۔ در پارسی ضمیر مجرور اگاہے باشد کہ با غیر لفظ مضاف اتصال

دہند و ایں بیشتر در نظم اتفاق افتد۔ سعدی رحمۃ اللہ علیہ ؎

خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد زمین بوس قدر تو جبریل کرد

اے خدا ثنائے توگفت و تبجیل کردو در تازی قطعاً منفصل
از مضاف نمے آرند ٭

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانے بزبانِ دیگر استعمال کنند وضع[1] کہ آنرا در اصل
زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد - و ایں تغیر یا در
ہیئت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ بالعکس - و یا در
معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنئ معین وضع کردہ باشد و در زبانِ دیگر
بہ ازائے معنئ دیگر در آرند - نہ بطریق مجاز کہ آں از وادئ دیگر است و ایں
از وادئ غیر آں - و پارسیاں ایں ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز
داشتہ اند و ایں تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبان منسوب الیہ حاصل
است جائز نیست - اما چوں اساتذۂ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مفرداً
مسلم خواہد بود - واحدے را در آں مجال حرف زدن نہ و ہم جائز است کہ کلمۂ
پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیر ہیئت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ لفظ
مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند - زلالی خوانساری گوید ؎

[1] مراد از وضع ہیئتے است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف بر کلمہ طاری شدہ باشد

خرامانش بہ قصرِ خویشتن برد　　بہشتے را بہ مہمانِ چمن برد

یعنی بمہمانیٔ چمن برد - سعدی گوید ؎

کہ باشند مشتِ گدایانِ خیل　　بہ مہمانِ دار السلامت طفیل

ولفظ حور بالضم را کہ جمع حورا است مفرد قرار دادہ بلفظ حوراں جمع کنند - سعدی گوید

؎ حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیاں پرس کہ اعراف بہشت است

وگاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ دریں شعر ؎

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است　　یا حوریٔ دست در خضاب است

وحافظ گوید ؎

شکرِ ایزد کہ میانِ من و او صلح فتاد　　حوریاں رقص کناں ساغرِ شکرانہ زدند

واز ہمیں قبیل است لفظ صُور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدہ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند خاقانی

گوید ؎　　اے رنگ آمیزِ ایں گہرہا

وے از تو گداز شش صُورہا

نظیری گوید ؎

نیست گر دیوانہ جائے تعجب بہر چیست

کز عجائبہائے دوراں دیو را خاتم رسید

هم او گوید ؎

غمزۂ ترتاخت خوشش قرین نااہل گردد اسرار ہائے پنہاں فاشش

صائب گوید ؎

ہر چند صائب میروم سامان نومیدی کنم زلفش بدستم میدہد سر رشتۂ آمالہا

ولفظ صیقل را کہ صیغۂ صفت مشبہ است ومعنی فاعلیت را متضمن بمعنی

مصدر قرار دادہ علامتِ فاعلیت بہ حرف گر در آخر او ضم کند ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گر آئینۂ ادراک کنم تیرہ گردید دل از زنگِ ہوس پاک کنم

وہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزایند ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حور زدستش بگیرم شرابِ طہور

وگاہے اسم ظرفِ عربی را کہ بر وزنِ مفعَل باشد بمعنی مصدر قرار دادہ علامت

اسم ظرف بقاعدہ پارسی بداں ضم کنند ۔ ہلالی استرآبادی گوید ؎

تا مبادا آگاہ از ذوقِ گرفتاری شوند میکنم آزاد طفلاں را از مکتب خانہا

واز قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزلگہ مقصود کجاست

ایں قدر ہست کہ بانگِ جرسے می آید

وگاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ تر کہ افادۂ معنی تفضیل کند بیفزایند

خواجو کرمانی گوید ؎

مرا از میکده پرہیز کردن اولیٰ تر
کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہ شود بیمار

سعدی گوید ؎

ترکِ احسانِ خواجہ اولیٰ تر   کاحتمالِ جفائ بوابان

ولفظ مسلم کہ بہ سکون سین وکسر لام است بقاعدۂ پارسی جمع نمودہ مُسلمان
بکسر لام گفتہ اند وایں قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں دریں لفظ
عجب تصرفے بکار بردہ اند یعنی بفتح سین وسکون لام مفرد قرار دادہ بہ جمعش مسلمانان
گویند۔ حافظ گوید ؎

مسلماناں مرا وقتے دلے بود   کہ با وے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید ؎

اے مسلماناں فغاں از دورِ چرخِ چنبری
وز نفاق ماہ و قصدِ مہر وکیدِ مشتری

ولفظ کافر را بہ رعایت قافیہ بفتح فا، مے آرند۔ وایں عام است و در
اشعار اساتذہ مطرد۔ وہمچنیں در بعضے مصادر عربیہ بقاعدۂ فارسی علامتِ مصدر
زیادہ مے کنند۔ چنانچہ در طلب وفہم ورقص کہ مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن وفہمیدن
ورقصیدن استعمال کنند وگاہے کلمہ پارسی را بقاعدۂ عربی بصیغہ صفت تثنیہ
مے آرند۔ موجی اصفہانی از لفظ زلف صیغۂ اسم مفعول مشتق مے کند ؎

مزلّف چوں شود دلبر بدولت میرسد عاشق

خط مشکیں او خاصیتِ بالِ ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریکِ نسیمِ خاطرم آشفتہ می گردد

بخود رائی سرِ زلفین دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرفِ یاء۔ وتاء ملحق ساختہ کمال را کمالیت گویند۔ سعدی گوید۔ ؎

اگر مانند خسارت گلے در بوستانستے | زمین را از کمالیت شرف بر آسمانستے

وگاہے لفظ امنیت را بمعنیٔ امن مے آرند ؎

ظہوری ایں سخن باور ندارد | کہ در ملکِ خطر امنیتے نیست

ولفظ تسلّی وتمنّی وتماشی کہ بحرف یاء ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلا وتمنّا وتماشا آوردہ اند وہم لفظ تسلّی کہ مصدر باب تفعل است بمعنی متسلی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلّی مے شود ورنہ

بہ آہو نسبتِ دوری است چشمِ شوخِ لیلیٰ را

ومولف راست۔ ؎

بصبرِ ہیچ تسلّی نمے شوم روحی | بیا بنالہ دلِ عالمے خراب کنیم

واز ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاه شدن ولفظِ عذار را کہ بمعنیٔ خطِ رخسار است بمعنیٔ رخسار استعمال کنند۔ ؎

دلِ عالمے بسوزی چو عذار برفروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمیکنی مدارا

وگاہے بر لفظِ پارسی الف ولام تعریف بقاعدۂ عربی داخل کنند ؂

منثور و منظوم

سخن اعم ازینکہ منثور باشد یا منظوم از جملۂ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانعِ حقیقی با قدرتِ کاملہ وحکمتِ شاملۂ خویش آں را بحلیۂ نطق بیارا است و نطق را ذریعۂ اظہارِ سخن ساخت۔ واختلافِ السنہ برطبق اختلافِ عوارضِ طبعیۂ امکنہ و بلاد پدید آمد۔ اگر فطرتِ انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح و مہماتِ تمدن و معاشرتِ نوعِ انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلۂ نظامِ عالم بدیں خوبی کہ مے بینی بہ فسادے انجامید۔ ومقصدِ سخن آں است کہ متکلم ما فی الضمیر خود را در الفاظ بردیگراں عرضہ دہد۔ وایں امر فطری است کہ تصنع وتعمل را در آں مدخلے نیست و ایں قدر چنانکہ متعارف است بیشتر در صورتِ کلام منثور وقوع مے یابد چہ منظوم

؎ می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است - ۱۲ منہ ؂

امرِ صناعی است و پیدا است کہ طبیعت بر صناعت مقدم است بنا بریں کلام منثور بر کلامِ منظوم مقدم باشد۔ واحدے را در آں مجالِ سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں مے بود بایستے کہ ہمہ افرادِ انسانی در کلامِ منظوم حرف میزدند۔ و از ایں فلیس و چوں انتظام معاش و معادِ مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آں است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواص مشیت ازلی۔ آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحلِ شہود جلوہ داد۔ و در دُرجِ فطرت انسانی ودیعت نہاد ع

اگر بہ نبودے سخن از خدا　　　نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

وتحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آن است کہ افضلیت و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاسِ وسعتِ آں چیز در امور معاد و معاش کہ افرادِ انسانی را ازاں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلامِ منثور در وسعتِ آبادِ عالم انسانی بحدے رواج یافتہ کہ در ہیچ از منہ و ممالک قومے از اقوام عالم ازاں مستغنی نبودہ و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر مسلم است اما نظرِ دقیق اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوصِ محل۔ چہ تاثیر کلامِ منظوم در نفوس نہ محدود تا بہ افرادِ انسانی است۔ بل در حیواناتِ عُجم نیز مشاہدہ میرود خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقترن باشد۔ و کلامِ منظوم در بعضے از موارد کار اعجاز کردہ است

چنانچہ بر واقفِ کتب سیر و تواریخ ظاہر است - اما نزولِ کتب سماویہ در کلام منثور دلیلِ بیّن است بر اہمیتِ کلامِ منثور رچہ بصورتِ نظم مفاسد اخریٰ احتمال داشت کہ باعث بر ابطالِ مقصدِ ہدایت مے افتاد - و آنچہ در بعضے از مقاماتِ تنزیل آیات بصورتِ کلامِ منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آں از جملہ لوازم کلامِ بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بر طبق قواعدِ معانی بداں داعی شدہ - اما قولِ صحیح دریں باب آں است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آں را در کلام منثور از آں موثر ترمے یابند کہ در کلامِ منظوم و ہمچنیں بالعکس پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس -

والقول یحسن منہ فی منثورہٖ ؎ ما لیس یحسن منہ فی منظومہٖ

در مدح و مذمتِ کلامِ منظوم

بہ تقریب بحث منثور و منظوم لابد مے نماید کہ شمۂ از بحثِ مدح و مذمتِ کلامِ منظوم حوالہ قلم کردہ آید - تا موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ حق گردد بدانکہ قومے از منتصبانِ شرائع و دیانات بر آں رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال بداں مخالفِ شریعتِ اسلام است و در اثبات دعویٰ بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ و حکم بہ منع آں صادر فرمودہ اند لاخیر فی شئے احسنہ اکذبہ و ہم از بعضے

شعرا، ایں شعر نقل مے کنند۔ ؎

شعر دانی چیست دور از دوستاں حیض الرجال
قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند۔ چہ
حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہ مختلفہ مے تواند بود۔ و وجہے از آں وجوہ۔
مثبت مدعائے ایشاں نیست۔ از انجملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و
باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشد۔ دوم اینکہ شعر کلام موزون
است و مجرد موزونیت موجب تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند۔
سوم اینکہ اشتغال بداں کارِ عبث دانند۔ چہ در تنزیل مذمتِ آں وارد گشتہ
چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بہ مقتضائے ؎ الناس اعداءٌ ما جھلوا۔
آں را منظور ندارند و ہرچند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و
غیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیچ وجہ در ایشاں در نگیرد۔ و بالجملہ
استنکاف و استنکارِ شعر بہر وجہے کہ باشد خلافِ عقلِ سلیم و منافی شرع قویم است۔
در صورتِ اُولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلامِ منظوم را بدیں قبیح
و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد۔ زیرا کہ کلامِ منثور ہم از ہجو و
فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد چہ کلام منثور
البتہ از کلام منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در

ہمہ عمر شعرے نگفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند - و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بہ تدوینِ ہزل و فحش کلام منثور پردازد و آں را بر ہزل و فحش کلام منظوم بہ یک میزان سنجد بیقین است کہ ہزل و فحش کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذراتِ رمل افزوں آید و راویٔ شعر بیش از حکایتِ شعر متعہد چیزے نگشتہ و بر حاکی ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیرا کہ از حکایتِ آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ بر ایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ و اگر حکایتِ باطل مطلق ممنوع بودے در کلامِ وحی اباطیلِ کفار منقول نبودے - محقق را نظر بہ غرضِ اصلی است نہ بر معنیٔ باطل - وازیں جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقلِ کفر کفر نباشد وعلمائے کتاب وسنت در حلِ غریبِ قرآن وحدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند - وبر معنی باطل نظر نہ کردہ - واز عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القران ولا تدرون ما عربیة

فابتغوہ فی الشعر فان الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ خواجہ حسن بصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش بدیں شعر تمثل مے جست

الیوم عندك دلها وحدیثها[1]

وغدا لغیرك کفها والمعصم

و در قرونِ اُولیٰ بسیارے از اکابرِ صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقامِ ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند - چنانچہ بر ماہرِ علمِ تاریخ خود ہویدا است

[1] اشارہ است بہ غداریٔ عروسِ دُنیا - ۱۲ منہ -

وگاہے مقصود ایں بزرگواراں از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است ۔ و برعکس
ایں بسا باشد کہ کلمۂ حق نقل کردہ آید و مراد ازاں امرے باطل باشد چنانکہ در واقعۂ
یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ مشہور است ۔ و اگر
کسے کلمۂ حق را ذریعۂ امر باطل گرداند سامع آں را چگونہ حق خواہد پنداشت ۔ و مع ذلک
صاحبِ ایں رائے فاسد در ثمرات و غایات اشعاریکہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت
و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ
جوف احدکم قیحاً فیریہ خیر لہ من ان یمتلئ شعراً وارد شدہ ۔ آں را بہ حجت پیش
آوردہ و خبر ان من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ ۔ بل از فرطِ جہل بہ منازعت برخاستہ
وہم فرمانِ عالیٔ حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند ۔ قل وروح القدس معک پسِ پشت انداختہ و استنشاد
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و استحسانِ قصیدۂ کعب ابن زہیر و از غایتِ ارتیاح
ارزانی فرمودنِ ردائے رحمت انتما بہ کعب خود دلیلے است وافی و برہانے است
شافی بر بطلانِ رائے مدعی و اگر کسے بہ استیعاب اخبارِ صحیحہ کہ دریں وارد گشتہ
پرداز د حق بر دیدۂ بصیرت او جلوہ گر آید ۔ و فقیر نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر ہمیں قدر اکتفا
لازم دانست ۔

و در صورتِ ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجب استہجانِ شعر نیست ۔ زیرا کہ وزن
و تقفیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ ہیچ گونہ مذموم نیست چہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیحٌ کما ورد فی الآثار
پس وزن وقافیہ را در حسن و قبح مدخلے نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَرِ متعددہ بادید مے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم۔ والعیاذ باللہ
اما در صورتِ ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودنِ شعر با آیہ الشعراء یتبعھم
الغاوُون تشبث نماید۔ چہ مذمت شعراء ہزل گو دال بر مذمتِ مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصلحت ہرگز راست
نیامدے وآنچہ با آیہ وما علمناہ الشعر وما ینبغی لہٗ تمسک جستہ ودلیل بر
ممنوعیتِ شعر آوردہ مقامِ قضائے عجب است کہ مستدل از فہم عدمِ استلزامِ
دلیل خاص ابطال دعویٰ عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام در مذمتِ مطلق شعر است
نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و زنگِ تعصب
از آئینہ خاطر زدودہ باشد بسہولت تمام بر حکمتِ نابودنِ شاعر حضرتِ رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن۔ چہ رُتبۂ شاعری دُونِ رُتبۂ نبوت
ورسالت است ونبی اللہ خاصتہً حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش او سبحانہ
وتعالیٰ است چہ طور عقلِ سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل یا افرادِ نوعِ انسانی مساہمت
نماید و رجوعِ اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیتِ شعر است بل از
جہتِ ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق وتفحص وحل غرائب آیات واحادیث وتحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روے دہد - وازیں جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایت اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے - چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیہ او یاخذھم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ ایں معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود - و بہ ادنی تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فردے ماند زیرا کہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و کیفیت تشبیہات بر وجہے کما ینبغی جز بہ وسعت نظر دریں علوم اصلا دست ندہد

ع
ہر ہوسناکے چہ داند جام سنداں باختن

و اگر صورت رابعہ مدعی ابر مخالفت و مذمت شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد و کما قلتُ ؎

ہر آں کو ور ازل کور است کور است   دگر صد پیش پائش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوق سلیم و طبع مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجادلہ با ایں و آں باز می کنند از ارباب حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

؎

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرتِ آدم زادگان ودیعت نہادہ اند۔ نتواں گفتن کہ فلاں کس نخستیں کسے است کہ بگفتن شعر متصدی گشتہ۔ چہ ہمچنانکہ جاذبہ کہربائیہ در ترکیبِ اجسام متنوعہ تعبیہ یافتہ قابلیتِ شعر نیز در فطرتِ انسانی مرکوز است واین حکم نظر بہ نوعِ انسان است نہ نظر بہ افرادِ آں چنانچہ گویند انسان اشرف موجودات است و مے بینی کہ ہر فردِ نوعِ انسان اشرف موجودات نتواند بود۔ ہمچنیں ہر فرد انسان ہم شاعر نمے باشد۔ وہمچنانکہ اجسامِ متنوعہ را در جاذبہ کہربائیہ بریک وزان نیافریدہ اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت اند۔ بعضے از محققین گفتہ اند کہ شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم و عقلاء در تعریفِ حقیقت رُوح اعتراف بہ عجز نمودہ اند۔ ہمچنیں اگر گوئیم کہ در تعریفِ شعر قولے کہ حقیقتِ آں را وانماید بجا نیاوردہ اند جا دارد وہم گفتہ اند کہ شعر کلامے است موزوں و مقفی کہ بقصد متکلم از وصدور یابد۔ وبر واقفِ فن پوشیدہ نیست کہ ایں تعریفے است بمنزلہ نقشِ نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشتہ جانب معنی را بکلی از دست دادہ اند۔ نعم اہل میزان تا بجدے جانب معنی را نیز ملحوظ داشتہ اند و گفتہ اند کہ شعر قولے است متخیل کہ در نفس انسانی بداں

انبساطے یا انقباضے حادث گردد۔ و بر ماہر بسیب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بحقیقت شعر طرداً و عکساً صحیح نیست۔ این ست تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر عائد کردہ اند۔

وما در ردِ ایں ایراد مے گوئیم کہ چہ طور تعریف اصحاب عربیت را ناکمل قرار مے تواں دادن۔ زیرا کہ معرِّف (بالکسر) اگر حدِ تام است لامحالہ بر جنس و فصل مشتمل باشد۔ پس کلام جنس است و موزوں فصل آں ناکمل چہ گونہ باشد؟ و آنچہ گفتہ اند کہ جانبِ معنی را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند۔ غلط است۔ چہ کلامے کہ متکلم آں را بالقصد و ارادہ موزوں مے کند ہر آئینہ معنی داشتہ باشد۔ در نفس اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقتِ اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت اوست۔ نعم شخصے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواند کردن۔ چہ اثرِ شعر را عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلامِ منظوم یافتہ می شود نیز متحقق گردد پس تعریف اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایۃ مافی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسطِ شعر بطریق مستشرقین اوربا اطنابے جائز نداشتہ اند۔ زیرا کہ آنچہ ایشاں در تعریف شعر گفتہ اند آں را بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن۔ و مع ذلک ایشاں دریں باب آنقدر تفصیل آوردہ اند کہ اطلاقِ شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر نثر ہم صحیح تواند بود۔ و یمکن کہ ایں معنی بر معیارِ مذاقِ مغاربہ درست افتد۔ اما ما ایں را تسلیم نمے داریم۔ فیا للعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسہ لیسئ مغاربہ ا

مایۂ افتخار و مباہات گمان بردہ اند بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل از وادی دیگر۔ گوئی خشتِ مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ وہذا کما تریٰ۔

و آنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آوردہ موید آن است کہ ما گفتیم وہو ہذا۔

"بدانکہ شعر در اصل لغت دانستن است و ادراکِ معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال است و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیدہ مرتّب معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخرین آں بہ یک دیگر مانندہ و دریں حد گفتند سخنے مرتبِ معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان و کلام نا مرتب بے معنی وگفتند موزوں تا فرق باشد میانِ نظم و نثر مرتّبِ معنوی۔ وگفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم۔ وگفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تمام و میانِ مصاریع مختلفِ ہر یک بر روی دیگر۔ وگفتند حروف آخرینِ آں بہ یک دیگر مانندہ تا فرق بود میانِ مقفّٰے و غیر مقفّٰے کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزوں افتد"۔ انتہی بلفظہ

و مع ذلک اصحاب عربیت در مطاوی کلام بشرح و بسطے کہ مغاربہ پسندیدہ اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گویدانہ نفثۃ روحانیۃ تمتزج

باجزاء النّفوس ولا تحتس به منها غیر النّفوس الذکیّة ؎
یعنی شعر القائے روحانی است کہ باجزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحویکہ غیر
ازنفوسِ پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن - دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوبِ طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکریافتہ وازیں واضح تر
آنکہ بعضے ازاجلّۂ ادبا آوردہ اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ؎ - یعنی
شعر قولے است کہ دردلِ سامع بے آنکہ ازوے دستوری طلبد جاگیرد۔
وایں عبارت بلاریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را بسند باشد
تعیین میدہد - وہم ازیں واضح تر جملہ الیست کہ حجت خصم را بروجہ تبکیت قطع و
وفصل میکند حیث قیل فلو انھم سالو الحقیقۃ ان تختار لھا مکانًا تشرف منہ علی الکون لما اختارت غیر بیتٍ
مّن الشّعر یعنی اگر حقیقت امرے را اختیار سازند کہ جاۓگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نماید تا ازآں جا حقائق موجوداتِ عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیتِ شعر
جائے را برائے خود اختیار نماید - وایں عبارت بہ بانگ دہل ندامے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحاتِ عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آں را
درمطاوی کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ - طبعے نقاد باید و فکرِ وقاد تا مخدراتِ عبارتِ
مسطورہ را المنصۃ کرارسی جلوہ دہد - وازہمہ مختصر و جامع تر جملہ الیست مرجاحظ
راکہ ازاجلّۂ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعۃ
وضرب من التصویر ؎

انواعِ نظم

انواعِ مشہورہ نظم کہ پارسیاں درآں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ، وغزل، ومثنوی ورباعی است وایںہا را نزدِ ایشاں رواجے تمام حاصل است ما صورت ہر یک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارۂ از اشعار است کہ نیمۂ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیہ ملتزمہ باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمۂ آں قافیہ داشتہ باشد وآں شعرے است کہ ابتدائے قصیدہ ازاں جا کنند ومصرع بودنش لازم است ومعنیٔ تصریع آن است کہ بنائے ہر دو نیمۂ شعر بر قافیہ معلومہ کنند وگفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود وبخیال مؤلف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بکلیتِ آں۔ وازیں جاست کہ بعضے از ماہرانِ فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

ودر قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اوّل حسینِ مطلع۔ یعنی مطلعِ قصیدہ باید کہ معنیٔ با حشمت والفاظ پر شوکت داشتہ باشد۔ وبطریقِ براعۃ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر

---

[۱] وصاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع مشہور است دریں معنی کہ گفتہ آمد غلط است ہمچنیں اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اوّل ہر شعر را ومقطع رکن اخر ہر شعر را گویند - ۱۲

مقصود تہنیت باشد از الفاظے کہ مشعر از معنی غم واندوہ و مصیبت و بلا باشد برہیزد۔ وہمچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے کہ متضمن بر معنی شادی و سرور وانبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظے مستکرہ و سخنے ناخوش آئندہ نیارد۔ چنانکہ ابوطیب متنبی گفتہ ؎

لَاخَیلَ عِندَكَ تُھْدِیْھَا وَلَامَالٗ

فَلْیُسْعِدِ النُّطْقُ اِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالٗ

اگرچہ خطاب باخویشتن مے کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال ہمچنیں کمال اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

امید لذتِ عیش از مدار چرخ مدار

کہ در دیارِ کرم نیست آدمی دیّار

بغایتِ نامیمون مے نماید کہ در اول وہلہ بسمع ممدوح جملہ "امید لذتِ عیش مدار" برساند و چوں دریں قصیدہ استعطاف و اجتداء خواہد کرد چنیں تواں گفت ؎

کہ در دیار کرم نیست نے آدمی دیّار

وہمچنیں است ایں مطلع ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے در سر آں کلہداری کہ سر بکلبۂ احزانِ ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و نامیموں و تا تواند نسیب و تشبیب را از

حدِ مناسب طول زیاد دے ندہد کہ موجبِ ملال مے اُفتد۔

دوم حسنِ تخلص۔ ہر چند ایراد نسیب و تشبیب در آغازِ قصیدہ لازم نیست اما چوں التزام آں کند چنانکہ معمولِ اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بمدحِ ممدوح انتقال کند وحق آن است کہ از عہدۂ حسن تخلص بیروں آمدن خالی از دقت و صعوبت نیست۔ ابوطیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بردیگراں سابق آمدہ۔

وصورتِ مستکرہ مخلص آن است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی دراد راکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

نمے بُرّم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیقِ شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید

بازم رہاں ز عشوۂ بسیار چوں مرا | بادِہ خدا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساطِ نفس ونشاطِ خاطر کہ لازم ایں مقام است باخود ندارد۔

سوم مدح وہجا۔ باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیلِ مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترکِ ادب شرعی برسد وچیزے کہ ممدوح باخود ندا[رد]

بدو نسبت نکنند- و دریں باب بسیارے از اساتذۂ فن از جائے بجائے رسیدہ سررشتہ اعتدال را از دست دادہ اند- چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر فنا درِ ہستی بگِل بر انداید — تراچہ باک ذات تو مستعد فناست

مبالغہ الیست کہ بصراحت بر کذب قائل ندا میکند و ہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں مے گفت ع

تراچہ باک کہ ذاتت نہ مستعدِ فناست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ؎

اگر بقا نبود در جہاں تراچہ زیاں

بقا بذاتِ تو باقی نہ ذات تو بہ بقاست

دریں شعر غلوے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا مے کند و چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور — چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎

خدائیگان شریعت بزرگ سیف الدین — کہ جہل گشت بہ سیف زباں او مقہور

پناہ ملت عبد العزیز آنکہ شد است — ز عز بارگہش حظ ہر ہنر موفور

کسے را کہ خدائیگان شریعت و پناہِ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب و مستی و سبو لائق نہ باشد-

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمد بن عبد الرزاق ؎

کفر است وگرنہ دستِ جود او　　　　لا از سرِ لا الہ برگیرد

دستے گرفتہ وگفتہ کہ چوں نفیِ ایں لا بجود وبخل تعلقے ندارد مبالغتے زشت است ومدح قاصر۔ دور کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست وچوں گفت دستِ جودِ او معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں اثباتِ جودے متصور بودے۔ و ایں قسم اطلاقات خود نزدیکِ اربابِ براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مولف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جود وبخل تعلقے ندارد۔ مگر شعر فرزدق را کہ در مدح امام علی۔ زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفتہ با آں سعت اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ حیث قال۔

مَا قَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِی تَشَھُّدِہٖ　　　　لولا التشھّدُ کانت لاءُہ نَعَمٗ

وہمیں معنی را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎

نرفتہ لا بزبانِ مبارکش ہرگز

مگر بہ اَشْھَدُ اَنْ لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ

بر اربابِ معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سرِ لا الہ الا اللہ محو کنند اثباتِ جود ممدوح از آں لازم آید بل معنی آن است کہ در زمانِ ممدوح حرف لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غایتے کہ سائلاں را در

جوابِ سوال بجز نعم کہ کلمۂ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا کہ لاگفتن مُشعر است از ردِّ سوالِ سائلاں۔ وردِّ سوال بالعموم دلیلِ بخل و امساک است کہ منافیٔ جودوکرم است و چوں نفی در تشہد ہم موجود است وجُودِ ممدوح متقاضیٔ نفی نیست واگرچہ در غیرِ مقامِ جود باشد بنا بریں اگر بیمِ کفر نبودے از سرِ کلمۂ شہادت حرفِ نفی رامحو ساختے و ایں نوع مبالغتے در کلامِ استاذہ یافتہ می شود۔ ملّا ظہوری در نثرِ دوم در مدحِ ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیر بارانِ فاقہ زر بہ سپرِ مے بر ند تا از گرانیٔ عطا شاہینِ میزان صورتِ لابر نیارد"۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر پیشینیاں را بروجہِ لطیف ذکر کند و حد ادب را ملحوظ دارد و چیزیکہ مرتکب آں شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتًا انکار ننماید۔ نابغہ ذبیانی را در بابِ اعتذار یا مسلم داشتہ اند۔

و اگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابق حقوقِ خدمات سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید۔ و چناں وانماید کہ عفوِ جرائم و تربیت و دماہائے قدیم از اخلاقِ اکابرِ ملوک نامدار است۔

و اگر مطلوب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیلِ حکایتے از غیر نتائج قبیحہ آں را در مطاویٔ ذکرِ محامد و محاسن وانماید۔ و بہ علوِ ہمت و حمیّت

متوجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتداء ترکِ ادبے کہ از آداب شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب در جملہ ابواب لازم باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے چنے بطریق محجوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر بضرورت حاجت افتد بر سبیلِ کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب واجب داند۔

و ہجا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسّان رضی اللہ عنہٗ مشرکین را ہجو میگفتند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم مے خواندند۔ اما چوں مبنی بر امور دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواحش کہ بہر حال منافئ اخلاق است خود را دور دارد۔

حسن مقطع دنبالہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سر انجام دہد۔ تا معنیٰ کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثرِ نیک از آں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پردازد باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز نشمرد۔ چنانکہ رسم بعضے از چکامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ از غلوِّ بے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد ؂

غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است۔ و باید کہ زائد از پانزدہ بیت نیارد۔ و ابیاتِ غزل را سلسلۂ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکرِ لوازمِ عشق و محبّت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔ و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان از آں بہرۂ عظیم دارد۔

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و گردِ تکلفات بارد نمے گردند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ و ہر چند ایشاں در اختراعِ تشبیہاتِ نادرہ و استعاراتِ لطیفہ شگرفیہا بروئے روز آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالے کہ در غزلِ متقدمین مے بینی در کلامِ متاخرین نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تبعیت نمے آید۔ و آغازِ مثیل بر وجہِ حسنِ تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر دلکش مے نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت نمے ارزد و بیشتر نظیری و کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و خسرو و حافظ غزل را بہ شیوہ دلنشیں و روش گزیں گفتہ اند۔ بو شیرۂ خواجہ حافظ کہ غزلش را قبولِ عام دست دادہ کہ دیگراں را میسّر نیامدہ۔ کما قلتُ

بخاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی　　بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحیؔ ہندی کہ اے امامِ غزل　　یکے بچشم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل بر اوج فلک نشاندہ اند ونداستہ اند کہ بہ تطبیع راہ مے رود نہ بہ طبع۔ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلع اولین غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تحیی حیاۃ حلوۃ المحیا　　بر سوائی برآور سر زمستوری بروں نہ پا

مولف گوید حیاۃ حلوۃ المحیاۃ ترکیبے است کہ معنیٔ ندارد۔ و حافظ شعر یزید ابن معاویہ۔

انا المسموم ما عندی بتریاق ولا راقی؛ ادر کاسا وناولھا الا یا ایھا الساقی

را بنحوے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خودش رابطِ جسم و جان پیدا کردہ۔ والجملہ سلاست و غدوبت کہ مدارِ قبولِ عام بر آں است در غزل نظیری مفقود است و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری بازائے ایں دو شعر حافظ

صبحدم مرغِ چمن باگلِ نوخاستہ گفت　　ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم ولے　　ہیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلع از غزلے در برابر ایں مطلع دارد؟

غلام نرگسِ مستِ تو تاجدار انند　　خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیار انند

چشمِ ولب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز دریک میزان سنجیدن است
آگاہ باش کہ ایں مطلع درنعت است وبزعم فقیر بہتر ازیں مطلع درنعت کسے
از فحول اساتذہ نیاوردہ۔
بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ وعذوبتِ ودلنشینی ترکیب
وتناسبِ ترتیب وندرتِ تشبیہ ولطافتِ استعارہ وتاتوانداز اغلاق وابہام
وتعقید وحشوِ قبیح اجتناب ورزد بہ نہجے کہ بمجردِ استماع معنی شعر حلقۂ اثر بر درِ
دلہا کوبد۔ زیرا کہ مقصود از غزل ترویحِ خاطر وخوشامدِ نفس است۔ واگر در حلِ آں
بمزید تفکر وتامل ضرورت افتد چنانکہ ہندیاں اشکال واغلاق معنی را بر کمالِ طبع
قائلش محمول کنند آں را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز وتعمیہ باید دانست۔
وہم باید بنائے غزل بروزنِ خوش ومطبوع والفاظ عذب سلیس ومعانی رائق مروق
نہد واز کلماتِ مستکرہ وخشن احتراز واجب داند۔ کما ذہب الیہ محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم۔

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آں بر ابیاتِ مفردہ مستقلہ نہادہ اند
ودر جملۂ آنہا تصریع لازم وآں را مزدوج نیز گویند۔ ونسبت بہ قصیدہ و
غزل سہولتے دارد وایں نوع مخصوص بزبانِ پارسی است ودر تازی نشانے

ندارد و بعضے از مولّدین بہ تقلید عجمیاں و رتازی ہم کم کم دریں نوع بہ تکلف شعر گفتہ اند۔ اما چنداں دلکش نیفتادہ و ایں ہمچناں است کہ بعضے از اہلِ عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجارِ مغاربہ طرح نظمے انداختہ اندکہ از قید اوزانِ متعارفہ و روی و قافیہ بکلی عاری مے باشد بمذاق ما مشارقہ خوش نمے آید۔

دنبائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر تقارب و ہزج و رمل و سریع مے گفتہ اند۔ رزم را با بحر تقارب و عشق و محبّت را با بحر ہزج و تصوف را با بحر ہزج و رمل خاصّۃً مناسبتے است کہ با بحور دیگر نیست و دریں بحور ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند۔

باید کہ سر رشتہ ترکیب سلیس و سہل الفہم و رنگینیٔ معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ و استعارہ مے خیزد از دست ندہد۔ و نگذارد کہ الفاظ رزم را با لفاظ بزم و بالعکس خلط دہد۔ زیرا کہ میانِ الفاظ ہر موضوع امتیاز بیّن است و اکثر تذکرہ نویسیاں برآنند کہ داستانِ رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانہ عشق و محبّت بہتر از شیخ نظامی دیگرے را دست ندادہ و ایں قول بہ راستی نزدیک تر است۔

رباعی

دراوائل ایں را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصور است بر دو بیت و بس

بیت اوّل باید کہ مُصرّع باشد و ثانی گاہے مصرّع و گاہے غیر مصرّع و ہر دو بیت متحد القافیہ مے آرند و مخصوص است با بحرِ ہزج مزاحف اخرب و اخرم که زائد از بست و چہار وزن نیست چنانکه عروضیاں شرح داده اند۔ و رباعی موضوع است برائے ہر گونہ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و ہجا و غیر ذلک و مصرع چہارم باید که قوتِ زائد داشته باشد۔ و بالجمله رباعی عجب چیزے است و اکثر اساتذه دریں میدان سمندِ طبع را جولاں داده اند۔ اما حکیم عمر خیام و سلطان ابو سعید ابو الخیر بر دیگراں سابق آمده اند۔

وصاحبِ کتاب المعجم گفته که بحکم آنکه بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید که ترکیبِ اجزائے آں درست و قوافی متمکن و الفاظِ عذب و معانی لطیف باشد و از کلماتِ حشو و تجنیساتِ متکرر و تقدیم و تاخیرِ ناخوش خالی بود۔ و اگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن و مستبدعاتِ مطبوع چوں مطابقهٔ لطیف و تشبیهِ درست و استعارهٔ پاکیزه و تقابلِ موزوں و ایہامے شیریں یار بود نیکوتر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار که مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجمله قطعه است و آں بعینہٖ قصیده مے باشد و فرق میانِ ہر دو در بیتِ اوّلین است اگر مُصرّع باشد قصیده گویند ورنه قطعه۔

ومسمّط۔ آں است که بنائے ابیاتِ قصیده بر پنج مصرعے متفق القوافی باشد و مصرعِ ششم را قافیهٔ مختلفِ قوافی اوّل آرند۔ منوچہری گوید ؎

خیزید خز آرید کہ ہنگام خزان است　　باد خنک از جانب خوارزم وزان است

آں برگ رزان بیں کہ بر آں شاخ رزان است　　گوئی کہ یکے پیرہن رنگ رزان است

دہقاں بہ تعجب سر انگشت گزان است　　کاندر چمن و باغ نہ گل ماند نہ گلزار

و ترجیع بند۔ و آں مجموعۂ اشعار است چوں غزل کہ شعر اولین ہر بند آں مصرع باشد و قافیہ اش غیر قوافی ہر بند آزند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایان ہر بند آزند مکرر نہ باشد بل ہر یک جداگانہ و مستقل باشد در قافیہ و روی و ایں کثیر الاستعمال است۔

و در ہمہ انواع نظم بتفولیف کار بند باشد و آں بر قرارے کہ صاحب المعجم گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارت متین و قوافی درست و ترکیب سہل و معانیِ لطیف نہد۔ چنانکہ با فہام نزدیک باشد و در ادراک و استخراج آں باندیشۂ بسیار و امعان فکر احتیاج نیفتد و از استعارات بعید و مجازات شاذ و تشبیہات کاذب و تجنیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ و معنی بنفس خود قائم بود۔ و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و بر آں موقوف نباشد۔ و الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یک طرز و یک شیوہ بود۔ و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود۔ و معانی گاہ متسق و گاہ مضطرب نگردد۔ و مجاورت الفاظ و لیاقت آں با یک دیگر مرعی باشد و از

غرائب الفاظ ومہجوراتِ لغت فرس ورآں مستعمل نباشد بلکہ از فصیح ومشہور لغتِ دری ومستعملاتِ الفاظ عربی کہ در محاورات ومراسلاتِ پارسی گویانِ فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آنکہ قاری بر حقیقتِ فصاحت وبلاغت وماہیتِ تشبیہ واستعارہ وایرادِ محسناتِ لفظی ومعنوی آگاہ گردید البتہ موازنۂ شعرِ دلکش بروئے دشوار نخواہد بود اما میدانی کہ علم شئی مستلزم عمل بداں نمے باشد۔ شعر نیکو گفتن نتیجۂ استقامتِ طبع وموزونیتِ آن است چنانکہ سابقاً ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق ومزاولتِ کلام اساتذۂ فن است وچوں باب موازنہ بین الکلامین اہم مقاصد ایں کتاب است۔ بنا بریں ارشاداتے چند در باب شعر وشاعری ایراد میرود تا دریں معنی طالب را دقتے رو ندہد۔ دریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحبِ کتاب المعجم بروجہ احسن بسلکِ تحریر آوردہ فقیر ہماں را بند شمردہ فاضل مؤلف می گوید

"بدانکہ شعر را ادواتے است وشاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقب شاعری نہ زیبد وبر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید۔ اما ادواتِ

شعر کلماتِ صحیح والفاظِ عذب و عبارات بلیغ و معانئ لطیف است کہ چوں در قالبِ اوزانِ مقبول ریزند و در سلکِ ابیاتِ مطبوع کشند۔ آں را شعرِ نیک خوانند۔ وتمامِ صنع جز باستکمالِ ادواتِ آں دست ندہد۔ و کمالِ شخص بے سلامت اعضا۔ و البعاضِ آں صورت نہ بندد۔ واما مقدماتِ شاعری آن است کہ مرد بر مفرداتِ لغتے کہ بر آں شعر خواہد گفت وقوف یابد واقسامِ ترکیباتِ صحیح و فاسدِ آں را مستحضر شود۔ و مذاہبِ شعراءِ مفلق و امرائے کلام در تاسیسِ مبانئ شعر و سلوکِ مناہجِ نظم بشناسد و سنت و طریقتِ ایشاں در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات و فنونِ تعریضات و تصریحات و قوانینِ تشبیہات و تجنیسات و قواعدِ مطابقات و مغالطات و وجوہِ مجازات و استعارات و سائر مصنوعاتِ کلامی بداند۔ و بر طرفے از حکم و امثال و شطرے از تواریخِ احوالِ ملوکِ متقدم و حکمائے سابق واقف گردد۔ و معانئ لطیف از ضعیف فرق کند و بر حسنِ مطلع و لطفِ مقطع ہر شعر مطلع شود۔ تا ہر معنی را در کسوتِ عبارتِ لائق بر منصۂ نظم نشاند و در سردِ سخن از معانئ سرد و تشبیہاتِ کاذب و اشاراتِ مجہول و ایما آتِ مشکل و ایہاماتِ ناخوش و تجنیساتِ متکرر و اوصافِ غریب و استعاراتِ بعید و مجازاتِ نادرست و تکلفاتِ ثقیل و تقدیم و تاخیراتِ ناپسند مجتنب باشد۔ و در ہمہ ابواب از قدرِ حاجت طرفین (افراط و تفریط) بیروں نرود و از ما لابد شہ کاہد و در مالا یعنی نیفزاید۔ و پیش

از آنکه در نظمِ شعر شروع کند و بدعویٰ شاعری میاں در بندد اول مختصرے در علم عروض و قوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم و حدیث واقف شود و اوزانِ خوش از ناخوش فرق کند - و یجوز و لا یجوز از احیف بداند و صحیحِ ابیات از سقیم بشناسد و قوافیٔ اصلی از معمول تمیز کند و آنگاه سرمایۂ نیک از گفتہائے مطبوع و مصنوع استادان ایں صنعت و پاکیزہ گویان ایں فن بدست آرد و از قصائد و مقطعاتِ درست ترکیبِ عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوین مشہور و معروف و اشعار مستعذب مستحسن در فنونِ مختلف و انواع متفرق طرفے تمام یاد گیرد و جوامعِ ہمت بر مطالعہ و مذاکرۂ آں گمارد - و بہ بحث و استقراء بر دقائق و حقائق مصنوعات آں واقف گردد - تا آں معانیٔ دردلِ او رسوخ یابد - و آں الفاظ در ذہن او قرار گیرد - و آں عبارات ملکۂ زبانِ او شود و مجموعِ آں مادۂ طبع و مایۂ خاطر او گردد - پس چوں قریحتِ او درکار آید و سِکرِ[1] طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید و نتائجِ آں محفوظات پدید آید - آنگاہ شعر او چوں چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہائے بزرگ و جوہائے عمیق دارد و چوں معجونِ خوشبو آید - کہ روائح آں مشامِ ارواح را معطر گرداند و کس بر اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتدائے شعرے کند و آغازِ نظمے نہد نخست نثرِ آں را پیشِ خاطر آید و معانیٔ آں بر صحیفۂ دل

[1] بندے کہ برائے منع آبِ سیل بر آرند - ۱۲

نگارد و الفاظے لائق آں معانی ترتیب دہد و وزنِ موافق آں اختیار کند
و از قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند بر ورقے نویسد و ہر چہ
ازاں سہل و درست باشد و در آں وزن جاگیر و متمکن آید انتخاب کند
و شائگاں و معمول را بداں راہ نہ دہد و در نظم ابیات بہ سیاقتِ سخن و ترتیبِ
معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را بر سبیلِ مسودہ تعلیق زند و کیف ما
اتفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد کہ قافیتے در معنی بکار برده باشد۔
و بیتے مشغول کردہ بعد ازاں معنی بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر
دست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید۔ نقل کند۔ پس اگر بہ
بیت اوّل حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد۔ وگرنہ ترکِ
آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اخریٰ
از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیحِ آں مبالغت نماید و میانِ ابیات تلفیق کند و ہر
یک را بموضعِ خویش باز برد و تقدیم و تاخیر ازآں زائل گرداند تا معانی
از یک دیگر گستہ نہ شود۔ و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید۔ و بہ ہمہ
وجوہ توافق ابیات و مصاریع و تطابقِ الفاظ و معانی لازم دارد۔ چہ بسیار
باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راہِ معنی متناسب نیاید و بداں
سبب رونقِ شعر باطل گردد۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

در جامِ اوست چشمۂ حیواں ازاں کزو دین سرفراز و قاعدۂ ملک محکم است

مصرعِ اوّل لائق دوم نیست واین معنیٰ در رُباعیات بیشتر اُفتد کہ شاعر را معنیٰ خوش در خاطر آید وبیشتر چناں بود کہ آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولی بداں الحاق کند ودر آں از تناسبِ لفظ وتجاذبِ معنی غافل باشد چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است۔ ؎

ہردم ز تو ول بادم سردے بُو داست	وز جامِ تو جرُعہٴ دُردے بو داست
معذورم اگر درد سر دادم ازانک	آں دردِ سرم ازسر دردے بوداست

کہ نخست بیتِ آخریں گفتہ است وانگاہ بیتِ اوّل را بداں الحاق کردہ۔ ومصرعِ دوم از بیتِ اوّل لائق معنی بیت نیفتادہ است وعطفِ آں بر مصرع اوّل نیکو نیامدہ۔ ودر قوافی اُولیٰ چناں باشد کہ تعیین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند وبر آں نبد و تا متمکن آید وہیچ کس را تغیّر آں ممکن نگردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم	بسبیلِ سوالِ مطلب ائے[1]
کہ مدارِ حیاتِ عالم کیست	روئے سوئے تو کرد وگفتا بے
گفتم ایں را دلیل باید گفت	ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است وحق ہمے گوید	ومن الماءِ کل شئٍ حے

وہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

[1] ای کہ در عربی برائے استفہام آمد۔ ۱۲

اگر نظم ابتدا کند وانگاہ قافیہ را بر آں ببندد روا بود کہ چناں تمکن نیابد و تغیّر و تبدیل آں ممکن بود۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت مقر — غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست — جز آرزوئے روئے تو اے زیبا خور

واگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ گوید۔ ؎

سودائے تو تا در سرِ من ساخت قرار — غمہائے تو از تنم برآورد دمار

اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست — جُز آرزوئے روئے تو اے زیبا یار

وہمچنیں باید کہ در الفاظ و معانیٔ ہر بیت دقائقِ تنوّق بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذبے بجائے آں بنہد واگر معنی فاخر یا بدتمام کند ودریں باب چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیمِ نقوش وتداویر شاخ وبرگہا ہر گلے برطرفے نشاند وہر شاخ بسوئے بیروں برد ودر رنگ آمیزیٔ ہر صبغ جائے خرج کند وہر رنگ بگلے دہد۔ آنجا کہ رنگِ سیر آید نیم سیر صرف نکند وآنجا کہ صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد۔ چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف وتناسب ترکیب رونقِ عقدِ خویش بیفزاید۔ وبہ تفاوتِ تلفیق وبے ترتیبیٔ نظم آب مروارید خویش نبرد وباید کہ در افانینِ سخن واسالیبِ شعر چوں نسیب د

ؔ۱۷ آراستگی کردن درکار ۱۲ ام

تشبیب و مدح و ذمّ و آفریں و نفریں و شکر و شکایت و قصّہ و حکایت و سوال و جواب و عتاب و استعتاب و تمنّع و تواضع و تابّی و تسامح و ذکرِ دیار و رسوم و وصفِ آسماں و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرحِ ریاح و امطار۔ و تشبیہ لیل و نہار و نعتِ اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فنِ تہانی و تعازی از طریق افاضل شعراء و اشاعر فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی و تحویل از فنے بفنے خروجِ لطیف و شروعِ مستحسن واجب داند و در رعایتِ درجاتِ مخاطبات و وجوہِ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را جز باوصافِ پادشاہانہ چنانکہ در فصلِ اغراق بیان کردہ آمدست نہ ستائد وزراء و امراء را بہ عوائد تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرفِ حسب و طہارتِ نسب و وفورِ فضل و غزارتِ علم و نزاہتِ عرض و نباہتِ قدر ستاید۔ زہّاد و عبّاد را بہ تبتّل و انابت و توجہ حضرت عزّت صفت کند۔ اوساط النّاس را بمراتبِ نازل عوام فرونیارد۔ عوام را از پایۂ خویش بسیار بر نگذراند۔ خطاب ہر یک فراخورِ منصب و لائق مرتبتِ او کند و ہر معنی را در زیِ لفظِ مطابق و لباسِ عبارتِ موافق بیروں آرد۔ چہ کسوتِ عبارات متعدد است۔ و صورِ معانی مختلف و ہمچنانکہ زنِ صاحبِ جمال در بعضے ملابس خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بداں

ا؎ مخصوص بہ شعرائے عرب است

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و نثر یکسان است۔ وسخن موزون و ناموزون برابر چنانکہ گویند "یکے از خلفاء قاہر عاملے بشہرے فرستاد و او را در تیمار داشتِ شخصے از معارفِ آں ولایت وصیت فرمود و در آں مبالغتِ تمام نمود عامل بموجب فرمانِ دیوانِ عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس او بعضے از ضیاع آں مملکت بر سبیلِ عمل بروے نوشت و تحصیل طرفے از اموالِ خزانہ بوے باز گذاشت۔ پس بہ سعایت شریراں و نمیمہ بدگویاں خاطرِ عامل از وے آزردہ گشت۔ و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بقوتِ استظہار یکہ بعنایتِ دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے نہ نہاد۔ تا بہ مرورِ ایام آں آزار کینہ تمام شد۔ و عداوت بزرگ گشت عامل آں شغل از وے فرد کشود و در محاسبتِ او مناقشتِ بیش آورد۔ روزے آں معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیر او اشارت کرد۔ از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں گشت و ازاں ضرباتِ مختلف یکے بر مقتل او آمد۔ در حال جان تسلیم کرد عامل از کردہ پشیمان گشت و از خشمِ دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت و بہ قرابینِ خلیفہ التجا ساخت و دستِ تضرع در دامن مقربانِ حضرت زد و بہر یک از ایشاں چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشاں بوجہے جمیل آں حال بمقام عرض رساند و عذر او در آں اقدام تقدیم کند و غرامت آں جرمیت

را بر مال قرار دہد۔ و بعقوبتِ غضب دیوانِ عزیز ماخوذ نگردد۔ ہیچ آفریدہ را یارائے
آں نہ دید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و
ہمگناں متفق بودند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد
و ہیچ کس را مجالِ شفاعت نہ باشد۔ عامل دبیرے فاضل و صاحب سخنے
کامل داشت چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطرار او مشاہدہ کرد۔ گفت
مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد
کہ در اثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم و در خلالِ تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں
حال را کسوتِ عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ بر وجہے در قلم آرم کہ بر تو ہیچ وبال
نباشد و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف و تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
برداشت و مصالح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید و
گفت و اما فلانٌ فائتمنتہٗ فاستخونتہٗ فادبتہٗ فوافق الادبُ الاجلَ
یعنی حالِ فلاں معروف چناں بود کہ او را امین بعضے از اموال دیوان ساختم۔
و خائن یافتم ادبش کردم تادیبِ من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب
بحضرت رسید و آں حال محلِ عرض یافت لذتِ بلاغتِ ایں عبارت و
لطفِ موقع ایں عذر نگذاشت کہ بہ ہیچ وجہ نائرہ غضبے در باطنِ خلیفہ اشتعال
گیرد۔ یا تغیرِ خاطرے بہ ضمیر او راہ یابد۔ عامل سر آزاد از اں ورطہ بیروں آمد۔
و رائگاں از اں خطر خلاص یافت و در شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظائم امور ساختہ شدہ است ورقاب عقول در ربقہ تسخیر آمدہ - و
ضغائن موروث مودت و محبت مبدل شدہ و برعکس بسے بودہ است کہ یک
بیت موجب اثارت فتنہہائے بزرگ شدہ است وسبب اراقت خونہائے
خطیر گشتہ - چنانکہ شاعر گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مرد با کینہ نرم | بجوشد بہ بیتے دگر خون زتن
بسا دل کہ گشت از پئے شعر رام | بسا سر کہ ببرید نظم سخن

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعات شعرائے عجم است اہل عرب بداں آشنا نبودہ
و ایراد تخلص در ہمہ اقسام نظم فارسی مطرد است بطریق جواز اما در مقطع
غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکم وجوب پیدا کردہ گوئی نظر بذات غزل منزلہ
لازم بیّن قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیار تخلص غالباً مبنی
است بر ضرورت ایجاز کہ لازم کلام بلیغ است زیرا کہ ایراد نام شاعر سالماً در
کلام شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزوں نشود و موافق طبع سلیم نمے افتد بل بغایت
زشت مے نماید و اختیار تخلص مشعر از تناسبے است کہ شاعر آں را ازاں
مناسبت بر خود مے گیرد - بعضے بمناسبت ملوک سلاطین و بعضے بمناسبت خطہ

مالوف وبعضے بمناسبتِ کیفیاتِ نفسانیہ وبعضے بمناسبت حرفت وفن کہ بداں اشتغال داشتہ باشند وغیر ذالک تخلص مے نمایند۔ اما تخلص باید کہ ما امکن مختصر باشد واز مصطلحات ومحاوراتِ لوطیان واز جنسِ موضوعات سوقیان نباشد واگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاول باشد۔

ماگفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند۔ بل ایشاں بالقب وکنیت شہرت مے یافتند۔ وکنیت اسمے است مشتمل بر اضافت لفظ اب و ام و ابن واہلِ عجم راازاں بہرہ نہ۔ وآنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر وتواریخ باکنیت شہرت دارند بہ تتبع اہل عرب است کہ عنانِ دولتِ اہلِ عجم بکفِ کفایت ایشاں مفوض بودہ است والناس علیٰ دین ملوکھم وایں بعینہٖ ہمچناں است کہ درروزگار ما مشاہدہ میرود واز حال مقلدین اہل اوربا کہ نامہائے خود را بروجہ حروفِ ہجائے انگلیس مختصر میکنند ازانجا کہ قدامت پسند ہستم وروشِ پیشینیاں را در اکثر امور درست میدارم مے گویم ع

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسند دہنر است

چنانکہ بسیارے از ناواقفانِ حقیقت سنت بہ تقلید کفرہ مغاربہ ریش وبروت راخیر باد گفتہ اند۔ فوا اسفی

واول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابوالحسن رودکی است گویند رودجی نواخت زیرا کہ از ماہرانِ فن موسیقی بودہ است وبعضے گفتہ

اند کہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

وببایدانست کہ شاعر در جودتِ شعرِ خویش بہ بیشتر علوم و آداب محتاج
باشد و بدین جہت باید کہ مستطرف بود و از ہر باب چیزے داند تا اگر بہ ایراد
معنیٰ کہ فن او نباشد محتاج شود آوردنِ آں بروے دشوار نشود و چیزے نگوید
کہ مردم استدلال کنند بداں کہ او آں معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ ؎

کیواں موافقانِ ترا اگر جگر خورد
نسرینِ چرخ راجگرے جدی مستہ باد

ومُستہ عبارت است از طعمۂ مرغانِ شکاری کہ بوقتِ حاجت بدیشاں
دہند و کرگس نہ از جملۂ شکرہ مُستہ خوار است و ازیں جہت ایں بیت بروے
گرفتہ اند۔

در سرقاتِ شعر

ونہ باید کہ شاعر باخود تصوّر کند کہ شعر موضع اضطرار است و متقدمان برائے
ضرورتِ شعر خطاہا ارتکاب کردہ اند و ظنہا در شعرِ خویش بکار داشتہ چہ اتفا

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بد گویاں - و نیز باید که شعرِ شعراء را غارت نه کند و معانیٔ ایشاں به تغییرِ اوزان و اختلاف الفاظ در شعرِ خویش بکار نبرد که ملکِ مردم به تصرف فاسد تملک نه پذیرد و سخنِ دیگراں بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند - و باید دانستن که سرقاتِ شعر چہار نوع است - انتحال و سلخ و المام و نقل -

اما انتحال سخن دیگرے بر خویش بستن است و آں چناں باشد که شعر دیگرے را مکابرۃً بگیرد و شعرِ خویش سازد بے تغییر تصرفے در لفظ و معنیٔ آں یا به تغییرِ اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیانِ آں در آرد - یا تخلص بگرداند - چنانکه سنائی در مدح سلطان بہرام شاہ قصیدہ گفته است که مطلعش این است ؎

گرد رخت صف زد است لشکر دیو و پری

ملکِ سلیمان تراست گم مکن انگشتری

دعمادی بعینه ایں قصیدہ را با بیتے چند بر آں زیادت آوردہ و تخلص به شاہِ مازندران کردہ و ہر دو در یک عصر بودہ اند معلوم[۷۱] نیست که سابق کدام است و

---

[۷۱] صفی نیشاپوری درا اخذ و سرقه گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد — که بزیرش نہند بیضۂ غاز

غاز آخر بسوئے آب رود — او به کوں دریدہ ماند باز

[۷۲] در گرشاسپ نامه اسدی طوسی شعرے است ؎ مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت + که بسیار کس چوں تو پرورد و کشت سعدی در گلستاں بعینه ہمیں شعر آوردہ و ہر دو از اساتذۂ فن بودہ اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد غالباً که توارد است و ہمچنیں شعر ؎ فرزند بندہ ایست خدا را غمش مخور — تو کیستی که به ز خدا بندہ پروری

در کلیات سعدی موجود است و ہم در دیوانِ اوحدی مراغی یافته شدہ موجب حیرت است*

غاصب کدام و چنانکہ معزّی گفتہ

گرچہ بجفا دست بر آوردستی　　بردارم دست تا فرود آری دست

و رافعی ازو بردہ است و گفتہ

زیں پس بخدا اے صنم عشوہ پرست　　بردارم دست تا فرود آری دست

و اما سلخ پوست باز کردن است و در شعر ایں نوع سرقہ چناں باشد

کہ معنی و لفظ فراگیرد ۔ و ترکیب الفاظ آں بگرداند ۔ و بروجہے دیگر ادا کند چنانکہ رودکی

گفتہ است ۔

ریش و سبلت ہمے خضاب کنی　　خویشتن را ہمے عذاب کنی

ابوطاہر خسروانی ازو بردہ است و گفتہ

عجب آید مرا ز مردم پیر　　کہ ہمے ریش را خضاب کند

بخضاب از اجل ہمے نرہد　　خویشتن را ہمے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزے ۔ و در سرقاتِ شعر

آن است کہ معنی فراگیرد و بعبارتے دیگر و وجہے دیگر بکار آرد ۔ چنانکہ ازرقی

گفتہ است

صدف ز بیم یلاں در شود بکام نہنگ　　ز خون برنگِ یواقیت رنگ کردہ آل

یعنی لآلی یا را از برائے ضرورت شعر انداختہ است و انوری ازو بردہ است

و نیکوتر ازو گفتہ

قہرِ تو گر طلایہ بدریا کشد شود — دُر در صمیمِ حلقِ صدف دانۂ انار

واما نقلِ آن است کہ شاعر معنیٔ شاعرے دیگر بگیرد واز بابے ببابے

دیگر بردو در آں پردہ بیروں آرد۔ چنانکہ مختاری گفتہ است ؎

کجا شد آں زقبائے دریدہ سوختہ چتر — کنوں بباید چترش دریدہ ودوخت قبا

رضئی نیشاپوری بباب مدح بردہ است وگفتہ ؎

بعزمِ خدمتِ درگاہِ تو بہر طرفے — بسا ملوک کہ از تاج مے نہند کمر

وارباب معانی گفتہ اند چوں شاعرے راعنئ دست دہد آں را کسوتِ

عبارتے ناخوش پوشاند وبلفظ رکیک ادا کند ودیگرے ہماں معنئ فراگیرد وبلفظ

خوش وعبارتِ پسندیدہ بیروں آرد او بداں اولیٰ گردد وآں ملکِ او گردد۔

وللاوّلِ فضل السبق چنانکہ رودکی گفتہ ؎

باصد ہزار مردم تنہائی — بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی باصد ہزار مردم تو فردی باہنر ودانش درمیانِ ایشاں وبے صد

ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردمی واگرچہ معنی نیکو است عبارتش

رکیک است وعنصری از وے بردہ است وگفتہ ؎

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست — وگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

وبیتِ عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکو تر وعذب تر از بیت

رودکی است باوجازت آں پس ایں معنی ملکِ عنصری شد ورودکی را فضل سبق

مانند -

ونوعی از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند - چنانکہ شاعرے

گفتہ است - ؎

اگر بہ مدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و ایں از قول حسان بن ثابتؓ اخذ نمودہ حیث قال ؎

ما ان مدحت محمداً بمقالتی لکن مدحت مقالتی بمحمدؐ

و ہمچنیں یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ؎

کجا ہمراہ گردد سایہ با من کہ روز من بود با شب برابر

را بزبان اُردو ترجمہ زدہ - چنانکہ مے گوید ؎

سیہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے

کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انساں سے

بہرۂ دوین

علمِ معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوالِ لفظ را کہ آں لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ وبکار بستن آں قواعد متکلم در ادائے معنیٔ مراد از غلط وخطا محفوظ مے ماند۔ وکلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ وکلام ومتکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت موصوف تواں کردن۔ وچوں مفہوم ہر یکے از ینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے جامع کہ ہر سہ را مشتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمۂ فصیح آن است کہ از تنافرِ حروف کہ موجبِ ثقل بر زبان اُفتد خالی باشد۔ مثلاً ع

نہ جستہ ز شستش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضے از کلمات است که قدما آں را بر طریقے استعمال کردہ اند۔ و در متاخرین بزیادت و حذف مشہور و متداول گشتہ است و بدیں سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است چنانکہ گرد اگرد و ہمانا و ماناو می و ہمی و د کنوں و اکنوں دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں و افغاں و چار و چہار و دگر و دیگر و بتر و بدتر و جائے و جایگاہ و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاہ و شہ و ماہ و مہ و راہ و رہ و کوتاہ و کوتہ۔ و بعضے کلمات باشد کہ بسبب تعادل متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکہ دامن از داماں فصیح تر و پیرہن از پیراہن خوشتر و ناگہاں از ناگاہاں بہتر و آگہی از آگاہی بلیغ تر و ہمچنیں شکوہ از شکوہ و گروہ از گرہ اولیٰ تر و از جملہ مغیرات ہنیز بمعنی ہنوز و غنویدن بمعنی غنودن و شنویدن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رہاندن بمعنی رسانیدن و رہانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعر دری گو باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچہ گوید از جادۂ دری مشہور و متداول عدول جائز نہ شمرد۔ و ہم از مخالفت قیاس لغوی چنانکہ منصور منطقی گفتہ۔

ﮯ

صبر کنم صبر و ہر چہ باد ا باد م	باز گرم دل چنانکہ بتو دادم

در صحیح لغت دری باز گیرم بے حرف یا، مستعمل نیست و مسعود سعد گفتہ است۔

ﮯ

مرا نشانۂ تیرِ فراق کردو بگذر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانۂ تیر

در لغتِ صحیح ہگذر نیست و مستعمل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت وحشی بودنِ آں کلمہ است بہ نحویکہ معنیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدیؒ گوید۔

ھ

پیر ہفتا سلہ جنی مکنہ کو ہقری بنی بخواحیش روش

واز قبیل کلماتِ غریبہ است ملبّب و مرغّن و مزلّف۔ و ایں شعرِ شمس تبریزؒ ہم ازیں قبیل است

ھ

از سی سیپارہ قرآں تا بہ عمیّت تمام است ایں سلوکِ سی و صد بیت

و کلام فصیح آں است کہ از تنافرِ کلمات و ضعفِ تالیف و تعقید و کثرتِ تکرارِ لفظ واحد عاری وہم از توالیٔ اضافات پاک باشد۔ تنافر کلمات چنانکہ امیر خسرو گوید۔

ھ

موتے مہ ما ببوئے ما بویا بہ بے او موئم موے ویم ما وا بہ
مائیم مہی و آں مہِ ما با ما بہ ما با مہ و موے مہ ما ما بہ

وضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید ھ

منکہ باشم عقلِ کل را ناوک انداز ادب
مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیاں انداختہ

واین مثال در صورتے متصور است کہ حرف کاف بمعنی استفہام ماخوذ باشد
واگر بمعنی بیان اخذ کنند مثالِ ضعفِ تالیف نبود اما این توجیہ ضعیف است
و تعقید چنانکہ شاعرے گفتہ است۔

نامہ بر شد گم در آتش نامہ را باز افگنم ۔ گر کبوتر نیست طاؤسے بپرواز افگنم

و دیگرے راست

نمک چشمش بگیرد گر کند ہم چشمی لیلے
چرا در شورہ زارے اشکِ مجنوں بود آہو را

وصاحب مخزن الفوائد در امثلہ ضعف تالیف اسکانِ متحرک و تحریک ساکن
آوردہ واین مبنی بر ضرورت شعری است نہ ضعفِ تالیف ۔ وتوائی اضافات چنانکہ
حافظ گوید۔

ساکنانِ حرمِ سترِ عفافِ ملکوت ۔ با من راہ نشیں بادۂ مستانہ زدند

ومتکلم فصیح آن است کہ بر استعمالِ کلام فصیح قدرتے تامہ ومہارتے عام
داشتہ باشد ۔ بنحویکہ ہنگام تکلم ایرادِ کلماتِ فصیحہ بے دغدغۂ تردد و توقف بر وے
سہل آید ۔

بدانکہ مرجع تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفتِ قیاس
لغوی بسوئے علم تصریف و مرجع ضعفِ تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم نحو و مرجع
تعقیدِ معنوی بسوئے علم معانی است ۔ اینہا را بہ آنہا می تواں دریافت

بلاغتِ کلام وصفے است مر کلامِ فصیح را کہ مطابقِ مقتضائے حال بود۔ ومتکلم بدین نوعِ کلام را بلیغ گویند۔ پس بلاغت وصفِ کلام ومتکلم ہر دو مے تواند شد۔ نہ وصفِ کلمہ۔ زیرا کہ کلمہ ومرکب ناقص از اسناد عاری مے باشند وکلام را ناگزیر است از اسناد۔ وما در صفحاتِ آئندہ شرح میدہیم کہ مذہبِ امام عبد القاہر در مفہوم فصاحت وبلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیرا کہ مذہبِ امام آن است کہ ہیچ لفظ بے اعتبارِ معنے فصیح نتواند بودن وبر طبقِ ماسبق مفہوم فصاحت محدود است در سلامت الفاظ از امور متذکرہ وظاہر است کہ ایں امور از اعتبارِ معنی چیزے با خود ندارد۔ وامام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است وگفتہ کہ عقلاء اتفاق کردہ اند کہ اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت وبلاغت ازان است کہ عالمیان از مثلِ آن عاجز ہستند واز عقلاء ہیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح وبلیغ بودنِ قرآن از جہت خلو آں از حروف ثقیلہ متعسر النطق قرار دادہ باشد واگر چنیں بودے بائستے کہ ہر کلام سوقی وساقط را چوں از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم وایں قطعاً جائز نہ باشد۔ وکلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمہ کہ متضمن اسناد باشند۔ یکے را مسند الیہ ودیگرے را مسند خوانند واسناد نسبتے است میان ہر دو قائم بنفس متکلم کہ مخاطب را ازاں بر خبرے آگہی دست دہد وآں نسبت را اعم ازینکہ ایجابیہ باشد یا سلبیہ حکم گویند۔ چوں زید گریان است وزید عمرو را نزد درین ہر دو جملہ گریان ونزدیگاں

یگاں مُسند واقع شده و ایں نسبت که مُشعر از خبر باشد احتمالِ صدق و کذب هر دو میدارد۔ و همیں احتمال مابه الامتیاز است در جمله خبریه و انشائیه۔ چه در خبریه مُخبر عنه در خارج وجود داشته باشد که مخاطب را از آں خبرے حاصل آید و در انشائیه پیش از تکلم امرے در خارج یافته نمی شود که او آں خبر دهند۔ بل متکلم هنگام تکلّم امرے را ابتدائً انشا می کند۔ چنانکه گوئی که زید را بزن و عمرو را مزن۔ درین هر دو جمله هر چند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لهذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو ایں معنی دریافتی بداں که علمائے علمِ کلام را در معنیٔ صدق و کذبِ خبر اختلاف است اما آنچه نزدِ جمهور ایشاں مسلم است آں است که صدقِ خبر مراد است از مطابقت حکم با نفس الامر یا واقع که آں را خارج گویند۔ و کذبِ خبر مراد است از عدمِ مطابقت آں با واقع۔

در تعریفِ بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافته و تا معنی ایں اصطلاح بر قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاه شدن نتواند۔

مقرر است که چوں از حادثه که پیش از تکلمِ متکلم حدوث یافته است خبر دهند سامع از علم بداں بکلی خالی الذهن بوده باشد یا از آں آگاهی داشته باشد در صورتِ ثانی در حدوث آں حادثه شک را مجال باشد یا نه و در صورتِ عدم شک او را از اں انکار باشد یا بداں اقرار کند۔ و ازیں احتمالات سامع از

چار حال بیروں نتواند بود - خلوِّ ذہنِ[۱] او از اں حادثہ و شک[۲] او در آں و انکار آو[۳]
از اں و اقرارِ او[۴] بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس ایں ہمہ صور
محتملہ را حال گویند۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
ولا وقوع آں حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوعِ آں شک داشتہ
باشد و شخصے را کہ از وقوع آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آں را باور کردہ
باشد بریک وتیرہ نتواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
الذہن کلام را از ہمہ انواع مؤکّدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسبِ تفاوت مدارج انکار بہ مؤکدات منضم سازد و در محلِ شک و تردد
او نوعے از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہن را بالفاظ مؤکدہ خبر دادن
ہیچ معنی ندارد و ہمچنین منکر را بے مؤکدات خبر دادن ازالہ انکار او نکند۔ پس
ایں ہمہ کیفیاتِ مختلفہ را کہ مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے
حال امرے است کہ حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آں است کہ متکلم کلام را بمؤکدات
استوار کند - پس ایرادِ تاکید در محلِ انکارِ مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں
در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انہا حذف و در بعضے
از موارد معرفہ آرند - و در بعضے از انہا نکرہ - ایں ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضیِ ایرادِ ایں امور باشد -

بحثِ عمومی دربارۂ بلاغت

پیش از آنکہ درباب بلاغت بر دستورِ مصطلحاتِ ایں فن کہ طریقِ ماہرانِ
ادب است چیزے برنگاریم بہ بحث عمومی مے پردازیم - تا قاریانِ ہوشمند
را در فہم بعضے از مسائل ایں فن سہولتے دست دہد - از انجا کہ معظم مسائلِ
بلاغت و تصدیق آں تعلق بہ طبع مستقیم و ذوقِ سلیم دارد - می گوئیم کہ استقامتِ
طبع و سلامتِ ذوق امرے است کہ حصول آں موقوف بر موہبت فیاضِ
مطلق است کہ بحکم خلق کل شئ ثم ھدیٰ ہر کس را چیزے کہ مے بائست
ارزانی داشتہ و تعمل واجتہاد را در آں راہ نیست و در اخبار وارد است از
خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن کمعادن الذھب والفضۃ
یعنی ہمچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافتِ طبعی بریک درجہ نتواند
بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر بہ صفا و کدورت بریک وزان نیافریدہ اند - و بر
ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصولِ مدارجِ کمالاتِ انسانی و ہیچ
فردے از افرادِ انسانی در فراخنائے فیضِ ازلی از حد و استعدادِ طبعی قدم
فراتر نتواند نہاد کما قیل ؎

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام　　فیضِ سماوتش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تردست است وسخنِ شائستہ بمنزلہ مصنوع تا
قیاسِ نقصان وکمال مہارتِ صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان وکمالِ
مصنوع تواں گرفت وہمچنانکہ وقوف بر دقائق صنائع کہ صانعِ کامل در مصنوعِ
خویش بکار مے برد۔ جز ماہر فن دیگرے را دست ندہد۔ ہمچنیں اطلاع بر خفایائے
زوایائے سخنِ شائستہ کارِ ہر کور سوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد
کہ با لطافتِ طبعی واستقامتِ فطری انواعِ سخنِ اساتذہ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ
در آوردہ بمراتب اکتساب بکمالاتِ سخن گوئی وسخن فہمی ارتقا یافتہ باشد و بلاغت
نہ آن است کہ مصطلحاتِ قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقق ایں معنی بمجردِ دانستن
مصطلحات معلق بودے البتہ ہر کہ ومہ کہ بمدارست ومزاولت کتب درسیہ
اشتغال نمودے سر آمد بلغاء زمان بودے۔ وسرِ ایں معنی وقتے منکشف گردد
کہ کسے بہ تالیفِ رسالہ یا نظم شعرے روے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بہ یقیں
معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدونۂ علمیہ مکتسب است و بلیغِ خبیر
بدقائق کلام مجبول۔ وتا بہ قلاوزی بدرقۂ طبیعت دریں وادی قدم نہ نہد وصول
بمنزلِ مقصود متصور نیست ولقد صدق الزمخشری ان المسافة من علم المعانی
مسیرة اعوام۔ یعنی رسیدن بذروۂ دقائق علم معانی را سالیان دراز بکار
است وبسا افتادہ کہ مدعیانِ خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین
کلام مخذول ومرذولی اطرائے ودراز قیاس جائز شمرند وفراہم آوردنِ الفاظ

مستنکرہِ وحشیہ را بر استعداد قائل آں حمل کنند - وبخلاف آں سخن گرانمایۂ عالی را بحکم

وکم من عائب قولاً صحیحاً وآفتہ من الفھم السقیم

از پایۂ اعتبار بیفگنند - والحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاح معنی وتحسینِ لفظ - وچوں ہر چیز را ظاہر وباطن می باشد ایضاح معنی اشارت است بہ باطن بلاغت وتحسینِ لفظ بہ ظاہر آں - وہرگاہ ظاہر وباطنِ چیزے بہ لوازم شائستہ آں آراستہ وپیراستہ گردد شکے نیست کہ آں چیز موجبِ انجذاب خواطر وباعث بر تہالک طبائع افتد وہمین است مفہوم قول محمد ابن حنفیہ قول تضطرّ العقول الیٰ فھمہ باسھل العبارۃ

دریں جملہ چنانکہ می بینی تضطرّ العقول الیٰ فھمہ اشارت است بسوئے ایضاح معنی وباسھل العبارۃ بسوئے تحسینِ لفظ وقدرت ایضاح وتحسین دست ندہد تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ ووضع حقیقی ومجازی آں ومعرفتِ مقتضیاتِ احوال متکلم وسامع بکلی آگاہ نہ باشد وہم در معرفت کمیت وکیفیت الفاظ ومعانی مشعر از حقیقت ایجاز واطناب است دستگاہ بلند دارد واز ینکہ شرح دادیم دانستہ باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ ومعنی کہ سبک جید عبارت ازاں است پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد چنانکہ شیخ عبدالقاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - ودریں باب مبالغہ بیش جائز داشتہ

حاصلش آنکه فصاحت نہ ہمیں مبنی بر حسن مراعاتِ الفاظ است چہ لفظے نیست کہ بے رعائیت معنی آں را فصیح تواں گفت واگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نبودے۔ سامع از مفرداتِ الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے۔ چہ استعمالِ قواعد نحو بروجہے کہ باید بے رعایتِ جانب معنی سودے ندارد۔ ظاہر امراد شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تصریح بدان نمودہ۔ وسيأتي تفصيله

فصاحت و بلاغت

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نکردہ وبلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بروجہے مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبردہ اند۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحقائق اشیاء کہ جز مبتصر دیگرے را در آں راہ نیست۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستینِ کلام است کہ صورتِ کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صُور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت است از وضع اجزائے مادہ بر حسبِ قوانین نحو و ایں معنی باوضاع الفاظ مفردہ تعلقے ندارد۔ چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیاز اعیان و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تعریف

دارد و ارتباط کلمات بایک دیگر به نهجے که سامع بر غرضِ متکلم آگاه گردد تعلق به علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودن کلام امرے است زائد بریں همه که گفته آمد۔ مثالش

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدارانند
خرابِ بادۂ لعلِ تو هوشیارانند

شکے نیست که شعر خیلے فصیح و بلیغ است اما زنهار گمان نبری که فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار۔ خراب، باده، لعل هوشیار، موجود است و نه ترکیبِ الفاظ برطبق قوانینِ نحویه را و ربلاغتِ شعر دخلے است چه قوانین نحو بیشتر از اظهار غرضِ متکلم بواسطهٔ الفاظ اثرے ندارد۔ و مفهوم بلاغت مغایر ایں مفهوم است زیرا که برحسبِ قوانین نحوے دانیم که غلام مضاف است بسوئے نرگسِ مست که مرکب توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً مبتدا واقع شده و تاجدارانند خبرِ مبتدا است و مبتدا با خبر جملهٔ اسمیه مے باشد و هم بریں نسق است ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن که مفهوم بلاغت در مطاوی ایں اصطلاحاتِ نحویه تعبیه شده امام عبدالقادر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در باب تعیین مفهوم فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشف حقیقت و دفع اغالیط و اوهام ناس که به تحقیق نارسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفرده محصور داشته اند بر وجه تفصیل نموده شرح بلیغ دریں باب رانده و گفته که مرجع فصاحت الفاظ مفرده را اقرار داد

بمیزانِ عقل وزنے ندارد - چہ الفاظ تابع عمل فکر است و تا معنیؔ از معانی کہ ماخذ آں در مظاہرِ اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نہ کند وجودِ الفاظ متصور نیست و باز مے گوید کہ بعضے از بتحقیق نارسیدگان گماں بردہ اند کہ حکم فصاحتِ کلمات ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بودن - بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است بہ حیثیت ملفوظیت و منطوقیتِ آں و ندانستہ اند کہ چوں الفاظِ مفردہ را بفصاحت موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است و معانیؔ آں را بکثرت استعمال مسلم داشتہ اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقیاسِ لغت و قوانینِ موضوعہ درست افتادہ - چہ فصاحت در اصلِ لغت مشعر است از ابانت و اظہار معنیٰ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا صرح بہٖ و اگر متصف بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ بحیثیتِ ملفوظیتِ آں بودے لازم آمدے کہ ہر کلمہ کہ بخصوصِ صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر کہ غیرِ آں کلمہ است و بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودے - مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحرکاتِ مختلفہ بر اوزان متعددہ خواندہ اند - آیا می تواں گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزنِ سخن باشد بحرکات مختلفہ فصیح باشد و لیس کذلك بناءً علی ذٰلك اصلاً باور نتواں کرد کہ فصاحتِ کلمہ ہمیں از جہت کلمہ باشد کہ صوتے است منطوق لاغیر و عجب تر آنکہ علمائے علم بیاں در کتبِ فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوان ما یجعل بہ اللفظ فصیحًا و انّ المجاز جملةً والایجاز من معظم ما یوجبُ للّفظِ الفصاحۃَ ا

آیا می بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است بر مرجع بودن فصاحت بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیتِ آں فصیح گفتہ اند حاشا وکلا- چہ مستعار درحقیقت معنیٔ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعاً مستعار می گویند زیرا کہ ہر گاہ مے گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مردِ شجاع نمے باشد- بل اِدّعامے کنیم اینکہ مردے را بحیثیت باس وبطش عینِ شیرے دانیم وہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقلِ اسم تغیرے واقع نہ شدہ- اما از نقل اسم دراصلِ لفظ شیر تغیرے روے نداده وہم مے گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودنِ لفظ در آں ہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ ہیچ چیز نتواند بود- چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید- ؎

چو خاکِ تیرہ گیرد دامن باد

نماند ابر را زو دامن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامن باد را بداں تشبیہ دادہ تا لفظ دامن را مستعار لہ گفتہ آید- بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعتِ عمل بہ شخصے جامہ در بر وچادر بر سر تشبیہ دادہ وبس نظامی گوید ؎

تبیرہ زن از خارش چرم خام

لبیشہ در افگند شب را بکام

حرف را افادۂ معنی اضافت می کند وبرہماں نہج کہ مذکور شد شب را

با اسپ تشبیه دادہ والا چہ چیز است کہ مستعار لہ کام تواند بود وہمچنیں دریں شعر ؎

بپائے برق ہم نتواں رسیدن در حریم او
رہ دُور و دراز است اے کبوتر بال و پر شکن

استعارہ در پائے برق واقع شدہ و بالجملہ بہ یقین مے دانیم کہ مرجعِ ایں نوع استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر نمے باشد وطرفہ اینکہ در بحثِ ایجاز اکثر بر السنۂ بسیارے از محصلین جملہ "لفظہٗ قلیلٌ معناہ کثیر" در وصفِ طائفہ کلام بلیغ جاری مے شود و ایں جملہ ایست کہ در حقیقت ہیچ معنی ندارد۔ چہ الفاظ معانی متعینہ دارد کہ واضع آں را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آں قلت وکثرت را مجال تطرق نیست۔

و بالبداہت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفہوم معانی محدودہ افادۂ چیزے دیگر نتواند کردن۔ نعم اگر توجیہ ایں جملہ چناں کردہ آید کہ متکلم بلیغ بدلالتِ یک معنی بر معنیٔ دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد واگر آں فوائد بدلالتِ لفظ افادہ مے کرد لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہماں است کہ ما در صددِ اثبات آں پا فشردہ ایم۔

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیینِ معنیٔ آں متصور نیست و آں از نظم و ترتیبِ الفاظ مترتب می شود بصورتِ مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عملِ فکر در نفسِ متکلم بہ تعیینِ معنی بہ اتمام نرسد بترتیبِ الفاظ

احتیاج نمے اُفتد گوئی ترتیبِ الفاظ از توابعِ تعیینِ معانی است در نفس چہ تا وقتیکہ مفہومِ معنی در نفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکمِ مجرد اصوات دارد کہ افادۂ چیزے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب مستدعی تعیینِ مواضعِ کلمات است در کلام و ایں امر بے آنکہ نخست معنی در نفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکرِ آں موجبِ ازدیادِ بصیرتِ طالبانِ ایں فن است تقریرش آنکہ مفہومِ فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاجِ حروف چیزے دیگر نیست زیرا کہ تا التیامِ لفظے و تعدیلِ مخارجِ حروف درست نباشد تلفظِ آں بر زباں ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ع

زشستنش نہ جستہ غزالِ حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اولِ عروضیِ ایں مصرع کہ فعولن باشد موجبِ ثقل گردیدہ و ہمچنیں دریں مصرعِ نظامی ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرفِ شین متواتر ہمہ و شش یکدگر افتادہ و حلِ ایں اشکال بریں منوال گفتہ اند کہ اگر مفہومِ فصاحت را ہمیں در سنجِ الفاظ محصور انگاشتیم بے آنکہ معانی را بہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت برطرف

باشیم - وچوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود - یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم - و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہِ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضیٔ تقدیم احد الکلامین بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم - اگر بہ شقِ اوّل گرائیم لامحالہ فضیلتِ کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجازِ کلام را بجز ایں یک وجہہ وجہے دیگر نخواہد بود - و رکاکتِ آں بر لبیب اریب مخفی نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدودِ بلاغت از قبیلِ وضوحِ دلالت و صوابِ اشارت و ابداع در طریقِ تشبیہ و تمثیل و اجمال و تفصیل و وضعِ فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند در موجبِ اعجازِ کلام دخلے نباشد بنا بریں اعجازِ کلام بحیثیتِ بلاغت آں نخواہد بود زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آں تعلقے نیست و اگر بشقِ ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہِ فضیلت قرار دہیم - و آں را در شمارۂ وجوہِ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم - ضررِ ایں اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم و آں را اسمِ مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجباتِ ثقل - و ازیں ہر دو امر در ما نحن فیہ ضررے نمی رسد -

اما مجوزِ ایں شق را مے گوئیم کہ بر طبق قیاس تو مے باید کہ قسمے از نظم و ترتیب
الفاظ چناں باشد کہ بر نسق معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصفِ
اعجاز متصف گردد۔ و فسادِ ایں تقریر پر ظاہر است۔
و اگر احدے از مدعیانِ لفظ پرست از درِ مجادلہ در آید و گوید کہ ما القیام و تناسب
حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجزے شماریم چہ مراعاتِ تعادلِ
حروف وقتے دشوار آید کہ با مراعاتِ تعادل بمراعاتِ معانی احتیاج افتد چنانکہ
مراعاتِ سجع و تجنیس و غیر ذلک با مراعاتِ معانی دشوار می آید۔ در جوابش مے
گوئیم کہ از ینہا کہ گفتی از بحثِ خود بیروں شدی و از سرِ دعویٰ خود کہ لفظ من
حیث ہو لفظ مستحقِ مزیّت مے باشد بر خاستی۔ و علّتِ نظم الفاظ غیر آں
علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ
ترتیبِ معانی امرے است سہل و ہیّن و تفاضلِ مردم دریں باب چنداں تفاوتے
ندارد۔ و ہر چند کہ تعادل میانِ حروف پیدا آید مزیّتِ کلام بیشتر مے باشد۔ اما
مے گوئیم کہ ایں ہم ناشی از سوءِ فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنی تعادلِ حروف
غیر ازیں نیست کہ لفظ از ثقل مثل ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا است کہ نوع دفعِ ثقل بر فصحائے بلاغت شعار
دشوار نتواند بود۔ تا قیاس مدعی بر سجع تجنیس درست آید و معلوم است ک

این نوعِ استکراه وثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدیٔ تصنّع یا تکلف بوده باشد۔ اما کسے را کہ در نظم وترتیبِ الفاظ مسترخی العنان باشد عروضِ این گونہ استکراه اتفاق نمے افتد۔

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم وترتیبِ الفاظ وانگرد بر وے مخفی نخواہد بود کہ در صورتِ تسلیم دعویٰ مدعی لازم مے آید کہ معنی سببِ صعوبتِ اصل لفظ باشد واین باطل است زیرا کہ نزدِ جمیع عقلاء خلافِ آں معروف است۔ یعنی لفظ سببِ صعوبتِ اصل معنی مے باشد۔ چہ التزامِ مالا یلزم در نظم وترتیبِ الفاظ بالیقین موجبِ اختلالِ معنی است وہر گاہ معانی حقہ را در قالبِ الفاظ ریختن ارادہ کنی ہر آئینہ الفاظ را پیشِ پا افتادہ بینی وطلبِ لفظ بے تعیین معنی در نفس امکان ندارد۔

بدانکہ این مسئلہ مبنی است بر اصلے از علمِ حکمت وآں این است کہ تصورِ لفظ وتصورِ معنی در ظرفِ ذہن دریک حال مے باشد وتقدیم وتاخیر میاں ہر دو متصور نہ۔ ویا تصورِ ہر دو لازم وملزوم است وتقدیم وتاخیر میانِ ہر دو اعتباری است۔ والحق کہ شق ثانی اقرب الی الصواب است۔

واگر کسے بہنجارِ نا راستی در صددِ نقض باشد وگوید کہ چوں لفظ را برطرف می سازی ومزیتِ کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عدادِ صفاتِ الفاظ شمردن معنیٰ ندارد۔ واستعمالِ آں برخلافِ آں شاہد است۔ زیرا کہ در

محاوره می گویند این لفظ فصیح است و نہ گویند این معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بوصفِ فصاحت از آں جہت است کہ لفظ بحیثیتے متصف بوصفے باشد کہ بداں وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصہ کہ درپئے اثبات آں ہستیم و ظاہر است کہ بدیں حیثیت معنی را دال نتواں گفت و آنچہ در کتب بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی چنانچہ در وصف کلامے گویند "معنیٔ لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالت مے کند بر مزیتِ معانی۔ ہمانا مراد ایشاں نہ شرافتِ الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از اں جہت کہ ترتیبِ معانی بترتیب الفاظ متعلق است و اگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست۔ گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریقِ مجاز استعمال کردہ اند۔

دریں مقام اگرچہ در بحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم کشفِ بعض از معضلات کہ بمنزلہ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہبِ صحیح را بروجہ بصیرت اخذ کردہ باشیم۔ چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست۔

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اند جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ کہ یکے از اں ہر دو فصیح باشد و دیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد و اگر مزیتِ لفظے بر لفظے محا

بمعنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نہ بستے با آنکہ معبر عنہ شیٔ واحد است ونیز گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں ہستیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصفِ فصاحت متصف است از عبارتِ تفصیل وشرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح مے گوئیم تفصیل وشرح آں را نیز فصیح گفتہ باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں معنی و مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است واگر عباراتِ تفسیر وشرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عباراتِ را تفسیر وشرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنابریں ادّعائے محدود بودنِ مفہومِ فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد این است تقریرِ قائلین مشارالیہم بروجہِ اختصار۔

اما ردِّ آں بحولہٖ تعالیٰ بروجہِ تفصیل آنکہ مرادِ قائل بصحتِ تعبیرِ یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت وہامون قائل از بحثِ خود بیروں افتاد ورشتۂ دعوئے خود را از دست درداد۔ چہ مرادِ ما از فصاحت فصاحتِ کلماتِ مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعدِ تالیفِ کلمات بصورتِ مخصوصہ حادث میگردد واگر مراد قائل از دو لفظ دو فردِ کلامِ مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالے در معرضِ بیان مے آریم۔ گوئیم کہ صانع حُلّی در صنعتِ خویش بعضے از حُلّی را بلے آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازمِ لطافت ودقتِ فن بکار بردِ مطبوع مے سازد ودر بعضے دیگر بتر دستئ خویش از غرائب ولطائفِ فن آں

قدر بکار مے برد کہ موجب استعجاب نظارگیاں مے باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً
گوشوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود۔ اما در میزانِ صنعت ہر دو را بریک معیار
سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنیں معنیٔ باشد کہ در محاورۂ سوقیاں بیش از خر
مہرہ اعتبارے ندارد۔ وہماں معنی را فصحا بلاغت شعار بصورتے در معرضِ ایں
آرند کہ با گوہر شاہوار مے ارزد۔ و اگر کسے گوید سیاہ را سفید نتواں کرد معنیٔ ایست
صحیح اما متبذل کہ منطوقِ عامیان است۔ وہمیں معنیٔ را یکے از اساتذہ بصورت
شگرف تر وا نمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ؎

نصیحت کُن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحادِ معنی در اختلافِ صورت چہ قدر
متفاوت افتادہ۔ پس بیقیں باید دانست کہ مراد جمیع عقلاء از قول بصحت تعبیر
از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحادِ معنیٔ در سذاجت
و غرابت کہ مدار بر آن است تفاوتِ عظیم مے باشد۔ کما لا یخفی نہ آنکہ یک معنی
را در سلکِ الفاظ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزانِ براعت
بیک وزن سنجند و اگر کسے از راہ جہل و تعصب امثلہ مسطورہ را بہ یک در
گیرد و میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہِ طلبِ حق دور افتادہ باشد
بقولِ فرق میاں ہر دو کہ ازاں چارہ نیست سر فرود آرد مطلوبِ ما ہمان است و

ومدعی را در آں مجالِ سخن نہ۔ چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف وکلماتِ مجردہ معتبر است بل از جہت حسنِ نظم وترتیبِ کلمات کہ مقرون بہ توخّی معانی نحواست واگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ وبہ تاملِ صحیح وفکر نجیح در بابِ تشبیہ واستعارہ وکنایہ خوض نمودہ باشد ہمانا سرّ ایں مبحث عظیم بروے مخفی نخواہد ماند۔ زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحد المعنی باشد در حسنِ سبک وخوبیٔ اسلوب کہ عبارت از توخّی معنی نحواست بتفاوتِ مشرقین متمائز مے باشد۔ در امثلہ مے گوئیم "زید چوں شیر است در قوتِ بطش وشجاعت" زید گوئی شیر است" "زید شیر است" "شیرے دیدم" ودر ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد آیا گمان مے بری کہ احدے از مدعیان ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر ووقعت فی النفس بیک معیار برگیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیاں اقدام نماید۔

اما ردِ آنکہ مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح وتفسیر وشرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مُفَسَّر وتفسیر متحد المعنی ہستند۔ بریں منوال است کہ باید ایں تقریر وقعتے مسموع باشد کہ مدعی از درِ انکار درآمدہ حسنِ معنی را کہ بہ اختلافِ صورِ الفاظ در مدارجِ مختلفہ بمعرض بیان مے آید از نظر بفگند وفرقے درمیانِ کنایہ وتصریح واستعارہ وغیر استعارہ نکند واز قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سر باز زند ودروزانِ

شعر

ے

من آں مورم کہ در پایم بمالند

نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و وزان جملہ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مردمانم و بکسے آزارے نمے رسانم"

فرقے نکند و ہم جملہ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و

ع

کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

ہر دو را از یک وادیٔ قیاس کند و ہمچنیں جملہ "موے سرم ہمگی سفید گردید"

را ہمرنگ ۔

ع

مرا برف بارید بر پرّ زاغ

گماں بر دو کسے کہ جہلِ او تا بدیں غایت رسیدہ باشد سخن باوے

را از پایۂ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است اکنوں بتحقیق

وارسیدی کہ منشاء قولِ بہ اتحادِ تفسیر و مفسر عینِ جہل است بمعرفتِ رتبۂ کلام

زیراکہ مجرد اتحادِ معنیٔ تفسیر و مفسر اصلا موجبِ آں نیست کہ ہر دو را در یک میزان

براعت و بلاغت وزن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسر

را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ

است بر معنیٔ دیگر۔ و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت

مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر در نفس لغت متحقق

مجازِ لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است۔ اوّل مجازیکه نزدِ اہلِ لغت مسلم باشد۔ دوم اینکہ مجاز بودنش بر حکمِ عقل موقوف بود۔ اوّل را مجازِ لغوی خوانند و ثانی را مجازِ عقلی۔ و ہرگاہ کلمۂ مفرد را بمجاز وصف کنند چوں لفظ شیر کہ مجاز است برائے مردِ شجاع و لفظِ دست کہ مجاز است برائے قوّت و قدرت۔ ہر آئینہ ایں حکمے باشد کہ از راہِ استعمال لغت بدو عائد شدہ است۔ زیرا کہ متکلم آں را بہ تعلق تشبیہ یا بہ تعلق ملابست ما بین ہر دو معنی از معنیٔ اصلی کہ نزدِ اہلِ لغت ابتداً برائے آں موضوع است برداشتہ بر غیرِ آں اطلاق نمودہ و ہرگاہ جملہ را بمجاز وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکمِ عقل خواہد بود۔ و لغت را بداں تعلقے نہ۔ چہ اعتباریکہ جملہ را بحیثیت جملہ بودن عارض می شود ردّ آں بسوئے لغت معنیٔ ندارد۔ زیرا کہ صورتِ جملہ چنانکہ در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید و ایں موقوف بر قصد و ارادہ متکلم است۔ وضعِ لغوی را در آں مجال تصرف نیست۔ چہ در جملہ "زید عمرو را زد" مقصودِ متکلم اثباتِ فعلِ زدن است و تالیفِ کلماتِ جملہ عملِ اوست نہ عملِ غیر۔ و آنچہ دانستنِ آں بالغت تعلق دارد معانیٔ مفرداتِ الفاظ است مثلاً زد کہ فعلِ ماضی است

دلالت بر زمانۂ گذشتہ وزد کہ فعلِ مضارع است دلالت بر زمانۂ حال یا استقبال مے کند - اما این عمل کہ فعل با چہ چیز تعلق دارد موقوف بر قصدِ متکلم است اعم ازینکہ در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب و اسنادِ آن فعل حقیقی است یا مجازی و فہم این معنی بر لبیبِ اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر لفظ ہر چند اثباتِ حکمے برائے چیزے است اما من حیث المعقول صحیح نخواہد بود - سعدی در قطرۂ باران گوید ؎

چو خود را بچشم حقارت بدید | صدف در کنارش بجان پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار | کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسنادِ فعل پرورید بسوئے صدف و ہمچنین اسناد فعل رسانید بسوئے سپہر بحکمِ عقل مجاز است نہ بحکمِ لغت - چہ لغت را درین عمل عالم تجویز نمودن مستلزم آن است کہ لغت واجب مے کند اختصاصِ فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نہ بغیر آن وہم لازم آید کہ درین شعر شیخ ؎

باد در سایۂ درختانش | گسترانیدہ فرشِ بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعلِ باد است بلا ریب اثباتِ فعل برائے باد حقیقت خواہد بود نہ مجاز - گوئی چہ بلکہ پیشتر او را مجاز مے گفتیم اکنوں بحقیقت منقلب گردید - و این محال است چہ انقلابِ حقائق اشیا ممنوع است عند جمیع العقلاء - نعم این معنی در کلمۂ مفردہ مستبعد نمے نماید

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کند کہ لفظِ دست را ابتدأ در وضعِ اول بمعنیٰ قدرت وضع کردہ اند و بمعنی عضوِ معروف بطریقِ مجاز استعمال یافتہ بحکمِ عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مُدّعا نیست کہ لفظِ دست بمعنیٰ عضوِ معروف باید کہ بمعنی عضوِ معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنیٰ مخصوص اولیٰ است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ برائے خر تعین یافتے مضائقہ نداشت بل ایں تعیینات لغویہ از قبیلِ تعیین اشکال حروفِ ہجا ست بہ ازائے حروفِ مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات وعلامات قرار یافتہ - بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضعت تعین افتادہ و ہیچ عاقل گفتن نتواند کہ عقل بر تعیین شکلِ مخصوص بہ ازائے صوتِ حرف مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجالِ تصرف مے بود ہر آئینہ مواضعتِ اقوام مختلفہ بر رسم خط مختلف نمے افتاد - و نہ در لغت قومے از لغت قومے دیگر اختلاف روئے میداد -

دریں مقام امکانِ آں است کہ مدعی را شکلے حادث گردد و دفع آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم میکنند کہ صیغۂ زد برائے اثباتِ فعل است، چیزے را در زمانِ ماضی - و در جملہ فصل بہار سبزہ دمانید، مرادِ ما معنیٰ معقول است چہ فعلِ بہار دمانیدن سبزہ است - و ادراک ایں معنی فعلِ عقل است نہ لغت - و چوں فہم حکم و حقیقی بودنِ نسبت

فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت - بنا بریں میگوئیم کہ
در جملۂ مذکورہ نقلِ حکمِ معقولِ موضوع لہٗ باشد بسوئے حکمِ معقولِ دیگر - کہ مشابہ حکمِ
اول است و ایں صورت بعینہ مشابہ بصورتِ نقلِ لفظِ شیر است بسوئے مردِ
شجاع و چوں چنیں است آیا گفتن مے توانیم کہ نقلِ لفظِ شیر بسوئے مردِ شجاع
من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہبِ شما برخلافِ ایں
رفتہ جوابش بر وجہ تفصیل آنکہ آنچہ تو مے گوئی کہ نقلِ حکم در جملۂ مذکورہ بعینہ ہمچو نقلِ
لفظِ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد - چہ میان
ہر دو فرقِ واضح است و وزانِ آں یک وزانِ ایں دیگر نیست زیرا کہ فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را و لاریب ایں کار
لغت است - اما حقیقتِ حکم ظاہر مے کند استحقاقِ اثبات را و تعیینِ مستحق کار
عقل است نہ کارِ لغت و لفظِ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ
مستحق آں است و اگر لغت بہ نصِ ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے استحقاقِ او بدیں
اسم از دیگر اشیا اولیٰ نہ بودے و استحقاقِ قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ باثباتِ فعل
اختصاصِ آں بداں فعل بحکمِ عقل ثابت است نہ بحکمِ لغت و لفظِ شیر را از موضو
بحکمِ لغت نقل مے کنیم نہ بحکمِ عقل و چوں فعل دمانید در مثالِ مذکور بر حالتِ ص
یعنی اثباتِ امرے در زمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است و از حقیقت د
دور نیفتادہ - نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنی فعل است

در نسبتِ فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است ۔ چہ مفہوم فعل بیش ازین نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را در زمانیکہ باشد ۔ اما اتصاف چیزے باستحقاقِ اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست ۔

وھذا امما لا ریب فیہ ط

نظر بہ مناسبتِ مقام اصلے دریں باب بہ بیان مے رود ۔ و آں این است کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز در یکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود ۔ و شکے نیست کہ قطع و فصل حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنی درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل فلہذا در مجاز بودنِ ایں لفظ یعنی بمعنی مردِ شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکمِ عقل را و ہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکمِ عقل است نہ حکم لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت ۔ بنا بریں خیلے سہل مے نماید کہ در جملۂ "قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ دامن کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پُر ساخت" ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودنِ ایں فعل دلالت مے کند تردّدے در خاطر راہ ندہیم و در جملۂ "فصلِ بہار صحنِ چمن را رَوکشِ باغِ ارم ساخت" نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل مے کند ۔

اگر قائلے از ما سبق اخذ کند کہ تقریرِ ممہدِ شما اقتضائے آں مے کند کہ طریقِ مجاز ہمگی مبنی بر عقل است و لغت را در آں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بر مشبہ

اطلاق نمے کنند تا شیر بودنش ادّعا نکنند نہ ہمیں ادّعائے محض بل بصفاتِ بطش
وبأس کہ شیر بداں متصف است برائے مشبہ مُسلّم مے دارند۔ تا بحدیکہ بہ یقین استوار
مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعتِ شیراں کہ از صورتِ انسان بصورتِ
شیر نمودار گشتہ واز آنچہ گفتہ ایم بوضوحِ تمام ثابت است کہ اطلاقِ اسم مشبہ بہ
بر مشبہ بر طریقِ مجاز نمے کنیم تا اورا بعینہ فردے از افرادِ مشبہ بہ استوار نداریم و لو ادّعاءً
وچوں چنین است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ
در جملۂ "فصلِ بہار صحنِ چمن را روکش باغِ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت
حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان
پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی راست است کہ حکم بمجاز بودنش حکمِ عقل
است۔ اما چوں بہ نظرِ غائر درنگری ترا از تسلیمِ این یک نکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ
اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہٗ اطلاق مے کنند درہمہ حال مجاز است از اسمے کہ
موضوع لہٗ آن است و بہ ہمیں سبب ما لغت را طریقِ حکم بمجاز قرار دادہ ایم

واگر کسے گوید کہ ما مُسلّم نمے داریم کہ لفظِ شیر بر غیر موضوع لہٗ اطلاق یافتہ زیرا
شما خود قائل ہستید کہ ما بر مردِ شجاع اطلاق این لفظ نمے کنیم تا معنی این لفظ
را در حقِ وے ادعاءً اثبات نمے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع
لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگامِ اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزے

دیگر از اوصاف مراد ما نمے باشد۔ جوابش آنکہ غایۃ ما فی الباب آنچہ از تقریر
بہ پایہ ثبوت مے رسد آنست کہ لفظِ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل وتخئیل اطلاق
یافتہ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق ایں لفظ بر مردِ شجاع کہ فی الحقیقت آں
شیر نیست کردہ ایم نہ بر چیزے دیگر۔ آیا کسے گماں مے برد کہ دریں ادّعا غیر از
معنی شجاعت چیزے از لوازم درندۂ مخصوص۔ مثلاً دندان وچنگال وپیکرِ مخصوص
وغیر ذلک در ارادۂ ما داخل مے باشد؟ وہر چند کہ شجاعت از اخصّ اوصاف
شیر است اما لغت ایں لفظ را نہ ہمیں بہ ازائے شجاعت تعیین دادہ بل بہ
ازائے شجاعت با پیکر وہیئت مخصوص بداں جثہ تعلق دارد۔ واگر بہ ازائے
مجرّدِ شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء۔ ونیز
لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصفِ شجاعت بدیں غایت بودے لفظ شیر براں اطلاق
یافتے بطریقِ حقیقت نہ بطریق تاویلِ تشبیہ۔

در پایان ایں ہمہ کہ گفتیم امریست کہ از ذکر آں گزیر نیست وآں ایں است
کہ ہرگاہ حکم بمجاز بودن موکول بعقل باشد تخصیص اتصاف جملہ بمجاز را وجہے
وجیہ باید والّا چہ مانع خواہد بود ازینکہ کلمۂ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد۔ بنابریں
می تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغۂ ماضی است منفرداً متصف بمجاز
بود۔ جوابش آنکہ فعل بر معنیٰ دلالت کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نکنند حقیقت و
مجاز بودن او متصور نہ باشد وما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جزو دلالتِ لفظے

نیست - بل مجاز بودن آں بہ نسبتِ امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکانِ حقیقت و مجاز بدونِ تصورِ مثبت و مثبت لہٗ صورت نہ بندد - وازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدونِ جملہ و کلام متصور نہ - و ہمچنانکہ کلماتِ مفردہ باصدق و کذب متصف تواند بود - باحقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پزیرد - وہذا ظاہر -

مجازے کہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است زیرا کہ خبر اول و اقدم معانی کلام است ک[illegible] سائر معانی بر آں مترتب مے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات و نفی [illegible] اثبات مقتضی مثبت و مثبت لہٗ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زندہ عمرو است در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و بر ہمیں منوال است معنئ نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید ز[illegible] و زندہ عمر و نیست در مثال اول فعل زدن از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت از [illegible] و چوں چنین است احتیاج افتد بہ دو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پذیرد [illegible] ازاں ہر دو مثبت لہٗ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی ع[illegible]

دیگرے منفی۔ واین معنی در دو جملہ متحقق گردد جملہ اسمیہ کہ مشتمل باشد بر مبتدا و خبر وجملہ فعلیہ کہ متضمن باشد مر فعل وفاعل را پس مثبت ومنفی را مسند گویند ومثبت لہ ومنفی عنہ را مسند الیہ۔ از آنچہ کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ برائے ہر یک از دو حکم اثبات ونفی احتیاج است بسوئے تقیید دوبار وتعلق بدو چیز تفصیلش آنکہ چوں بگوئی زید زد البتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کردہ و (اثبات زدن) تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن وباز ہمیں تقیید بسندہ نخواہد بود بل بار ثانی آں را مقید مے کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است کہ حکم اضافت ثانی دارد۔ پس ہمچنانکہ اثباتِ مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود اثبات بے وجود مثبت لہٗ متصور باشد ہمچناں امکان ندارد کہ اثباتِ مقید بہ تقیید واحد وجودے داشتہ باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے وبس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت لہ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں مشتمل است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و برہمیں نسق قیاس کُن حکمِ نفی را کہ نفی مطلق ونفی چیزے فقط متصور نیست۔ بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے۔

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورۂ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلۂ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات ونفی گاہے باشد کہ از جہتے

می کنند وگاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید زد زدن ر
فعل زید ثابت می کنی ودر جملہ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے وسا
افعال طبعیہ ہمیں حکم دارد ودر بعضے از افعال حکم بر ہر دو جہت مبنی باشد چنانک
گوئی زید ایستاد وزید نشست - اگر بگوئی کہ فعل ایستادن ونشستن بامر تو
از زید صدور یافتہ ہمانا جہتے دارد واگر بگوئی کہ ایستادن ونشستن ہر یک صفتے
است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است ودر زید متحقق است البتہ ہر یک جہتے باش
غیر جہت دیگر است -

وچوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است ک
مقصود بالذات ماست وآں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی
غیر متعدی ومتعدی بر دو نوع است یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را
دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بروے وقوع یافت
زید بہ نفس خود مرتکب آں نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعو
علی الاطلاق است وآں در حقیقت بمعنی کرد وساخت ونمود می باشد کہ از
خاص مشتق نہ باشد بل بر معنئ عام مشتمل باشد واین چنیں فعل چوں اس
آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود چنانکہ گ

سلہ مراد از مصدر خاص آں است کہ چوں زدن ودانستن وغیرہما معنئ خاص داشتہ باشد ١٢

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسه است نه مفعول به - زیرا که چیزے
دریں جا یافته نشده که وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت
بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن - اما نوع دیگر آں است
که مفعول به داشته باشد چه دریں صورت فعل از مصدر رے اشتقاق یافته که
در آں معنیٔ فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکه در جمله زید را زدم فعل
زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق به مفعول نتواند بودن
زیرا که مفعول به چوں فعل فاعل نه باشد امکاں ندارد که آں را فعل او ثابت
کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعد محالات است یعنی مفهوم مثال
مذکور آں است که فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع مے کند اما ذات زید را
برائے خود ثابت نتواند کردن چه اثبات معنیٔ ایست که لابدًا است آں را
از جهتے و دریں مثال جهتے یافته نمے شود و در جمله خداوند تعالیٰ زید را زنده ساخت
زنده ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانه
و تعالیٰ ثابت نمے کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواهیم کرد مثلاً خداوند
تعالیٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذالک پس تمهید ایں مسائل می گوئیم که هر گاه
خواهی که کیفیتِ وقوعِ حقیقت و مجاز در جمله بدانی لازم است بر تو که تحشت در
دو امر بتائل تمام وا نگری - یکے آنکه آیا اثباتِ فعلے در محلے وقوع یافته که در آں
شائسته آں است یا از محلے که شائسته آں است دور افتاده - دیگر آنکه آیا

معنیٔ مثبت یعنی معنیٔ کہ تعلق بہ اثبات وارد بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافتہ - اول را مجاز فی الاثبات گویند وثانی را مجاز فی المثبت

مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید ؎

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت بسر چشمہ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نہ کارِ جمشید - پس مجاز فی الاثبات است - چہ اثباتِ فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل دراصل از شانِ او نیست

ہم او گوید - ؎

پس از ما بسے گُل دہد بوستاں
نشینند با یک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بہار نیست بل از افعالِ مخصوصۂ ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات[1] است ومثالِ مجاز فی المثبت اسدی گوید ؎

زدش بر گلوگاہ و مغزش بدوخت زپیکاں بزخم اندر آتش فروخت

درجملہ مغزش بدوخت مسند الیہ پہلوانے است کہ ذکرش در ابیات بالا گذشت و در مسند مجاز فی المثبت است زیرا کہ دوختن برائے جامہ موضوع است و اسنادش بانسان برجائے خود حقیقت است نہ مجاز وہمچنیں در مصرعِ ثانی مجاز فی المثبت است نہ مجاز فی الاثبات - سعدی گوید

برفتند وہر کس درود آنچہ کشت نہ ماند بجز نام نیکو وزشت

---

[1] اگر گل دادن بمعنی گل شگفانیدن گوئند ہم مجاز فی المثبت خواہد بود ۱۲ منہ

کِشتن ودرودن تعلق بہ زرع دارد نہ بہ اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد   کہ آبادیم را ہمہ باد برد

مراد از شکستہ وخورد شدن تباہی حال است وہمچنیں در مصرع ثانی مراد از آبادی رونقِ ایام شباب است وہر دو مجاز فی المثبت است۔ سعدی گوید ؎

بخون عزیزاں فرو بردہ چنگ   سر انگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است ومراد از چنگ بخونِ عزیزاں فرو بردن خستگی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثبت است و اسنادش بجائے خود حقیقت است وگاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات ومجاز فی المثبت ہر دو مجتمع شوند شیخ عطار فرمودہ۔ ؎

مگر دیوانۂ مے شد براہے   سرِ خردید در پالیز گاہے

بدیشاں گفت چوں خر شد لگدکوب   چرا ہست استخوانش بر سرِ چوب

چنیں گفتند کائے پرسندۂ راز   برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشمِ بد مراد از آسیب است کہ آں را چشمِ زخم و در عربی عین الکمال گویند۔ وایں مجاز فی المثبت است واسناد باز داشتن چشمِ بد بسوئے خر مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسنادِ ایں نوع آثار جز بذاتِ خداوندی نتواند بود وہمچنیں دریں مصرع مؤلف ؎

کسوتِ زربفت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجاز فی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ مے شود۔ چہ مراد از کسوت زربفت انواع گلہاست وایں مجاز فی المثبت است۔ واسناد فعل پوشید بسوئے چمن مجاز فی الاثبات است۔

وچوں بدانستی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات ومجاز فی المثبت چیست۔ اکنوں بداں کہ وقوع مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آں بہ تفصیل راندہ ایم ودر ضمن امثلہ وانمودہ ایم۔ من حیث العقل مے باشد ووقوع مجاز فی المثبت من جہۃ اللغۃ دلیل بریں مدعا آں است کہ شرط اثبات مقید بودن آں است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے۔ یا بعبارت دیگر اثبات مسند برائے مسند الیہ وایں معنی مشعر از تالیف جملہ است کہ کلام باشد۔ ومعلوم است کہ تالیف جملہ نتیجۂ عمل فکر است۔ کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم لغت زیراکہ در جملہ "زید عمرو را زد" اثبات فعل برائے زید است۔ ودر جملہ "زید عمرو را نزد" نفی آں از زید۔ وایں عمل اثبات ونفی فعل امریست کہ متکلم مدعی آن است وآنچہ از تصدیق وتکذیب یا اعتراف وانکار دریں دعوی یافتہ شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود۔ لغت را در آں مدخلے نیست پس چوں چنین است امریکہ در آں جملہ از قبیل صحت وفساد وحقیقت ومجاز یافتہ شود حاکم بداں امر عقل محض است لغت را ازاں بہرۂ نیست۔ وایں معنی مخصوص بہ لغتے معین نیست بل عام است تازی وعجمی وترکی وہندی

غیر ذلک را - چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است و این را اسنادِ مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت ماخذش جز لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاقِ لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تخییل است و لغت حاکم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضدِ مردگی است و عقل را در آں مجالِ تصرف نہ خانہ لا قیاس فی اللغۃ

و اگر کسے از درِ اعتراض در آید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات از جہتِ عقل است و مجاز فی المثبت از جہتِ لغت ما مسلم نمے داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورتِ مجاز فی المثبت دارد زیرا کہ مصدرِ فعل برائے تاثیر در امرِ حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفتِ معلومہ و در جملہ "فصلِ بہار زمینِ مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بطریقِ سبب بہ بہار است - و وزانش ہماں وزانِ بہجت و سرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاقِ فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آں موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاقِ لفظِ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آں موضوع نیست و چوں دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجاز فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریر ایراد

بر وجہہ تفصیل - و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریقِ دخولِ مجاز در ہر دو مسئلہ باریک و تیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آں بردہ - زیرا کہ مدخلِ مجاز در فعل از راہِ اضافتِ چیزے بچیزے است - نہ بنفسِ اسم - چہ اگر گویند کہ فلاں بہجتِ زمین را زندگی گفت در فعل اصلاً مجاز را راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلافِ مثالِ مذکور چہ دریں صورت نفسِ اسم (زندگی) در فہم وقوعِ مجاز فی المثبت کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

و آنچہ لابد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجوب آں فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منسوب و مشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلہ امارات و علامات مے باشد و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آں علامت و امارت برآں دال است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالتِ او بریں معنی از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق ایں لفظ بر آنہا صحیح نبود بنابریں اگر احدے از مدعیاں ادعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دلالت بر قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلطِ فاحش مبتلا بودہ باشد - چہ

این قول مستلزم آن است که غیر قادرِ مطلق نیز در وجودِ حادث مؤثر است و
این قضیہ بحکمِ عقل صریح البطلان است و کسیکہ وقوعِ چیزے از غیر قادر گمان
بر گوئی حقیقتِ وقوع را ندانستہ و بر مذہبش لازم آید کہ مطلقاً وقوعِ فعل نہ
بودہ باشد وچوں مطلقاً وقوع را ندانستہ گوئی آن را بجز فعل ندانستہ -۔

وآنچہ دریں باب از دانستنِ آن ناگزیر است فرق کردن است میانِ
باطل ومجاز - زیرا کہ ہر دو در ظاہرِ الفاظ متحد الاسلوب ہستند - اما در حقیقت میانِ
ہر دو بون بین است - و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حدِ مجاز
در جملہ - چنانچہ گفتہ اند کہ جملہ کہ مشتمل بر حکمے باشد و آن را از محلِ عقلیٔ آن با نوعے
از تاول بیروں آرند مجاز است - مثالش چنانکہ سابق مذکور شد ہماں ومانیدنِ
فصلِ بہار است مر سبزہ را - دریں مثال اثباتِ فعل برائے بہار ثابت کردہ ایم
و پیدا است کہ این معنی خارج از محلِ عقلیٔ آن است چہ محلِ عقلی آں در حقیقت
اثباتِ فعل است برائے قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ کہ در قضایائے عقول مُسلّم و
مُبرہن است - اما بسبیلِ تاول وعرفِ عامۂ ناس آن را بچیزے کہ در ظاہر سبب
آن است نسبت کردہ ایم وسبب بودن بہار مر سبزہ را امر لیست کہ بطریقِ مشاہدہ
قطعیہ علی الدوام مالوف طبائع است - تا بحدیکہ در نفوس استمرار ایں واقعہ بمنزلۂ
حقیقت استقرار یافتہ وایں نوعِ مجاز در مجازیِ کلام بیش ازان است کہ بایرادِ
امثلۂ کثیرہ احتیاج افتد - سعدی گوید ؎

مپرور درختے کہ خار آورد   درختے بپرور کہ بار آورد

بار آوردن از برائے درخت اثبات نمودہ - ہم او گوید ؎

درخت اندر بہاراں برفشاند   زمستان لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برفشاندن فعلِ درخت نیست

بل فعلِ قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمر از درخت بیروں مے

آرد او ریں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را شانے است غیرِ شانِ مجاز چہ

مبطل و کاذب در اخراج حکم از محلِ اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تادیل

نمے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمے کند - بل اثبات قضیہ

مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد

کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر

ثابت را ثابت مے پندارد - و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محلِ

آں گماں مے برد - وہمچنیں است حال کاذبِ متعمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع

مے فریبد و از حدِ تاول خارج اُفتد -

مسند الیہ

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصفح وجوہ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحرّی معانی نحو کہ عبارت از تصحیحِ ترکیب کلام است بر نہجیکہ قوانینِ متعہدہ نحویہ مقتضیٔ آن است چہ بسا معنیٔ ارجمند است کہ بہ ادنیٰ تغییرِ عبارت یا مخالفتِ قوانینِ نحویہ از اوجِ کمالِ جودت بہ حضیضِ نقصان و رداءت فرو مے افتد - و چوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ دیگرے را نتواند بود - و تعیینِ مقام ہر یک در تاثیر معنیٔ بلاغت دخلے دارد کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر ازاں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورتِ اُولیٰ مقصور بود در صورتِ ثانیہ مفقود مے گردد بل معنیٔ دیگر کہ غیر معنی اول باشد ازاں کلام مفہوم مے گردد کہ مقصودِ متکلم نیست و ہر چند عامۃ الناس کہ کلامِ ایشاں از اصواتِ حیواناتِ عُجم امتیازے بیش ندارد و از معرفت اہتمام معنی کہ بہ تعیینِ مقامِ لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ "زید دیروز پیش من آمد" و دیروز زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہرِ فن بلاغت خود ظاہر است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنی را بہ تفصیلِ تمام در بابِ تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم - حالا دریں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است حوالۂ قلم مے نمائیم -

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر باحتراز از

عبث وقتیکہ قرینہ قائم باشد وکلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی گوید۔

ے

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نامِ توام

یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیہ چنانکہ گوئی ناہنجار است ثالثاً نظر بہ عدم فرصت زیادتِ سخن بوجودِ قرینہ حال چنانکہ گوئی مار است رابعاً نظر بہ احتراز از سوءِ ادب چنانکہ گوئی "خداوند مہربان ماست" بترکیبِ توصیفی خامساً در مقام اخفا از حضارِ غیر مخاطب بغرض سہولتِ انکار متکلم را گنجائشے باشد کہ مرادِ او شخصِ دیگر بود۔ چنانکہ گوئی "خبیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب دانند انوری گوید۔

ے

شاہ سنجر کہ کمتریں خدمش درجہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آنکس شاہِ سنجر است۔ عرفی گوید ے

میر ابو الفتح کہ در سینۂ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجل کہ در شعرِ سابق مذکور است میر ابو الفتح است و اسلوبِ کلام را حمل بر بدل از چیزے کہ در شعرِ سابق ذکر یافتہ نتواں کرد۔ زیرا

مبدل منہ با بدل نسبتِ مثلیت دارد و در ہر دو مثالِ مذکور بدل از مبدل منہ بر زیادتِ مفہوم مشتمل است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسند الیہ نیز بر وجوہِ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل در مسند الیہ آن است کہ مذکور گردد۔ و امرے مقتضئ عدول از آن نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ گوئی کسانیکہ از صحبتِ جاہلاں بپرہیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں برگزیدگانِ خلقِ عالم ہستند لفظ ایشاں ضمیر جمع غائب بطریقِ ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔

ثالثاً۔ برائے تنبیہ غباوتِ سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے از حاضراں در حقِ وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمانِ غیر او نرود "زید آنچہ من میدانم مرد صاحبدل است"۔ رابعاً۔ برائے اظہارِ تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند"۔

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ گوئی حضرتِ حق جل و علا خالقِ ماست۔

سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"۔

اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب یا متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید ؎

روزگارم بشد بنادانی ۔۔۔ من نکردم شما حذر بکنید

و در مسند الیہ غائب گوئی "او بر ما مہربان است"۔

وبرنج لوازم ضیافت بجا آورد - چوں بہ بسترِ خواب مائل شدم گلیمے سبک کہ پنبہ اش بغایت تنک واجزائش از ہم گسستہ پارہ پارہ بزاویۂ گلیم مجتمع گشتہ بود پیشِ من آورد طوعاً وکرہاً خود را بداں بپیچیدم - وشب آں ہمہ زحمتِ سرما کشیدم - للمولفہ

ع

مپرس از من کہ چوں بگذشت آں شب
من وسرما ولب سرگرم یا رب

بامداداں چوں سر از بالین خواب برداشتم بہ آبِ یخ بست دست بہ وضو برافراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیر یکہ معلومِ او بود زباں بہ معذرت برکشاد - روحیؔ خستہ ودژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوال آں شب گفتہ بود با قلم فرنگی برکشیدہ بدستش داد - قطعہ این است - **قطعہ**

نعوذ باللہ ازیں شہرِ سرد سیر زمیں
کہ از تطاولِ سرما نخفتہ ام ہمہ شب

گلیم کہنہ بہ برداشتم ز بدبختی
بہ تار ہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب

چو خار پشت سر و پائے من شدہ یکجا
تنک[1] بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب

زسردمہرئ یارانِ گرم خو گوئی
بہ غنچگی چو گلِ تر شگفتہ ام ہمہ شب

فراخ بود سماطِ برنج وشیر کزاں
زکام وسرفہ و بلغم بُرفتہ ام ہمہ شب

براستخوانِ نخیفم برفت آنچہ برفت
دلے بہ سمعِ تکلّف نہ گفتہ ام ہمہ شب

کنار رود در آں نہرِ خیز وثاق
خروشِ نالۂ روحیؔ شنفتہ ام ہمہ شب

---

[1] مصغر تن ۱۲

وہم بغرضِ تنبیہِ مخاطب بر خطائے کہ در حقِ وے گمان برند۔ سعدی گوید۔

ع

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند   و آنچہ بینی ہم نماند برقرار

در حقِ مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتبارات فانیہ دنیویہ را قرار داوے و ثباتے

نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم بغرضِ ایما بسوئے جہتِ خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید ع

ہر آنکہ تخمِ بدی کشت و چشمِ نیکی داشت

دماغ بیہدہ پخت و خیالِ باطل بست

دریں شعر در صلۂ اسم موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما رست بجہت

خبر کہ مشتمل است بر نوعے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیبت و خسراں تواں کردن۔

تعریف مسند الیہ بہ اسم اشارہ ہم مے آرند و معلوم است کہ در زبانِ پارسی

اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مؤنث لفظ ایں موضوع است

و برائے جمع اینان و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مؤنث و برائے جمع

آناں۔ حافظ گوید۔ ع

شرابِ لعل کش و روئے مہ جبیناں بیں

خلافِ مذہب آناں جمالِ اینان بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا و آنہا گویند۔

واین ہر دو را ذوی العقول ہم مے آرند ومقصود از تعریف مسند الیہ

بہ اسم اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بر وجہ کمال عرفی گوید

این جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زود آگہ کند غنچہ گل شہرتِ جم را

وہمو گوید۔

این چشمہ واین سبزہ واین لالہ واین گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

وگاہے تحقیر چنانکہ گوئی "این آنکس است کہ دیروز پدر خود را
دشنام مے داد" وگاہے تعظیم واین بلفظِ آں مے آید در اکثر مواد حکیم سنائی

گوید۔

آں ز فضل آفتِ سرائے فضول   آں عَلمدار و علمدارِ رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ
علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علیؓ ابنِ ابی طالب
ارزانی داشتہ دعائے فتح بر دستِ وے فرمود۔ وعلم بالکسر اشارہ
است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم وعلیؓ بابہا۔ ملا غنیمت

گوید۔

عزیز آں انتخابِ سینہ ریشاں
جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

وتعریفِ مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود از آں گاہے اختصار درکلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمامتر در ذہن سامع استقرار یابد۔ کسے راست۔

ماہم ایں ہفتہ شد از شہر وبہ چشمم سالے است
حالِ ہجراں توچہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف درمقامِ اظہارِ ضجرت وسامت مختصر تر مے نماید از لفظ یارِ نازنین من وغیر ذالک۔ وگاہے از اضافت تعظیمِ مضاف الیہ مقصود مے باشد۔ چنانکہ گوئی "آقائیم ہرچہ مرضی باشد بفرمایند پیش خدمتِ بندہ حاضر است" وگاہے تعظیمِ مضاف۔ جامی گوید۔

نسیمے کز دیارِ مصر خیزد
کہ در چشمم غبارِ مصر بیزد
مرا خوشتر ازاں باد است صد بار
کہ آرد نافہ از صحرائے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیمِ غبار مندرج است کما لا یخفی۔ سعدی گوید۔

چوں سگِ درندہ گوشت یافت نپرسد
کایں شترِ صالح است یا خرِ دجال

وگاہے تحقیرِ مضاف چوں در مثالِ مذکور خرِ دجال۔ بخلافِ خرِ عیسے

کہ مقصود از اضافت تعظیمِ مضاف است۔ سعدی گوید۔ ؎

خرِ عیسےٰ اگر بمکہ رَوَد چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہومِ تعظیمِ خر دریں شعر اعتبار نکنند۔ مصرعِ ثانی بمصرعِ اوّل مربوط

نمے شود۔ وگاہے مقصود ازاں کفایتِ تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل

متعذر باشد چنانکہ گوئی "چو در آں بقعہ رحل اقامت انداختیم اہلِ بلدہ

بتقدیمِ لوازمِ خدمتِ ما پرداختند۔ صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار بود داغِ عشق را بر ہر گلے کہ عطر ندارد گلاب نیست

وتنکیر مسند الیہ گاہے بقصدِ افرادِ آں آرند۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروّت بر نیامد سالہاست

تابشِ خورشید وسعیِ ابر و باراں را چہ شد

وگاہے تحقیر۔ چنانکہ تنوین در تازی افادہ تعظیم وتحقیر ہر دو میکنند۔ در

پارسی یائے مجہول وہمزہ بر حرف ہا، کہ در آخر کلمہ باشد مفیدِ معنیٔ تعظیم وتحقیر

باشند۔ سعدی در مقامِ تعظیم گوید۔ ؎

یتیمے کہ نا کردہ قرآں درست کتب خانۂ چند ملّت بشست

وہم او در مقامِ تحقیر گوید۔ ؎

طبیبے کہ باشد خودش زرد روے

ازو داروئے سرخروئی مجوے

وہمزہ متضمن معنئ تعظیم مؤلف راست - ؎

نظارہ کہ رنگ تعلق نثار اوست

در بزم دوست داغ دلش در بہا دہند

وہمزہ مشتمل بر معنئ تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ؎

ذخیرۂ بدل از چشم اشکبار نماند

شکست شیشۂ سیماب در کنار مرا

وایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف وایضاح آں از آں جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و ہمیں را صفتِ کاشفہ گفتہ اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند آدمی تن زندہ گویاست و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ مشتمل است اما در معنی آں را حقیقتِ واحدہ اعتبار باید کرد - پس تعدد در لفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادۂ معنی تخصیص کند یعنی از اسمائے نکرہ اشتراکے کہ میانِ آنہا باشد کم کند - یا رفع احتمالِ غیر میانِ اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زید تاجر در راست باز است و گاہے افادۂ تاکید محض کند - چنانکہ گوئی دیروز گذشتہ با دسر دمے و زید - اما در پارسی ایں نوعِ تاکید را از بلاغت نمے شمرند -

ومقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر مدلول آں

می باشد۔ وایں درجائے باشد کہ متکلم سامع را غافل از سماع گماں برد یا احتمالِ آں داشتہ باشد کہ سامع آں را بر معنئ غیر مقصود حمل خواہد کرد حافظ گوید۔ ؎

دل و دینم دل و دینم ببرد است   بر و دوشش بر و دوشش بر و دوش

مقامِ استشہاد مصرع ثانی است کہ مسند الیہ سہ بار تکرار یافتہ و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول بہ است نہ مسند الیہ۔

وہم تاکید گاہے در مقامِ دفع توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی "اعلیحضرت خود بہ نفسِ نفیس بہ انصرام ایں مہم بزرگ متوجہ شدند" لفظ خود بہ نفسِ نفیس بر سبیلِ توکید است تا سامع را گمان آں نہ رود کہ انصرام مہم بر دستِ احدے از اعیانِ دولت اتمام یافتہ ہم در مقام دفع توہم عدمِ شمول۔ حافظ گوید۔ ؎

گر من آلودہ درمنم چہ عجب   ہمہ عالم گواہِ عصمتِ اوست

لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ و در پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند۔ بخلافِ تازی کما لا یخفی۔

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ بغرضِ افادۂ ایضاح آں باسمِ مختص مطرد است۔ چنانکہ گوئی۔ "مخدومِ ما میرزا علی قلی خان دیروز از حج بیت اللہ بوطنِ مراجعت فرمودند" ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف ع

شہ شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطفِ بیان است شہ شرق را۔

وایرادِ بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادہ زیادتِ تقریر مے کنند

چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح و تفصیل چنانکہ گوئی۔ "برادرِ شما

زید شب پیشِ من آمدہ بود" و معرفتِ فرقِ میان عطفِ بیان و بدل خالی از

صعوبت نیست کما صرح بہ النحاۃ

و عطفِ چیزے بر مسند الیہ افادہ تفصیل کند مع اختصار در عبارت

سلمان ساوجی گوید۔

علتِ پیری و وردپا و ضعفِ جسم و چشم مے برد دردِ سرِ من بندہ را از خدمتت

ہم عرفی گوید۔

این چشمہ و این سبزہ و این لالہ و این گل

آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و بہ

عطف تفصیلِ فاعل مطلوب است نہ تفصیلِ فعل کہ مقصود نیست و قیدِ مع اختصا

در عبارت از اں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیشِ من آمد و عمرو پیشِ من آمد

از ما نحن فیہ خارج ماند۔ زیرا کہ دریں ترکیب ہر چند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است

اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیلِ عطفِ جملہ بر جملہ است و آنچہ گفتہ

که قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو پیش من آمد بے حرفِ عطف غلط است زیرا که دریں ترکیب ہیچ دلالت بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمانِ آن است که کلامِ ثانی از کلام اوّل بر سبیلِ اضراب واقع شده۔

وگاہے عطف افادۂ تفصیل مسند مے کند چنانکه گوئی۔ زید آمد پس عمرو۔ وزید آمد باز عمرو۔ وفرقِ میانِ پس وباز که ہر دو برائے عطف اند ہمان است که در تازی میان فا، وثم یعنی پس برائے تعقیب بلا مہلت است وباز برائے تراخی۔ ودریں ہر دو جملہ ہر چند که تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم مے گردد۔ اما مقصود بالذات نیست بل به تبعیتِ تفصیلِ مسند لازم آمده۔ وتفصیلِ مسند به نحویکه در جملۂ اولیٰ آمدنِ عمرو بعد از آمدنِ زید بلا مہلت وقوع یافته ودر جملۂ ثانیه آمدنِ عمرو بعد از آمدن زید تراخی مقصود بالذات متکلم است واین نکته شنیدنی وگرفتنی است۔

وتاخیر مسند الیہ در جائے کنند که مسند مقتضی تقدیم آں باشد چنانکه در بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچه تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر به مقتضائے ظاہر حال بود۔ وگاہے چناں باشد که بسبب اقتضائے حال اخراج کلام بر خلاف اقتضائے ظاہر مے کنند ووضع مضمر بجائے مظہر وبالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمر بجائے مظہر - چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

با من اگر سپہر بود سرگراں چہ باک

چوں پیر گشت ناز پدر مے تواں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پدر است وہماں ضمیر مسند الیہ است وایں خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت "چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید و نکتہ دریں نقل اسلوب آں است کہ ناز پدر ترکیب اضافی است ومفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف با مضاف الیہ وایں قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید" یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ وثابت با واسطہ فافہم فانہ لطیف ومثال وضع مظہر مقام مضمر چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی

آئد سوِ کشمیر و گلش بر اثر آئد

اے گل بر اثرش آئد مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت او بر اثرش آید یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادتِ تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد واگر مضمر مے بود مفہوم تمکن صورت نمے بست زیرا کہ متکلم در شعر ماقبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد ازآنکہ

موجب توقف ظہور گل را ایباں ساختہ و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔

واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ از باب مسندالیہ نیست ۔ ؎

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبان افتخار

وہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی ؎

یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا بر رسول اللہ درود از ہر چہ ہست افزوں فرست

واین تکرار متضمن معنی تبرک و استلذاذ است ۔

وگاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد ۔ امیر خسرو گوید ؎

خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما

باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

ونگفت کہ من غریبم ہستم ۔

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصطلاح علمائے بلاغت آں را التفات مے نامند و آں چناں است کہ معنے را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند پس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند و چوں نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد ۔ نقل اسلوبے

دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آن است کہ معبّر بہ شخص واحد باشد اوّل از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصۂ مہر و وفا با تو نیارم گفتن — کایں حکایت چو نہایت نہ پذیرد اوّل
عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است — گوشۂ چشم نمودند کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن شاید — کایں کہن خاکدان خراب شود
شیشۂ آسماں بدست تو نیست — گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آیم اے حُور — برویت گر فتد نوُر علی نور
بہ ماہ عارضش آں سیب سیمیں۔ حبابے خواستہ از عین کافور۔

چہارم از غیبت بہ خطاب، عرفی گوید ؎

عزم او گر باغبان دہر گردد دُور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل

بہ خطاب انتقال مے کند ؎

ای کہ از اندیشۂ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بندد رہ غمازئی اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ؎

بندہ امشب با جمال الدین خطیب — او برائے وکلک چوں خورشید وتیر

تا باکنوں خیز و میزے داشتم — زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر

ششم از تکلم بغیبت انوری راست ؎

ورنہ فردا اوست ما و دامنت — کائے مسلماناں ازیں کافر نفیر

انوری ایں خردگیہا می کند — تو بزرگی کن بروخردہ مگیر

وچوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے از موارد آں را کہ با باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالۂ رقم مے سازیم تا موجب ازدیاد بصیرت طالبانِ فن معانی آید - ازاں جملہ یکے آن است کہ کلام مخاطب را برخلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ؎

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر برآید

معنی ماہ را برخلاف مراد مخاطب حمل نمودہ -

وازاں جملہ است ایراد فعلے بدو محمول کہ یکے از ہر دو حقیقۃً معمول آں فعل باشد و دیگرے مجازاً - سعدی گوید ؎

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ — مرا روئے ناں می نہ بیند ترہ

شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً ازیرا کہ مرغ و برہ خوردنی است نہ نوشیدنی - وایں را از قبیل ؎

علفتها تبنًا وماءً باردًا - باید دانست -

مسند

معنئ اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل وجملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاء۔ پس بدانکہ حذف مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ مے باشد مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث خاقانی گوید

ع

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ بخشودۂ وہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستان از زبان یکے از اہل مجلس در حقِ مطربے گوید "ہمہ عمرش در ہیے در کف نبودہ است و قراضہ در دف" و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دندان ترشی کُند گردد و قاضی را بہ شیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسندِ مخذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کُند گردد وہم دریں معنی است شعر او

ع

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال | نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔

وبرائے حذف قرینہ مے باید مثلاً وقوعِ کلام در جوابِ سوالے چنانکہ سعدی در گلستاں گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں" یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ وایں مثال مشتمل است بر حذفِ مسند ومسندالیہ ہر دو وازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی تراکہ زد؟ او در جواب گوید زید۔

وہمچنیں ذکرِ مسند را وجوہِ مختلفہ است ازانجملہ تحقیق مع التاکید است چنانکہ سعدی گوید۔ "درحال اعرابی کہ شبے یکے را از دوستاں نزدِ خود برد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدارِ روے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بردر جہالش وقوف یافت بتمامی بردو سفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں درجہالے ترا دزد برد گفت لا واللہ بدرقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بدرقہ برد مقامِ استشہاد است اگر اعرابی در جواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ معنیٔ تحقیقِ مضمون جملہ وتاکید بدزدی رفتن در اہم متصور نمے بود۔

وہم در مقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ گوئی زید برادرِ من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کدام است وہم در مقامِ تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

واستمرار کند وفعل بر حدوث وتجدد چنانکہ در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان
است وزید مے گرید" زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گمان بری وایرادِ مسند
بہ فعل بہ غرض افادۂ تقیید آن است بہ یکے از ازمنہ ثلاثہ کہ ماضی وحال و
استقبال است بر وجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفسِ صیغۂ خویش دلالت بر
یکے از ازمنہ ثلاثہ مے کند ودریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلافِ اسم
کہ بے انضمامِ قرینۂ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان
است وچوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجودِ چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ
در تحقق وجود بہ تدرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔
زیرا کہ تحقق وجودِ فعل را ناگزیر است از حصولِ آں شیاءً فشیاءً۔ پس فرق
است میانِ اسناد اسم باسم ومیان اسناد فعل باسم چنانکہ بالا گذشت
وبر ہمیں اصل مبنی است فرق میان ہر دو گونہ اسناد۔
مخفی مباد کہ در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط میکنند ودر زبانِ
تازی ادواتِ شرط مختلف است وہر یک ازاں افادۂ معنیٔ غیر معنی اداۃ
دیگر کند ودر زبان پارسی اداۃ شرط ہمیں ہر دو حرف [۱] اَر واگر مستعمل است و
میانِ ایں ہر دو در افادۂ معنی تفاوتے نیست بخلاف زبانِ تازی کہ ہر یک

---

[۱] وگاہے حرف چو وچوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشد۔ اما دریں
مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً اِن و لو و اذا و غیرِ ذٰلک افادۂ معنی جُدا گانہ مے کند تا جملۂ
اِن جاءنی زید اکرمتہٗ تعلق بہ استقبال دارد و جملۂ لو جاءنی زید اکرمتہٗ
بماضی و جملۂ اُولیٰ بر جزمِ وقوعِ شرط دلالت نمے کند و ثانیہ دلالت میکند بر عدمِ وقوعِ شرط
و ہمچنیں ادواتِ شرط را در زبانِ تازی معانی مختلفہ قرار دادہ اند و در زبانِ پارسی
شرط ہمیں بر یکے از ہر دو اداۃِ مذکورہ ایراد مے کنند و بس۔ چنانکہ گوئی اگر زید
پیشِ من خواہد آمد و اگر زید پیشِ من مے آمد حرفِ شرط را نسبت بہ زمانِ استقبال و ماضی امتیازے
نیست۔ نعم در زبانِ پارسی نوعِ تفاوتِ معنی از صیغۂ فعل مے تواں
شناختن مثلاً اگر بمعنیٔ لو۔ سعدی گوید ؎

سودِ دریا نیک بودے گر نہ بودے بیمِ موج
صحبتِ گل خوش بدے گر نیستے تشویشِ خار

و چوں بر فرقِ ہر دو زبان در ادواتِ شرط وقوف یافتی بدانکہ تقیید
مسند بشرط گاہے بغرضِ تہدید باشد۔ سعدی گوید ؎

ز گوشش پنبہ بروں آر و داد خلق بدہ
وگر تو مے ندہی داد روزِ دادے ہست

فردوسی گوید۔ ؎

اگر خبر بکامِ من آید جواب   من و گرز و میدان و افراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر متصور نیست

وچند آنکه اجمال است وقوعِ آں در نفس اثرے تمام دارد و تا مصرعِ ثانی تفصیل آں اجمال است والحق که اداے ایں معنی بدیں اسلوبِ لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وتوبیخ مع التخجیل ہم او گوید ؎

اگر مادرِ شاہ بانو بدے | مرا سیم و زر تا بزانو بدے

شرط متضمن است بر معنئ تبرّی که مستلزم توبیخ است بہ نحویکه افادہ تخجیل ہم مے کند۔

والزام وتبکیت ۔ سعدی گوید ؎

گر از عہدِ خردیت یاد آمدے | که بیچارہ بودی در آغوشِ من

نکردی دریں روز بر من جفا | که تو شیر مردی و من پیرہ زن

پیرہ زن پسرِ خود را بطریق الزام مے گوید وحجت اورا مے شکند که جفائے تو بر من مقتضائے مروّت واحسان نیست وہم متضمنِ معنئ تخجیل است

ومثالِ تبکیت ۔ حافظ گوید ؎

در کوئے نیک نامی ما را گذر ندادند | گر تو نمے پسندی تغییر دہ قضا را

شرط در مصرعِ ثانی مشتمل است بر تبکیت ومیانِ الزام وتبکیت فرقِ عام وخاص است۔

وہم افادہ معنئ تعلیق امرے بمحالِ عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید ؎

اگر مجنون و لیلی زنده گشتے حدیث عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید ـ

اگر خود بر در پیشانی پیل نہ مرداست آنکہ در روے مردی نیست

وگاہے برائے افادۂ معنئ اظہارِ رغبت در امرے کہ مقصودِ متکلم است

سعدی از زبانِ حال گربہ می گوید ۔

اگر رستم از دست ایں تیر زن من ہوش و ویرانۂ پیر زن

وگاہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاؤل کسے راست ۔

جوانی چوں نسیم نوبہار است ولے برآب و رنگِ گل سوار است

اگر دریافتی بردانشت بوس وگر غافل شدی افسوس! افسوس!!

در ماسبق ذکر یافتہ کہ در زبانِ پارسی حرف شرط ہمیں اَر و اگر یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حروف جُدا گانہ تجویز کردہ اند و ہم گفتہ ایم کہ معنئ لَو کہ در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغۂ فعل ماضی تمنی یا ماضئ استمرار کہ با حرفِ شرط ایراد مے یا بد اخذ مے کنند و تفصیل معنئ لَو آن است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لوجاءنی زید لاکرمتہ یعنی اگر زید پیشِ من مے آمد ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے یا اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہرگاہ

که آمدن زید متحقق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت وعلامہ تفتازانی در مختصر گفتہ انھا للدلالۃ علی ان انتفاء الثانی فی الخارج انما ھو بسبب انتفاء الاوّل ؎ یعنی لَو موضوع است برائے دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اوّل یعنی شرط۔

چوں مفہوم لَو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنی لَو را در زبانِ پارسی پس معنی شعرِ فردوسی چنیں باشد که تا بودن سیم و زر مرا تا بزانو بسبب آن است که مادرِ شاہ بانو (حُرّہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است وہم نظامی گوید۔

اگر دیدمے در خود افزائشے طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدمِ طلبِ جائے آسائش را بسببِ نادیدنِ افزائش است در خود۔ بدانکه اگر بمعنی لَو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بنحویکه ہیچ گونه تحوّل ازاں جائز نیست۔ اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را که بمعنی حال و استقبال ہر دو مستعمل است نیز استعمال کنند وآں را بمعنی تمنی مے گیرند و غرض ازیں نوعِ تحوّل استحضارِ مطلوب باشد که متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید۔

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعلِ آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنیٔ تمنی ماخوذ است و
ایں توجیہ مبنی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنیٔ مستقبل گماں بردہ اند شعر
را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لایخفیٰ علی من لہٗ ذوقِ سلیم و
طبعٔ مستقیم ۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ ما را بدست آوردے
بخالِ ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدمے ۔ و اگر احدے از مدعیانِ کور
باطن سرِ خلاف دارد مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہمِ سخن گو سر و خشت

بجوابش بر خواں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں ۔
اما تنکیر مسند از برائے حصول معنیٔ تفخیم باشد ۔ چنانکہ گوئی ۔ "زید
مردے است" عرفی گوید ۔ ؎

خود ستائے است کہ تا من در مدحت زدم
ایں گماں داشت کہ وو رانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است ۔
و گاہے برائے استخفاف ۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بدہ است و
گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادۂ
معنی کند ۔ سعدی گوید ۔ ؎

تو اصلِ وجود آمدی از نخست   دگر ہر چہ موجود شد فرعِ تست

یعنی تو اصل وجود ہستی ۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
نمے کرد ۔ ہر آئینہ اتمام فائدہ متصور نمے بود و بترکیب توصیفی ۔ چنانکہ گوئی
زید مردے پاکباز است ۔ عزتِ شیرازی گوید ؎

گر بکارِ معیصت مے آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمالِ عزّت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزّت از
معیصت بدتر است وحصولِ ایں معنی موقوف است بر تخصیصِ مذکور ۔
اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے بر امرِ
معلوم کنند چنانکہ گوئی "زید برادرِ تست" وایں درجائے گویند کہ سامع از ذات
زید و نامِ او آگاہ باشد و برادر بودن او را نداند و او را ازیں معنی آگاہ
ساختن مقصودِ متکلم باشد ۔ اما درجائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برادرے
ہست لاکن از تعیینِ ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد جملہ مذکورہ را
استعمال نکنند ۔ بل گویند ۔ برادرِ تو زید است ۔
ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا و
خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق
است زیرا کہ ہر دو جملہ مذکورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند ۔ بل قولِ
نحاۃ مقید است بر تحرّیٔ مقام کہ آیا مقصودِ متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر بودنِ او۔ پس بتقاضائے ہر چہ کہ مقصود باشد آں در ترکیبِ کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواہد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی ہر چہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاری ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و محاسنِ لطیفہ کہ متکلم بلیغ را از دانستنِ آں گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ بر طبقِ قواعدِ علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرضِ بیان مے آریم تا پارسی داناں را موجبِ ازدیادِ بصیرت اُفتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اوّل تقدیم علیٰ نیّتہ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بر ہماں حکم و جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملۂ اسمیہ گوئی "شاعر زید است" و در فعلیہ گوئی "زد عمرو را زید" مے بینی کہ لفظ شاعر در مثالِ اوّل از خبریت و لفظ عمرو در مثالِ ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است۔ بل ہر یک از ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورتِ عدمِ تقدیم بودہ است ثانی تقدیم لا علیٰ نیّتہ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بہ نحویکہ

آں را از حکمے بحکمِ دیگر بل از بابے ببابے دیگر نقل کنند و ایں در جائے متصوّر باشد کہ دو اسم بایکدیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے و گاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی "زید پسرِ عمرو است" و باز گوئی پسرِ عمرو زید است دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہومِ اول عینِ مفہومِ ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسرِ عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ اعتماد را نشاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند یعنی ہمیں عنایت و اہتمام بچیزے موجبِ تقدیمِ آں چیز مے باشد تفصیلِ ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرضِ متکلم مربوط باخبار امرے بروجہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیینِ فاعل و اظہارِ آں بر غیر التفاتے مقصودِ او نباشد چنانکہ مردِ ستمگارہ کہ از ظلم و تعدیٔ او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمامِ آں نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم درگذراند یا کسے دیگرے اگر بر دستِ زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتلِ ظالم مبذول نیست۔ بل بقتلِ ظالم و ہمچنیں برعکسِ مذکور اگر در قتل شخصے شبہتے نہ باشد اما بحث در تعیینِ فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل آں است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہِ متکلم چنانکہ مے بینی مبذول است بر دوست ناشمردن شخصے کہ در حالتِ فراخیٔ عیش مُدّعی اخوت باشد و غرضِ اصلیٔ او ہمین است و اگر چنیں مے گُفت ؎

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

ہر آئینہ شاہدِ معنی را بر کرسیٔ دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارضِ دل افروزِ معنی بہ گلگونۂ دیگر آرائش مے یافت۔

بدانکہ بسیارے از غیر محققانِ زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در ہر جا موجب تغیّر معنی نے افتد۔ بل در بعضے از مواد ہمچنین است و در بعضے ازاں بطریقِ توسّع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سنخ معنی تغیرے راہ یابد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفیدِ معنی باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورتِ سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز می دارد۔ بے آنکہ قصدِ معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از مدعیانِ تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشید و طالبِ تحقیق را نباید کہ ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہد چہ تقدیم و تاخیر در عمومِ احوال موجبِ تغیرِ معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاعے دست ندہد و تصدیقِ آنچہ ما گفتیم در مادۂ استفہام بر وجہِ اظہر و ابین مے

تواں دریافت زیرا کہ چوں استفہام از فاعل کنند گویند زید دیروز آمدہ بود؟ واگر استفہام از وقت آمدنِ زید کنند گویند دیروز زید آمدہ بود؟ واگر ازیں ہر دو جملہ یکے را جائے دیگرے نہند غلطِ فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملہ اولی از وقتِ فعل سوال نیست بل از فاعلِ فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؟ و در جملہ ثانیہ استفہام از وقتِ آمدنِ زید است نہ از زید یعنی دیروز آمدہ بود یا پریروز؟ وازیں واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟ پیدا است کہ محقق ہر یک ازیں چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک ترازوے نسنجد بل ما سبق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔

بدانکہ ایں اعتبارات مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب می شود ہمیں در صورتِ استفہام محدود نیست بل در صورتِ نفی نیز ہم بریں نسق قیاس باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکردہ ام نفی فعلے مقصودِ تست کہ ہنوز کردنِ آں ثابت نشدہ۔ نظامی گوید ؎

نیاوردم از خانہ چیزے نخست
تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

و چوں بگوئی من نکردہ ام نفی فعلے از خود میکنی کہ کردن آں ثابت

است وہنوز فاعل آن متعین نشده سعدی راست ؎

من نکردم شما حذر بکنید

و بر ہمیں فرقِ دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زیدرا و لغو بودنِ جملۂ من نزدم الا زیدرا - زیراکہ مفہومِ جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنیٔ متضاد - کما ہو الظاہر و ہمچنین است حال در تقدیم و تاخیرِ مفعول - پس اگر بگوئی نه زدم زیدرا - کلامے راست است چہ مفہوم بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر زید واقع نہ شده و اگر بگوئی زیدرا نہ زدم مفہومش آن است کہ فعلِ زدن از تو بر انسانے واقع شده و مردم گمان برند کہ آں انساں زید است و تو نفی بودن آں کرده پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زیدرا و نہ دیگرے را از مردم و در صورتِ ثانی روا نیست اگر بگوئی زیدرا نزدم و نہ دیگرے را از مردم بل غلطِ فاحش کرده باشی کما سبق فی الفاعل و ازیں جاست کہ صحیح باشد گفتنِ تو "نزدم زیدرا بل بنو اختم" یعنی بعد از فعلِ منفی فعل مثبت کہ ضد اوست می توان آوردو صحیح نیست گفتنِ تو زیدرا نزدم بل بنو اختم زیراکہ غرض تو نہ آن است کہ ایں فعل واقع نشد بل آں فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آن است کہ فلاں چیز مفعول نیست بل فلاں چیز است و دریں صورت می باید کہ بگوئی زیدرا نزدم بل عمرورا و ہمیں حکم مفعول است دارد جار و مجرور نیز - بنا بریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مرادِ تو نفی دیدنِ مخاطب است در آں بقعہ و چوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مرادِ تو آن است کہ در جائے

دیگر اورا دیدہ و آنچہ در بابِ استفہام و نفی معنیٔ تقدیم و تاخیر را بیان نمودہ ہمان
معنی در خبرِ مثبت قیاس باید کرد چنانچہ ہنگام اخبارِ چیزے از فعلے کہ مسند است
ذکر آں چیز را مقدم آرند سپس فعل راند کور سازند چنانکہ گوئی زید این نامہ را
رقم زدہ و من این کار کردہ ام و تو مرا در آنجا دیدہ بودی و این اسلوب مقتضیٔ
آن است کہ اہتمام بشانِ فاعل داشتہ باشی و این اہتمام دو صورت دارد
یکے آنکہ در آں بر فاعل واحد نص کنی و آں را برائے او خاص سازی و گمان
دیگرے را با او راہ ندہی چنانکہ گوئی من این نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصدِ تو ہمان
قصدِ تخصیص صورتِ اول باشد اما بہ حیثیتے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق
کنی و اورا از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل پردازی سپس فعل را ذکر کنی تا او
مجال ظن غلط و کذب نماند چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
می دارد - دریں جملہ مرادِ تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
ندارد بل مرادِ تو آں باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی کہ بخشیدن و نام نیک
را دوست داشتن شیوہ اوست -

نکتہ لطیفہ - مخفی مباد کہ در بابِ نفی نکتہ ایست کہ عامیاں ازاں غافل
ہستند و بلغاء را ہنگامِ تکلم از مورد مخصوص ملحوظ مے باشد و مراد از موردِ مخصوص
دریں مقام ارسال المثل است و آں این است کہ در بعضے از مواد نفی فعل
کہ مسند الیہ آں مخصوص است دال بر نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ آں

عام است واز عموم مفہوم شمل اخذ مے کنند - وایں در کلامِ اساتذہ بسیار است - سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیرِ فلک　　　　کزو مے گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے متکلم ومراد از نفی فعل نہ مجرد نفی از متکلم است بل از جمیع افرادِ انسانی وحاصل آں بطریق ارسال المثل آن است کہ خشم دیوے است کہ ملائک ازو مے گریزند - ہم او گوید ؎

نہ ہرگز شنیدیم در عمرِ خویش　　　　کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید ومؤلّف راست ؎

میارا با جُل زرّیں خرت را
کہ نشنیدم کس اورا مرحبا گفت

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجُلّ را مرحبا گوئید - فاحفظ فانہ لطیف -

مسئلہ در بابِ نفی

اصلِ کُلّی در بابِ شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد وامتیاز در وجوہِ استعمالِ آں آن است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل بحرفِ نفی آرند - چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی

رابفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ؎

نہ یاراں ہمے آید از آسماں　　نہ برمی رود دودِ فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی راست ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد　　بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلقِ فعل دارد نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید

؎ نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ

ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند وجواب آں در جملہ دیگر بصورتِ نفی ایراد مے کنند ودریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند ودر معنی صورتِ اثبات پیدا مے کنند بنحویکہ قوتِ زائد در ادائے معنئ مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقشِ یوسف جمالے نکرد　　کہ ماہی گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقشِ یوسف جمالے کہ بست ماہی گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتدائً بصورتِ اثبات ایراد مے کرد معنئ عموم نفی بہ حیثیتے کہ فردے از افرادِ یوسف جمالاں ازیں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند که باد اجل بیخش از بُن نه کند

عمومِ نفی دریں شعر مربوط است به هر دو جمله منفیه که مجتمعاً صورت اثبات پیدا کرده و بغایت مطبوع افتاده - و ایں اسلوبِ نفی در کلام بلغا بیشتر ازان است که حاجت به ایراد امثلهٔ کثیره افتد - و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر بر حال نفی و استفهام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواهند که از چیزے خبر دهند که از و فعلے صدور یافته آں چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکه اگر مقصودِ متکلم تحقیقِ صدورِ فعل از فاعل باشد بمعنی آنکه سامع را در صدور فعل شکے و شبهے باقی نماند آں را ابتدائے مذکور سازند - سعدی گوید ؎

من آنگه سرِ تاجور داشتم که سر در کنارِ پدر داشتم

دریں شعر مقصودِ متکلم آن است که ابتداً بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیر او باز دارد - و او را از وصفے که فاعل را بداں موصوف ساخته آگاه سازد - نه آنکه ذکرِ فاعل بحیثیتے رانده که از غیرِ او آں وصف را نفی کرده او را بداں متفرد وانموده - حافظ گوید ؎

من از آں حسن روز افزوں که یوسف داشت دانستم
که عشق از پردهٔ عصمت بروں آرد زلیخا را

دریں شعر نیز از تقدیمِ فاعل که ضمیرِ متکلم است مقصود آن است که فاعل آں فعل را کرده است به نحویکه سامع را دراں شک نه باشد نه آنکه غیرِ او

آں فعل را نکردہ است وہمچنیں است قیاس در تقدیم مفعول۔ سعدی گوید۔

ے

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است　　　گدا را از شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیم ذکرِ فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چوں در ابتدائے کلام ذکرِ اسمے بمجردِ ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را ابدائے اسم اسناد خواہد کرد۔ و او منتظرِ آں اسناد مے باشد پس چوں ذکرِ مسند درمیاں آید ذہنش در قبولِ آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در اثباتِ مسند مضبوط تر و در نفیِ شک و ریب بلیغ تر مے افتد۔ سعدی گوید۔

ے سکندر بدیوار روئین و سنگ

بکرد از جہاں راہ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت ورزد سامع را رغبت تمام در استماعِ مسند پیدا شود و چوں ذکر مسند بشنود ذہنش باوے اُنس تمام گیرد و بحسنِ قبول آں را تلقی نماید۔

واصل کلی دریں باب آں است کہ چیزے را کہ نا نیوشاں ذکر کنند آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمے کند کہ نخست بروجہِ اجمال بر آں تنبیہے رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد

ازیں جاست کہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز
تصریح بداں نمودہ ۔حیث قال ۔ ان الشی اذا اضمر ثم فسر کان ذٰلک
افخم لہٗ من ان یذکر من غیر تقدم اضمار ۔ و در تازی ضمیر قصّہ را ہمیں
شان است و اگر کسے بہ امعانِ نظر در اسالیبِ مختلفہ کلامِ اساتذہ وارسد
نیکو دریابد و اقتضائے تقدیمِ فاعل یا مفعول مر تاکید و تحقیق خبر را در جائے بوضوح
تمام تصدیق می تواں کردن کہ در کلامِ سابق از منکرے انکار امرے رفتہ باشد
چنانکہ شخصے گوید" از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی" بندگانِ عالی از آنچہ
کہ گفتم خود شاں آگاہ ہستند" و ہم در مقامِ شک ایں نوعِ اسلوبِ کلام را استعمال
مے کنند ۔ چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعلِ فلانی آگاہ نیستی ۔ بجوابش گوئی من
خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم ۔ اما سر رشتۂ رفق و مدارات را از دست نمیدہم
وہم در مقامِ تکذیبِ مدعی چنانکہ گوئی" فلانی خود را دلاور گماں مے برد و او از
سایۂ خود مے لرزد وہم در مقامِ وعد و ضمان تا در دلِ موعود لہٗ شکے حادث نگردد
چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت میکنم
و در مقامِ مدح نظامی گوید ۔ ؎

تو آوردی از لطفِ جوہر پدید   بجوہر فروشاں تو دادی کلید

و اگر فعل کہ آں را بصورتِ خبر بر اسمے مترتب مے کنند ۔ چنانکہ در امثلۂ
ذکرِ آں رفت قابل آں نباشد کہ در صدورِ آں شکے راہ یابد ۔ خبر را بر اسم

مظہر یا مضمر مترتب نکنند۔ بلکہ اسم را خذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروجِ
شخصے خبر دہند۔ کہ عادتاً ناپگاہ بہ تنزہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند۔
"برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را
در آں گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و ہمچنیں است
حال مقامے کہ در آں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی پا بر کاب است
و عزمِ مصمم بر خروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بہ پشت اسپ بر نشست"
و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او سوار شد" یا "او بر پشتِ اسپ بر نشست"۔ وجہش آنکہ
دریں صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محلِ استعمالش آن است کہ شخصے را گمانِ آں
باشد کہ قبل از رکوب با وے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
و ازیں روے مثالِ مذکور بر رفعِ نوعے از شک مشتمل است۔ و بسا باشد
کہ بر جاہلان ایں وجہِ امتیاز میانِ ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہرِ لبیب
خود واضح ہست کہ در مقامِ درنگ کردنِ شخصے اگر گویند "از در درآمد و آفتاب
طلوع کردہ بود" باز گویند از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول از ثانی بلیغ تر است
و میانِ ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محلِ دیگرے نتواں گفتن۔
و ہم بریں نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حالِ منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر
شخصے را کہ بر خوبیٔ صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را
ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ "نتوانی کردن ایں کار را" و یکے از ہوا[illegible]

ضروریۂ تقدیم اسم آن است کہ در آں مسند الیہ لفظ دیگر و چنو وچوں تو و چوں من و مثل وغیرہ بیارند - واین در کلام بلغا مطرد است در ہر زبانے و ہر زمانے تا بحدیکہ حال ایں الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفاتِ طبعیہ قرار یافتہ حافظ گوید -

فیضِ روح القدس ار باز مدد فرماید   دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید -

چنوئے خرد مندِ فرخ نہاد   ندارد جہاں تا جہان است باد

و بہ ہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی - اگرچہ از بابِ مسند الیہ نیست -

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

و دیگرے گوید -

چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید -

چو من زنگی آنگہ کہ خنداں شود   سیاہ شیرے الماس دنداں بود

اے مثل من -

و دیگرے راست اگرچہ از بابِ اضافت است

بقصدِ جانِ چوں من ناتوانے زروم و ہند و چیں لشکر کشیدی
اے لشکرِ عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ مے آرند۔ یکے آنکہ بصورت جزوِ جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند۔ لابد است کہ بصورتِ جملۂ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایرادِ خبر بامعنیٔ حدوث و تجدد مطلوب باشد بر طریقِ جملہ فعلیہ آرند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی آن است کہ صفت دانستن بطریقِ ثبوت و دوام با ذاتِ زید قائم است و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آں را جزوِ جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدونِ آں اتمام نہ پذیرد و صورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمے باشد اما بطریقِ زیادتِ خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را باخبر منضم کنند۔ گوئی خبرِ مطلق را بداں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکۂ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضورِ زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے کہ مقترن بار کوبِ اوست وایں قید را در اصطلاحِ نحاۃ حال گویند و حال از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔ برہماں طریق کہ اثباتِ خبر برائے مبتدا و اثباتِ فعل برائے فاعل کنند۔

ایرادِ حال خواہ بصورتِ جملہ باشد یا مفرد در معنیٔ جملہ زیادتے پیدا مے کند کہ در مواردِ مختلفہ موجب افادۂ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں بر تقدم و تاخرِ حال بر ذو الحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلافِ اہلِ عربیت کہ در صورتِ معرفہ و نکرہ بودن ذو الحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذو الحال فرق مے کنند۔ وہمچنیں در جملہ و مفرد بودنِ حال پارسیاں در اکثر موارد شرطے تجویز نکردہ اند۔ شاعرے گفتہ است۔ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذو الحال را بر حال مقدم آوردہ وایں ترتیب مشعر است از بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلافِ مصرع ؎

دواں آمدش گلہ بانے بہ پیش

کہ حال را بر ذو الحال مقدم آوردہ۔ اما در تقدمِ ذو الحال بر حال در مثالِ اول و تقدم حال بر ذو الحال در مثالِ ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب لبیب مخفی

نتواند بودن نیز بر اکہ در شعرِ اول اہتمام مزیدِ ذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجبِ بیمِ سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادۂ کشتن بروے ہجوم آوردہ مہتم بالشان است تا عذر سلطان در باب بیم کردن از گلہ بانے درست افتد و در صورت جملہ بودنِ حال جملہ را با ذوالحال بحرفِ واو ربط دہند سعدی گوید

شنیدم کہ میگفت و باران دمع ۔۔۔ بعارض فرومی دویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید

چہ مقدارِ خوں در عدم خوردہ باشم ۔۔۔ کہ بر خاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است ۔ ہر چند کہ حال باعتبار اتصافِ ذوالحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا مے کند ۔ اما اتصافِ ذوالحال بصفت در زمانِ ظہورِ فعل ضروری است ۔ تا بر کیفیتِ صدورِ فعل از فاعل و کیفیت وقوع آں بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند ۔ و در نعت زمانِ اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما ایں فرق در صورتِ حالِ منتقلہ درست است ۔ چنانکہ گوئی " زید خنداں پیشِ من آمدنہ در حالِ مولکد صفت در آں بر طریقِ استمرار ثابت است ۔ سعدی گوید

اگر من ناجوانمردم بکردار ۔۔۔ تو بر من چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب ۔ و جوانمردی صفتے است ثابت در نفسِ جوانمرد بطریقِ استمرار ۔

از ماسبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر

صور دیگر ہم ہست ۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" والبتہ زید داناست و"زید دانائے است کہ کارہا را بروفقِ مصلحت از پیش مے برد" ہر سہ جملہ را مفہوم جداگانہ باشد در جملہ اولی خبر باخود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود و ابتداءً او را آگاہیدن مطلوب متکلم است وجملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد اما او را امتیاز این آگاہی میانِ زید و عمرو نہ باشد و متکلم او را ازیں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہومِ خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ[1] است و جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بروجہے استخبار رود کہ متضمنِ علتِ اثباتِ خبر برائے مخبر عنہ باشد۔ وہمچنیں میان جملہ زید شاعر است وجملہ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلطِ فاحش کردہ باشند چہ وزانِ جملہ زید شاعر است ہماں وزانِ زید داناست باشد کہ پیشتر گفتہ آمد ومعنی جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست ویا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابر او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند۔ گوئی نفی کمال شاعریت از دیگران مطلوب است ۔ و این معنی را بعبارتِ دیگر ہم ادا مے تواں کردن۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنی عظمت بود افادہ معنی تخصیص کند و این در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند۔

[1] وہم در مقام شک دانا بودن زید آرند ۱۲ منہ

چنانکہ گویند زید مردے است وعمرو شاعرے است مراد آن است کہ زید در مردی کامل است وعمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیلِ نفیِ مردی و شاعری از غیر زید وعمرو اجرا یافتہ زیرا کہ دیگراں در وصفِ مردی وشاعری بہ مبلغِ کمال زید وعمرو نرسیدہ اند وازیں جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است وعمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است زیرا کہ مفہومِ جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود -

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوف آں اہم مقاصد ایں باب است وآں ایں است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیرا کہ چوں گوئیم خردمند نکوکار است نکوکاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "ہمہ خردمنداں نکوکار اند" است وزنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آن است کہ خردمند شامل ہمہ خردمنداں است بل مفہوم صحیح ایں جملہ آن است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند وشامل آن است اما جملہ "تو خردمند ہستی" بوے از استغراق ندارد زیرا کہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قیل ؎

لَیْسَ مِنَ اللّٰہِ بِمُسْتَنْکَرٍ ٭ اَنْ یَّجْمَعَ الْعَالَمَ فِیْ وَاحِدٍ

صحیح باشد۔

و جملۂ "تو خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست و آں این است کہ از مفہوم حیثیت ارادۂ معنی مصدری کنند و آں را بہ مفہوم کمال محدود سازند پس معنئ مثال مذکور آں باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا خردمندئ مخاطب خردمندئ دیگراں حقیقتے ندارد۔

و دریں جا نکتہ ایست کہ بہ ہیچ حال تحول ازاں جائز نیست و آں این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا مے نامند کہ آں مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آں مسند و مثبت بہ مے باشد و ازہمیں جہت یعنی جہتِ اسناد و اثبات آں را لفظاً واجب التقدیم گفتہ اند و اگر از جہتِ منطوقیتِ آں در اول جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد و نہ خبر را خبر مقدم گفتن درست آید و چوں چنین است ہرگاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنی ثابت کنند۔ چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ بالفظ برادرِ تست برائے زید معنئ ثابت کردہ و ہرگاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادرِ تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمہ زید برائے برادرِ تو

معنئ ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنئ ندارد و بیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس و ایں نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغِ معنی رس سرے ندارد۔

حذف

بدانکہ بحثِ حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف الماخذ۔ زیرا کہ ترکِ ذکرِ چیزے از ذکرِ آں ابلغ مے نماید و سکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ و حذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔ چنانکہ انوری گفتہ است۔ ؎

اگر باور نمیداری بیا تا راست بنمائیم عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است و بس۔ عرفی گوید ؎

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند پوشم ایں چشم تر از حدس خداوند اجل
میر ابوالفتح کہ در سینۂ ولت عہدش آفتابے است کہ تحویل ندارد زحل

یعنی آں خداوند اجل میر ابوالفتح است و احتمالِ بدل از خداوند اجل تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است ہم انوری گوید۔ ؎

محمدؐ آنکہ باقبال او دہد سوگند
روانِ پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است و این اسلوب حذف را در تحقیق معنیٔ بلاغت دخلے تمام است بنحویکہ اگر حذف نہ نمایند کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشند و این معنی مخصوص بحذفِ مبتدا نیست بل ہر اسمے و فعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفسِ خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است   ترا گر با قضایا رائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر مے بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت مے نماید۔ و اضمار آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

و آنچہ در بابِ حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ حذف را اعم ازینکہ حذفِ فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذفِ ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد۔ و اگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوعِ آں است حاجت بذکرِ فاعل یا مفعول نمے افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت میکند چنانکہ گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ و دریں جملہ مقصودِ اخبار

از مطلق وقوعِ فعلِ کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زد یا مفعول کہ فلانی را بکشت و بزد۔ اما چوں مقصودِ اخبار از فاعل باشد گویند زید بکشت و اگر مقصودِ اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت و اگر مقصود اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل بہ فعل ازاں جہت است کہ فعل ازوے صدور یافت با مفعول ازاں جہت است کہ فعل بروے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضائے مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد۔ چہ بسا مے باشد کہ ذکر فعل متعدی مے کنند و مراد مطلق اثباتِ معنی مصدری باشد۔ نہ وقوع آں بر چیزے معین کہ آں را مفعول تواں گفت۔ سعدی گوید۔

"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت" مراد شیخ از ہر دو فعل خورد و کشت نہ آں است کہ وقوع ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتاد بل مقصود آں است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور مے یابد و از بدبخت مردن و ہشتن۔ فردوسی گوید

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصودِ متکلم نہ بودہ است۔ اگر ذکرے یافت قیمت شعر را مے شکست۔ و از ہمیں قبیل است ایں شعر سعدی

نگفتہ ندارد کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتی در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد وہم

این شعر مشہور۔ ؎

وانکس کہ نداند وبداند کہ بداند درجہلِ مرکب ابدالدہر بماند

ہر دو فعل یعنی نداند وبداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید ؎

پدید آور خلق وعالم توئی

تو میرانی وزندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن وزندہ کردن مخصوص بذات تُست۔ عزّت وجلّت

وبالجملہ ذکرِ مفعول در امثالِ این مواضع کہ مذکور شد منافی غرضِ متکلم وموجب تغیّر

معنی میگردد۔ چہ غرضِ متکلم ہمیں اثباتِ فعل برائے فاعلے است کہ از شانِ

اوست صدورِ این چنین فعل از وے یا عدم صدور آں۔ ولہذا تعدیۂ فعل

بذکرِ مفعول مانع مقصودِ متکلم مے باشد وعلی کل حال آنچہ از التزام آں متکلم

را گزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہارِ آں داخلِ غرض او نیست

از چیزیکہ غرضِ اصلئ اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در بابِ ضرورتِ ذکرِ

مفعول مے تواں گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد

گویند" فلانی بسیار مے بخشد واگر اثباتِ بخشیدنِ جنس خاص دون غیرہ

مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر وسیم مے بخشد واین در محلے گویند کہ مخاطب

بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مُسلّم دارد - و اما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد - جملہ اُولیٰ استعمال کنند - فتد برفانہ عظیم النفع

بدانکہ مقامے است کہ در آں مفعول را لفظاً حذف مے کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیاں آمدہ باشد یا قرینۂ حال بروے دال باشد و یا آنکہ مقصودِ متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند - یا بایہام آنکہ مجرد اثبات معنیٔ مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے - چنانکہ سعدی گفتہ ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم
چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرعِ اول بآنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است - چہ تقدیر آن است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند - وایں نوعِ حذف را حذف جلی مے گوئیم - چہ مقامے باشد کہ حذف در آں جا خفی باشد - نظامی گوید ؎

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد | قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سر انگشت سبابہ را بابہام پیوستہ سبابہ را بر بنا گوش مے زنند و مقامے باشد کہ مفعول در آں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعیین کہ غیر آں دیگرے نتواند بود

اما حذف مے کنند تا سامع را بعنایتِ تمام واہتمامِ ما لا کلام بداں متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔ ؎

دریاب کنوں کہ نعمتت ہست بدست کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدرِ شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصتِ کامرانی واکتسابِ حسنات را دریاب وہم ازیں قبیل است شعر او ؎

خورد و پوشش وبخشائے وراحت رساں
نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است وظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن وپوشیدن وبخشیدن را مفعول غیر از خوردنی وپوشیدنی وبخشیدنی چیزے دیگر نتواند بود۔ اما لازم است بطریقِ وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیراکہ ذکر مفعول مظنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی وپوشیدنی وبخشیدنی بروجہے کہ مے باید نمے خورد ونمے پوشد ونمے بخشد۔ و ایں معنی مقصودِ متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است واز انتفاع وتمتع بمال غافل است اورا برعمل بداں برانگیزد واز غفلت باز آرد۔

واز مقاماتِ لطیفہ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند۔ ومفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجۂ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند بفرمود تا

اور ابزوند" یعنی فرمود کہ اور ابزنید تا ملازمان اور ابزوند۔ سعدی گوید

بفرمود بفروختندش بسیم
کہ رحمم آمدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازمان بارگاہ آں را بفروختند۔ جملۂ بفروختندش بسیم کہ بطریقِ نتیجہ بر فعلِ مفعول مترتب گشتہ دال است بر تعیینِ مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و اگر لفظاً ذکر آں جائز مے داشت کلام باستعمالِ نوعے از تکرارِ بضیر درت از حیزِ بلاغت بیروں مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن در شعر سعدی۔

مکن بر کفِ دست نہ ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گونہ مے تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریقِ استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دستِ سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنی بیانِ کلمہ چناں را کہ محذوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دست سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیرا کہ فردا روزِ قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنی علت

مے کند۔ وہم ازیں وادی ست۔ مصرع

مکن مکن کہ نگو گوہران چنین نکنند

تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زنہار چنین مکن۔ زیرا کہ نکو گوہران چنیں نکنند۔

بدانکہ مقامے ست کہ حذف مفعول در آں لعلتِ ایراد نفی بر اسم مظہر نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند "ہرچند کہ جستم زید را نیافتم" دریں جملہ متکلم اگر مفعولِ فعل جستم را لفظاً ذکر مے کرد و مفعولِ نیافتم را محذوف میگفت ہرچند کہ زید را جستم نیافتم معنی بر کرسئ دیگر جلوہ ظہور مے یافت کہ مقصودِ متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسنادِ نایافتہ شدن بسوئے اسم مظہر کنند نہ اثبات جستہ شدنِ زید نعم اگر ایں اثباتِ مقصودِ متکلم مے بود جملۂ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مولف

خرد روزے زمن پرسید گفتم تن زن اے ناداں
کہ مثل او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعولِ فعلِ پرسید محذوف است تقدیرش اینکہ خرد از من روزے پرسید آیا مثل ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی دلالت بر سوال مے کند حاجت بذکرِ آں نبود۔ ومع ہذا نفی وجود مثل بصراحت تمام باسم مظہر (مثل) بلیغ تر مے نماید از نفی بر اسمے مضمر۔

زیرا کہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور مے بود ہر آئینہ در جواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول مے بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودے یافت و ایں اسلوب مقصد متکلم را منافی مے افتاد۔ سعدی گوید ؎

بغیر برہمن کہ عقلت کجاست　　چو دانی و پرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکہ چوں حقیقتِ حال را مے دانی و حقیقت حال را مے پُرسی ہر آئینہ بر غلط ہستی۔

بدانکہ خذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری را باید کہ ہر جا خذفِ مفعول دریابد آں را وجہ وجیہ حسبِ اقتضائے مقام تجویز نماید۔

اِنشاء

بدانکہ مراد از اِنشا کلامے است کہ نسبتِ مذکورہ اش خارجے نداشتہ باشد کہ بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم و مراد از خارج امرے است واقع کہ ازاں حکایت کنند و گاہے مراد ازاں فعلِ متکلم یعنی ایرادِ کلامِ مذکور باشد پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند۔ در انشا نیز معتبر داشتہ اند و دریں مقام بحث از معنی ثانی است۔

اما اِنشا، کہ مشتمل بر معنیٔ طلب است مستدعیِ مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرضِ حصول نیامدہ - زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است واگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنیٔ حقیقی نخواہد بود - بل بر طبقِ قرائن معنیٔ مناسبِ آں مقام تجویز کنند و انواعِ طلب بر چند نوع است - از انجملہ یکے تمنی است و آں عبارت است از طلبِ حصولِ چیزے بر سبیلِ محبّت و پارسیان بہ اظہار ایں معنی کلمۂ کاش، کاج، اے کاش، کاشکے استعمال مے کنند و در تمنی امکانِ حصولِ مطلوب شرط نیست بل با امر ممکن و ممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلافِ ترجّی کہ جُز بر امر ممکن وارد نمے شود - چنانکہ روزے پیرے خرف در بازی گاہِ طفلاں بحسرت در ایشاں مے نگریست و مے گفت اے کاش من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے - و ہر گاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابدّ است کہ اُمیدِ حصولش بکلّی منقطع بودہ باشد - نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس   کہ نگذارمے حاجتِ کس بکس

وگاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنیٔ تمنی را متضمن باشد - حافظ گوید - ؎

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند   آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقتِ استفہام محمول بودہ قطعاً متضمن معنیٔ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادہ معنیٔ ترجی و حسرت میکند یعنی اے آہ گوشۂ چشمے بما کنند۔ و احتمالِ مجرد ترجی اگرچہ مرجوح ہست۔ ہم دارد۔ و مفہوم تمنی گاہے بحرفِ ترجی اخذ کردن نزدِ ائمہ بلاغت مقرر است و برائے ترجی کلماتِ بو کہ، بود کہ، باشد کہ، مگر، شاید استعمال مے کنند و کلمہ دریغا محض برائے اظہار معنی حسرت است۔ سعدی گوید ؎

دریغا کہ بے ما بسے روزگار　　بروید گل و بشگفد لالہ زار

و احیاناً کلمہ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بداں منضم مے کنند و مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاش گرما در نزادے　　وگر زادے بخورد سگ بدادے

و مفہوم کلمۂ باشد کہ قریب مفہوم بود کہ ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز
باشد کہ باز بینیم آں یار آشنا را

و ہمچنیں لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

ہر بیشہ گماں مبر کہ خالی است　　شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

و ہم او گوید ؎

مگر روزگا لمے ہوس راندمے　　ز خود گردِ محنت برافشاندمے

ویکے از انواعِ طلب استفہام است و آں عبارت است از طلبِ حصول چیزے در ذہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا، فرقِ میان چہ و چہا آن است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز بر امرے بزرگ نے کنند - حافظ گوید ؎

سحر بُلبُل حکایت با صبا کرد　　کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل از آنچہ کہ بر من رفت از جورِ ایامِ ہجراں و جفائے باد خزاں امرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدیدن دارد - و کلمۂ چہ افادۂ معانیٔ مختلفہ مے کند - از انجملہ معنیٔ عظمت است - عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا　　مشو عیب زرے دہی ز سیم دغل

یعنی بزرگتر عیب جو ہستم -

و بمعنیٔ تحقیر - سعدی گوید - ؎

چہ مردی کند در صفِ کارزار　　چو دستش تہی باشد و کار زار

و بمعنیٔ استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی　　کہ گفتی و از دیدہ خوں ریختی

و بمعنیٔ کثرت - سعدی گوید ؎

ہمے گفت و در روضہا مے چمید　　کزاں خار بر من چہ گلہا دمید

وبمعنی زجر۔ سعدی گوید۔ ؎

زہے جرانِ طفلے کہ در خاک رفت
چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنی استحسانِ چیزے۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش با خیلتاش
چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

واین احتمال معنی کثرت نیز دارد۔

وبمعنی سوال از تعیینِ چیزے۔ چنانکہ گوئی "در ققّ چہ باشد" وبمعنی سوال از اسنادِ جملہ کہ وقوع ولا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی "امروز زید در مجلسِ شوریٰ چہ گفت؟ وچوں در جملہ بتکرار آید افادہ معنی مساوات کند۔ سعدی گوید۔ ؎

چو آہنگِ رفتن کند جانِ پاک
چہ بر تخت مردن چہ بر روئے خاک

وہم او گوید۔ ؎

چو مردانگی آید از رہزناں
چہ مرداں لشکر چہ خیلِ زناں

وچوں، وچگونہ، وچساں متقارب المفہوم اند وبرائے دریافت کیفیت چیزے استعمال مے کنند۔ سعدی گوید ؎

نمیدانم حدیثِ نامہ چون است
ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید۔ ؎

بتدبیرِ آنم کہ سر چوں نہم
چگونہ سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید۔

ے

دہد بجائے سقنقور بخت بد کافور ۔ چساں بحجلۂ دل آورم عروس رجا

چگونہ وچساں ہر دو از گونہ وسان کہ از کلماتِ تشبیہ شمردہ اند با حرف استفہام انضمام یافتہ ومرکب بمعنی چہ طور مستعمل است۔

وچند برائے دریافت مقدار چیزے ۔ چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی

ے

چند چند از حکمتِ یونانیاں ۔ حکمتِ ایمانیاں را ہم بخواں

واگر مقدارِ عددِ چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تا بیفزایند چنانچہ گوئی "چند تا نان پیشِ تست"۔

وکلمۂ چند محض برائے استفہامِ مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہار مقدار در مقامِ خبر آرند واکثر در مقامِ اظہار معنی مبالغہ مستعمل است سلمان ساوجی گوید۔

ے

چنداں گریستیم کہ من بعد گر کسے ۔ آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

وبمعنیٔ اظہارِ غایتِ مقدار حافظ گوید

ے

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداں ۔ کآید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما

وکہ وکدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول وہر دو متقارب المفہوم کسے راست ۔

ے

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست وگرنہ طبیب ہست

وکدام عام است برائے مذکور ونیز برائے غیر ذوی العقول اہل زباں در محاورہ گویند "بکدام محلہ مے نشینی" کدام کتاب مے خوانی" و کدامیں بمعنی کدام است - اما فرق میانِ ہر دو ازبس لطیف است کہ ادراکِ آں تعلق بذوقِ صحیح دارد و ہیچکس از مؤلفانِ نحو ولغت پارسی بآں تصریح ننمودہ - وچوں مسلم است کہ زیادتِ لفظ دال بر زیادتِ معنی باشد لامحالہ میان ہر دو فرقے باید وآں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامین خاص - چہ مفہوم کدامین شائبہ از معنی حیرت واستعجاب باخود دارد - میرزا صائب گوئد ؎

ندانم سنگ از دستِ کدامیں طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آدینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سرہندی راست ؎

کدامیں مست را امشب سر جنگ است با زاہد
کہ مینا ہم ز جوشش مے زرہ زیر قبا دارد

وفقیر مؤلف راست - ؎

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرۂ خاکم دو صد پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں   بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید۔ ؎

اے حیرتِ وا ماندہ کجا میروی امروز
نقشِ قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

وہم استعمال کجا بمعنئ چگونہ وچساں مطرد است۔ عرفی گوید ؎

کجا بحسن بود با تو ہم عناں نرگس
تو چشمِ عالمی و چشمِ بوستاں نرگس

شاہ آفرین گوید۔ ؎

کجا از اہلِ صورت شیوۂ تجرید مے آید   کہ نتواند ز خود تصویر پیراہن جدا کردن

وگاہے بہ تکرار برائے معنئ تباعد میاں دو چیز مستعمل شود۔ حافظ گوید۔ ؎

صلاح کار کجا و من خراب کجا   بہ بیں تفاوتِ رہ از کجاست تا بہ کجا

وہم عرفی گوید۔ ؎

طرزِ کلام غیر کجا و ایں روش کجا   نسناس را کسے نشناسد ز نوعِ ناس

وفردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آوردہ۔
وکلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع آرند افادۂ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید را میزنی و او برادرِ تست" و اغلب کہ ایں کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا نستانی از ہر یک جوِ سیم	کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہرِ لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنئ استفہام بدونِ انضمامِ کلمۂ استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و سامع از طرزِ تلفظِ متکلم معنئ استفہام اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم ؟ ایں کتاب زید است ؟ پدر زید شب آمدہ بود ؟ وغیر ذلک" و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادۂ معنئ مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیینِ معنی مے تواں کردن۔ اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقامِ استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یافتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبردم ؟" و در مقام تعجب گوئی از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ ؟ و در مقام تنبیہِ مخاطب چوں بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی ؟ یا کجا میروی ؟ مقصود آں است

که بر غلط هستی ۔ و در مقام تہکم و استہزاء و تندیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ ترا رستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبتِ قدیمہ ہمیں بود" و در مقامِ تحقیر کسے گوئی "این کیست؟ با آنکہ تو میدانی کہ این فلاں کس است و در مقام استبعاد گوئی این بداں کے ماند؟

و از انواعِ طلب صیغۂ امر است و آں عبارت است از طلبِ فعلے کہ غیر ممنع باشد بر طریقِ استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و چوں دلائل ہر طائفہ خارج از مبحث ماست بترقیم معانیٔ مختلفہ آں اکتفا مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چوں بصیغۂ غائب[۱] باشد خالی از استعلاء نباشد و افادۂ معنیٔ وجوب کند ۔ سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند   باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند ۔ و بصیغۂ مخاطب گاہے افادۂ معنیٔ اباحت کند ۔ اہلِ زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا مے آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سر انجام مے یابد"۔

[۱] صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی بالفظ باید مطرداً مستعمل است اہلِ زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم بزیارتِ جناب صدر اعظم ۱۲ منہ

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل باشد چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع آرند افادۂ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید را میزنی و او برادرِ تست" و اغلب کہ ایں کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا نستانی از ہر یک جوِ سیم   کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہرِ لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنیٔ استفہام بدونِ انضمامِ کلمۂ استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و سامع از طرزِ تلفظِ متکلم معنیٔ استفہام اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم؟ ایں کتاب زید است؟ پدر زید شب آمدہ بود؟ و غیر ذلک" و کلام استفہام در مواضعِ مختلفہ افادۂ معنیٔ مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیینِ معنی مے تواں کردن - اعم ازینکہ حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقامِ استبطاء یعنی چیزے را در معرض توقف یافتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبردم؟" و در مقام تعجب گوئی "از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ؟" و در مقام تنبیہ مخاطب چوں بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آں است

که بر غلط هستی ۔ و در مقام تهکم و استهزاء و تندیم چنانکه شخصے را که در برابر
دشمن بددلی نماید بگوئی "توئی که ترا رستم زمان گویند" و چنانکه با دوستے که
در دوستی دغل روا داشته باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبتِ قدیمه همیں
بود" و در مقام تحقیر کسے گوئی "ایں کیست؟ با آنکه تو میدانی که ایں فلاں
کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں بداں کے ماند؟

و از انواع طلب صیغهٔ امر است و آں عبارت است از طلبِ
فعلے که غیر ممنع باشد بر طریقِ استعلاء و علماء اصول را دریں باب اختلاف
بسیار است که صیغهٔ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و
چوں دلائل هر طائفه خارج از مبحث ماست بترقیم معانی مختلفه آں
اکتفا مستحسن مے نماید و شکے نیست که چوں بصیغهٔ[1] غائب باشد خالی از
استعلاء نباشد و افادهٔ معنی وجوب کند ۔ سعدی گوید ؎

چوں بنده خدائے خویش خواند — باید که بجز خدا نداند

یعنی واجب است که بجز خدا دیگرے را نداند ۔ و بصیغهٔ مخاطب گاهے
افادهٔ معنی اباحت کند ۔ اهلِ زبان در محاوره مے گویند "اگر فردا مے
آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء الله کارت سرانجام مے یابد"۔

---

[1] صیغهٔ امر متکلم نیز در پارسی بالفظ باید مطرداً مستعمل است اهلِ زبان در محاوره گویند "امروز باید برویم بزیارتِ جناب صدر اعظم" ۱۲ منه

یعنی پیش یکے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیشِ یکے از ہر دو۔
وگاہے متضمنِ معنیٔ تعجیز مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دستِ ابنائے
روزگار بالائے آسماں توانی رفتن برو" وگاہے اہانت چنانکہ در
مثل گویند "سگ باش برادرِ خورد مباش" وہم گویند گم شو پدر سوختہ و
گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد انچہ از دستِ تو رفت رفت"
وگاہے دعا سعدی گوید۔ ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما | کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظمِ اشعار صیغہ بیا کہ امرِ حاضر است
بالعموم در ابتدائے شعر مے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطور
بالا نمے باشد بل مجرد برائے استلفاتِ مخاطب بامرے کہ بعد ازاں
مذکور باشد مے آرند۔ عرفی گوید ؎

بیا کہ با دلم آں مے کند پریشانی | کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمنِ معنیٔ تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را
بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشانم دہ مرا | ازاں داروئے بیہشانم دہ مرا

طغرا گوید۔ ؎

بیا ساقی کہ عیدِ نو بہار است | گلستاں جلوہ گاہِ آں نگار است

حافظ گوید۔

بیا ساقی بده رطل گرانم ۔ کہ در دستِ شب ہجراں اسیرم

و از انواعِ طلب صیغۂ نہی است و آں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریقِ استعلاء۔ و ہم افادۂ معانی دیگر کند از انجملہ تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبولِ نصیحتِ تو سر باز زند گوئی "حرفِ مرا مے شنوی مشنو روزے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغۂ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنیٔ امر مقصود است۔

بدانکہ بعد ایں ہر چہار یعنی تمنی و استفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائز است چنانکہ در تمنی نظامی گوید

مرا کاشکے بودے آں دسترس ۔ کہ نگذارمے حاجت کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجتِ کس بکس نگذاشتمے و در استفہام سعدی گوید۔

چرا گفتمت بشہر اندر نیائی ۔ کہ بارے بندے از دل برکشائی

تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دلِ غمزدہ خود برکشائی۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دلِ خود را از غم برہانی و در امر سعدی گوید۔

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد ۔ با خلقِ خدائے کُن نکوئی

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید ؎

مگو اندہِ خویش با دشمناں — کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

و تقدیرِ شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغۂ ندا است و آں عبارت است از طلبِ اقبالِ مخاطب بحرف قائم مقام مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنی استعمال یابد از انجملہ اغراء است۔ یعنی برانگیختن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ تظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ میکنی؟" دریں جملہ مراد از صیغۂ ندا طلب اقبالِ آں شخص نیست چہ اقبال حاصل است۔ بل مراد متکلم برانگیختن است آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگراں بر مظلومیت او توجہ زیادے مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق! چندیں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را مے توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادیٰ را از امثالِ او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چنانکہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلامِ بلغا۔ انشا بصورتِ شرط مے آید و ایں درجائے است کہ نظر بہ پاسِ ادبِ مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشاں توجہ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آساں مے گیرم۔ مقصود آن است کہ بر مشکلِ من متوجہ باشں۔

اسمِ موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحو مُبیّن شدہ جملہ مے باید کہ آں را صلہ مے نامند۔ اما در علمِ معانی آنچہ از دانستنِ آں گزیر نیست آن است کہ لابد است مر اسم موصول را از حیثیتِ مخصوصہ کہ موجبِ اجتلابِ وصفِ معرفہ بجملہ مے گردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

محمدؐ انکہ باقبال او دہد سوگند　　روانِ پاکِ محمدؐ بہ ایزدِ متعال

اسمِ محمدؐ خبر مبتدا محذوف است کما مر۔ و جملہ انکہ روانِ پاکِ محمدؐ باقبال او سوگند دہد مصدّر باسمِ موصول نعت است از اسمِ معرفہ۔

پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعتِ اسم معرفہ بجملہ مصدّرہ باسم موصول نمے کرد ممدوح را از اغیار امتیاز یکہ بدیں نعت مراو را حاصل آمدہ متصور نمے بود و وزانش

وزاں اسمے است کہ آں را با سمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشد - چنانکہ گوئی "مردِ دانشور یا خردمند وغیر ذلک - آیا مے تواں گفتن کہ مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیبِ توصیفی معنی دارد؟ الّا کہ ازوادئ "زید عدل است" تجویز نمایند - اما خالی از تکلف نیست - پس ہمچنانکہ بے انضمامِ علامتِ فاعلیت بلفظ دانش وخرد نعتِ اسمے نتواں کرد - نعت معرفہ با جملہ بدون اسمِ موصول متصور نیست اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشفِ آں از مہماتِ علم معانی است وآں این است کہ از چہ روے گویند کہ نعتِ معرفہ با جملہ ممتنع است بخلافِ نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے تواں کرد -

در سببش گفتہ اند کہ ہمگی جملات در حکمِ نکرہ مے باشد بدلالت اینکہ جملہ مستفاد است ومستفاد امرے مجہول مے باشد نہ امرے معلوم واز ہمیں جہت در نوعیتِ جملہ گونہ تنکیر حادث مے گردد - وبا اسم نکرہ موافق افتد - بخلافِ معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بداں موافقت نبود -

وتبیین این مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تواں کردن کہ اسم موصول میانِ معرفہ وجملہ واسطہ گردد - ومخاطب از مضمونِ جملہ بیشتر آگاہ باشد یا مضمونِ جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد - چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے مے خواند - باز در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول
است و افادۂ کہ دریں اسلوبِ کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے
بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است تفاوتے عظیم دارد
زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملۂ "ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت
دریں ملک وارد شدہ" ۔ وزانِ جملہ "ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد
شدہ" نیست ۔ وچوں ایں معنی را کما ہو علیہ بدانستی علت بودنِ جملۂ موصولہ
در وصفِ معرفہ بہ نیکوتریں وجہے بر تو روشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است
از تخصیصِ چیزے بچیزے بطریقِ مخصوص کہ معہودِ اہل زبان است ۔ و
آں بر دو نوع است ۔ اول حقیقی ۔ دوم غیر حقیقی ۔ و ہر یک ازیں ہر دو
بر دو قسم است ۔ اول قصر موصوف علی الصفۃ ۔ دوم قصر صفت علی الموصوف
و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاحِ اہل نحو است بل مراد از معنی ایست
عارض کہ قائم بغیر باشد ۔ چوں کتابت کہ باذاتِ زید قائم است مثالِ قسمِ
اول از قصر حقیقی چنانکہ گوئی "زید نویسندہ بیش نیست" مفہوم ایں جملہ آں

است کہ زید غیر از وصفِ نویسندگی وصفِ دیگر با خود ندارد و ایں قسمِ قصر در نفس الامر یافتہ نمے شود بجہت آنکہ حصرِ صفاتِ چیزے امر لیست متعذر بل محال پس اثباتِ صفتے ونفیِ ماسوائے آں چگونہ صورت بندد۔ ومثالِ قسمِ ثانی یعنی قصرِ صفت علی الموصوف وآں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی "دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی" مفہوم ایں جملہ آں است کہ وصف بودن دریں شہر جز مردم خواندہ دیگرے را دست ندادہ یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست وگاہے از یں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد۔ چوں افرادِ غیر مذکور را بازائے افرادِ مذکور بمنزلہ معدوم قرار دہند چنانکہ در مثالِ مذکور اگر در شہر بعضے از افرادِ مردم ناخواندہ باشند و در برابر خواندگاں ایشاں را قدر ومنزلتے نہ بی و وجودِ ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی۔

وقصر موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیصِ امرے بصفتے غیر صفتِ دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر وقصرِ صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیرِ امرِ دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امرِ دیگر۔ ومعنی غیرِ صفتِ دیگر آں است کہ مخاطب اشتراکِ آں امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد ومتکلم آں را از ہر دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد از انچہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصرِ موصوف علی الصفۃ وقصرِ صفت علی الموصوف بر دو قسم است۔ اوّل تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد۔ دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر۔

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب باقسمِ اوّل از ہر دو قصر یعنی قصرِ موصوف علی الصفۃ وقصرِ صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقدِ اشتراکِ دو صفت در یک موصوف باشد در قصرِ موصوف علی الصفۃ۔ ومعتقدِ اشتراکِ دو موصوف در یک صفت باشد در قصرِ صفت علی الموصوف۔

پس با جملہ" زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصافِ زید باشد با کتابت وشعر وباجملۂ نویسندہ ہمیں زید است وبس شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصافِ زید وعمرو باشد با کتابت وایں قسم قصر را در اصطلاح قصرِ افراد خوانند۔ وخطاب باقسمِ ثانی از ہر دو قصر یعنی قصرِ موصوف علی الصفۃ وقصرِ صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ برعکسِ حکم متکلم معتقد باشد۔

پس باجملۂ" زید ہمیں ایستادہ است وبس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ نشستنِ زید است نہ معتقدِ ایستادن وباجملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر۔

ف۱ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

ف۲ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲-

نیست شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ شاعریتِ عمرو باشد نہ شاعریت زید و در اصطلاح این قسم قصر را قصرِ قلب خوانند وہم بدین قسمِ ثانی شخصے را خطاب کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصافِ امرے بصفتے وصفتے دیگر در قصرِ موصوف واتصافِ امرے بصفتے وامرِ دیگر بدان در قصرِ صفت بہ اعتقادِ او مساوی باشند پس بدین تعہد باجملۂ زید ہمیں ایستادہ است و بس شخصے را خطاب کنند کہ اتصافِ زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گمان برد و بہ تعیین نداند و باجملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقادِ شاعریتِ زید و عمرو داشتہ باشد بے تعیین یکے از ہر دو این قسم قصر را قصرِ تعیین خوانند۔

بدانکہ شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد آن است کہ میانِ ہر دو صفت منافات نباشد۔ تا اعتقادِ مخاطب در بابِ اجتماعِ ہر دو در یک موصوف صحیح تواند بود و شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ قلب آن است کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد و شرطِ قصرِ تعیین معین نیست بل عام است کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد یا نہ۔ فلہذا مثلہ کہ برائے قصرِ افراد و قصرِ قلب درست باشد برائے قصرِ تعیین ہم درست خواہد بود۔

مخفی نماند کہ قصر را طرقِ مختلفہ است و ما بعضے را حوالۂ قلم مے کنیم از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از بابِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد گوئی زید شاعر است نہ[1] کاتب۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر

[1] حرف نہ دریں مقام برائے عطف است ۱۲

قلب گوئی زید بیدار است نہ خفتہ و زید بیدار نیست بل خفتہ است و اگر گوئی کہ در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت مے کند بر خفتہ بودنِ زید پس ذکر لفظ بل خفتہ است مستلزم تکرار باشد۔ گوئیم حال نہ آں چناں است کہ گماں بردہٗ۔ زیرا کہ ہر چند لفظِ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت مے کند اما ازہمیں قدر فائدہ تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمے شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گماں بردہ است و از باب قصر صفت در قصر افراد قلب گوئی زید شاعر است نہ عمرو۔ عمرو شاعر نیست بل زید است و از انجملہ یکے نفی و استثنا۔ است چنانکہ از باب قصرِ موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصرِ قلب گوئی زید را ہر سحرگاہ جز در خواب نیابی و از باب قصرِ صفت در قصر افراد و قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے جز زید کسے دیگر نیست۔

باید دانست کہ اصطلاحِ نفی و استثنا چنانکہ وضع الفاظ برآں دال است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرفِ استثنا مقدم آرند چنانکہ در زبانِ عربی معہود است اما نظر بہ محاورۂ پارسیاں چنیں نیست۔ چنانکہ در امثلہ مے بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روے نداد۔

و از انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردنِ چیزے کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتدا و تقدیم معمولاتِ فعل بر فعل نظامی

گوید۔

توئی گوہر آمائے چار آخشیج　　　مسلسل کن گوہراں در مزیج

گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہمیں ذاتِ اقدسِ تست وبس۔ پس این شعر مثال قصر صفت باشد و وزانش آن است کہ گوئی "من ہستم کہ باز داشتم ترا از دشمنِ تو۔ و زلالی خوانساری در مناجات گوید۔

الٰہی من ترا دانم دگر ہیچ　　　دلم چوں خطِ ترسا مے خورد پیچ

مقصود متکلم آن است کہ بجز تو دیگرے را ندانم و این معنی از تقدیم ضمیرِ منصوب منفصلِ مخاطب بر فعل دست دادہ۔

بر قاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیرِ کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوالِ متکلم و مخاطب حاصل مے گردد۔ و اگر خواہی این معنی را بر وجہ بصیرت تصدیق کنی در ین شعر شیخ نیکو تامل کن

نہ من کردم از دستِ جورت نفیر　　　کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر

مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دستِ جور تو مے نالم بل ہمہ عالمیاں نالاں اند۔ مے دانی این معنی از چہ روے صورتِ حصول بستہ

استقامتِ طبع حکم مے کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصالِ حرف نفی از فعل و تقدیم ضمیر مرفوعِ متکلم بر آں مترتب گشتہ واگر در ترکیبِ کلمات ایں ہردو موجب را بمعرضِ تغیّر و تبدّل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت۔

مخفی نماند کہ طرقِ قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است۔ وما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم۔ والعلم عند اللہ تعالے۔

فصل و وصل

مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے بر آنند کہ بلاغت شناختنِ حقیقتِ فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراکِ مقامِ فصل و وصل خطے ندارد۔ اورا بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرکِ لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرتِ او ودیعت نہادہ باشند احدے را نمے رسد کہ بدعویٰ مہارتِ فصل و وصل گردن برافرازد و چوں دولتِ ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسّر آید۔ ہر آئینہ اورا احرازِ فضیلتِ علمِ معانی بر وجہِ اصوب واتم دست دہد۔

در نحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است ۔ اول عطف مفرد بر مفرد و
ثانی عطف جملہ بر جملہ وما اولاً بفائدہ عطفِ مفرد بر مفرد مے پردازیم سپس فائدہ
عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم ۔
بدانکہ فائدہ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے
فراہم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند ۔ تا اگر اول در حکمِ
فاعل باشد ثانی نیز فاعل آں فعل ۔ و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز
مفعولِ آں فعل باشد ۔ وہمچنیں اگر یکے در حکم مبتدا یا خبر یا مضاف یا مضاف
الیہ وغیر ذلک باشد بر دیگر نیز ہماں حکم عائد گردد ۔ و بالجملہ اوّل و ثانی ہر دو
بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند ۔ سعدی گوید ؎

یارب ز باد فتنہ نگہدار خاکِ پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود ۔
وعطفِ جملہ بر جملہ را دو صورت است اوّل آنکہ جملۂ معطوف علیہ
حیثیتے داشتہ باشد کہ بطریقِ فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق
دارد ۔ وبہماں حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند ہر دو بحیثیتِ واحدہ در
یک حکم جمع آیند ۔ بنا بریں ایں عطف از قبیل عطفِ مفرد بر مفرد باشد چنانکہ سعدی
گوید "حکما گفتہ اند توانگری بدل است نہ بمال" دریں مثال کہ بر دو جملہ اسمیہ

متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ و ہر دو جداگانہ مفعول فعل گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی "از خانہ بیروں آمدم و باوے حرف نہ زدم موجب ملال جناب آقا افتاد"۔ ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل افتاد واقع شدہ۔

"در معرکۂ کارزار آئی و مردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بر بستر"

ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورتِ ثانی از عطفِ جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیرا کہ حیثیت آں یکے غیرِ حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "زید آمد و عمرو بگریخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیتِ واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے خود حیثیۓ جداگانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابرِ علما را از معرفتِ ضرورت و عدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیرا کہ مے تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ ایرادِ ہر دو جملہ با عطف و میانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید میانِ معنی زید آمد و عمرو بگریخت بے حرف عطف فرقے نیست و طالب ہوشمند را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وا رسد تا بداند کہ مطلوب ایں نوع عطف چیست و مقصد آں چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردنِ

دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد وہمچنیں است فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ
کہ در ماسبق ذکر یافت۔ اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت
ظاہر نیست زیرا کہ واؤ عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد۔ و دریں صورت
حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟
جواب آن است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطۂ حرف عطف ہر دو
را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
را دراں جمع مے آریم و آں این است کہ کلام "زید آمد و عمرو بگریخت"۔
بر زباں نمے آریم تا زید و عمرو را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک در امرے باور
نکنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع
حالِ زید منتظر آں باشد کہ حالت عمرو را بداند و حالتِ زید سبب حالتِ عمرو
باشد۔ چہ تا ایں معنی در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و
ہمچناں باشد کہ گوئی "امروز از خانہ بیروں آمدم و زید را مدتِ دہ سال
است کہ ندیدہ ام"۔ خوب میدانی کہ میانِ ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا
کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است ایں شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آبِ دریا را
بکیلِ مشت کرا شد مجالِ پیمودن

چگونہ مے بینی بے ربطی میانِ بودنِ زمانہ تیغ بدست و عدم امکانِ

پیمودنِ آب دریا بکیلِ مشت - چه بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملہ اُولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلقِ نظیر و شبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد۔ ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر و شبیہ یا نقیض مسند جملہ اُولیٰ باشد - چنانکہ اگر گویند "زید بلند بالا است و عمرو شاعر" - کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بر ریشخند گیرند زیرا کہ میانِ بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند "زید کاتب است و عمرو شاعر" یا "زید بلند بالا است و عمرو کوتاہ قامت" ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنیٔ جملہ اولیٰ با معنیٔ جملہ ثانیہ مشابہتے و مشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الفِق دیگرے تواں گفتن یعنی میانِ ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حالِ یکے از ہر دو بحالِ دیگرے در نفس سامع مضموماً و مجتمعاً استقرار یابد - چنانکہ گویند "علم نور است و جہل ظلمت" سعدی گوید - ؎

نانم افزود و آبرویم کاست — بے نوائی بہ از مذلتِ خواست

و ایں معنی را بوضوحِ تمام تواں دریافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شئی واحد بود - چنانکہ گویند "زید مے دہد و مے ستاند" - و مے خرد و مے فروشد -

و مے بندد و مے کشاید و غیر ذلک - فائدہ عطف دریں امثلہ بقوت
تمام ظاہر مے شود زیرا کہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد
مے کنند یعنی محدث عنہ با دو وصف متصف است و اگر حرفِ عطف را
حذف کنی و بگوئی "زید مے دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی
را مُبطلِ مسندِ اول گمان برد کہ مقصودِ متکلم نیست و باو او اگرچہ بظاہر دو فعل
است اما ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد باید دانست چنانکہ دریں شعر ؎

ازاں نقش نوی با کہنگی بست | کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست

میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلۂ فعلِ واحد قرار دادہ اسناد آں بسوئے
ضمیر غائب نمود - ھُوَ یُحیی و یُمیت ہر چند احیا و امامت دو فعل است
اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلۂ فعلِ واحد است
در بابِ فصل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصلے عظیم است چون آں
آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار
دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً
بے تعلق دیگرے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است - چنانکہ گوئی اگر دیگر
ایں کارگردی و در ادائے لوازم منصب تہاون جایز داشتی ترا زیر چوب
شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط
قرار یافتہ کہ یک جزا مے خواہد - و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً

استقلال شرط قرار دہند دو شرط باشد و دو شرط را دو جزا مے باید۔ اما چنانکہ می
بینی در مثال مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ واگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ
از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن
چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست وفساد آن ظاہر است و ما چوں در معنی مثال
مذکور بتامل می نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ جزاء شرط امرے است کہ
وجوب آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ ۔
کما ہو الظاہر۔

وباید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلۂ
جملۂ واحدہ قرار مے دہند سبیل آں دو جزء است کہ با جتماع ہر دو جملہ منعقد
شود و مجموع جملہ بمنزلۂ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد۔ چنانکہ گوئی زید پدرش
درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است وامروز با مردے کہ پدرش
کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پئے او دواں بود
پس ہمچنانکہ خبر وصفت وحال لامحالہ از اجتماع ہر دو جزء حاصل مے آید۔
شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از
یکے از ہر دو۔

درباب ایرادِ ضرورتِ رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است
کہ صفت را با اسمے ربط مے دہند و بحرف عطف احتیاج نے اُفتد سعدی

گوید۔ ؎

خداوند بخشندۂ دستگیر　　کریمے خطابخشِ پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ با جملہ در بعضے از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت وتاکید

مے باشد۔ حاجت بایراد حرفِ عطف نمے افتد۔ سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است　　ترکِ فرمان دلیلِ حرمان است

مصرعِ ثانی بمنزلۂ تاکید مصرعِ اوّل است حاجت بایراد عطف ندارد

زیرا کہ مفہوم مصرعِ ثانی آن است کہ ترکِ فرمان موجب حرمان است وبر

طریق اعتبار مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبول فرمان موجبِ سعادت است

وایں مفہوم بعینہٖ مفہوم مصرعِ اوّل است۔ گویا متکلم برطریق تاکید مے گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است　　مہتری در قبولِ فرمان است

پس مصرعِ ثانی بمنزلۂ تاکید وتحقیق مصرعِ اول است وہم ازیں قبیل ست

ایں قطعہ شیخ　　قطعہ

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب　　گبر وترسا وظیفہ خور داری

دوستاں را کجا کنی محروم　　توکہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعرِ ثانی تاکید وتحقیقِ شعرِ اول مے کند چہ مفہوم شعرِ اول آن

است کہ دشمناں خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریق لزوم

مے تواں گفتن کہ دوستانِ تو بروجہ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور ہستند

پیداست کہ مفہومِ شعرِ ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے با خود ندارد پس شعرِ ثانی تاکیدِ شعرِ اول است
بدانکہ بسیارے از ناواقفانِ اصولِ معانی کہ از فہم و قائقِ کلامِ بلیغ
قاصر ہستند بے بمقصودِ متکلم نبردہ دریں نوعِ اسلوبِ کلام جملہ ثانیہ را بر استیناف
حمل مے کنند و آں را از ماقبل منقطع گمان برند و لعمری انہم قد ضلوا و اضلوا
و استیناف را محلے است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔
اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا
تاکید و موکد یا بیان و مبین مربوط باشند و میانِ آں دو جملہ کہ ازیں نوعِ تعلق
عاری باشند بر ادیبِ لبیب از ضروریاتِ علمِ معانی است زیراکہ بسا
باشد کہ ایں فرق نظر بدقتِ و غموضِ معرفتِ فصل و وصل بر بسیارے از اذکیاء
مخفی مے ماند۔ تا با غبیاء چہ رسد و استیناف فی الحقیقت قطعِ کلام است از ماقبل
بنحویکہ مابعد آں را با ماقبل ربطے و تعلقے از روئے قواعدِ نحو تجویز نتواں کرد
بل مابعد کلامے باشد کہ بعد از اتمامِ ماقبل آں را مجدداً آغاز دہند بسبب آنکہ
غالباً جملہ اُولیٰ متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و جملہ ثانیہ
کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلہ جواب مے آرند۔ چنانکہ گوئی "من سخن او را استوار
ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید مہمے سترگ
درپیش است و خصم در فراہم آوردنِ جمعیتِ خویش" دریں کلام جملہ "مہمے سترگ درپیش
است معطوف علیہ است جملہ "خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش" معطوف و ہر دو جملہ

مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرف عطف
ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گردد بفساد معنی۔ چہ
لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است۔ وجملہ ثانیہ
یعنی مہیے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخلِ سبب بل جواب سوالے است
مقدّر۔ تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است۔ بجوابش
گفت مہیے سترگ الخ۔ سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گلِ نو
صبا بر استخوانش گل دمانا د

مصرع ثانی بر طریقِ استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں
آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادۂ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود
سزاوارِ چہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دمانا د۔ ومؤلّف
راست۔ ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور غمِ جانکاہ دردت چشمِ بد دور
دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفۂ
مردم برآں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حالِ تو چیست واو مے گوید کہ بیمار
ہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار
مے کند ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوالِ اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوالِ ثانی کہ مقدر است گفت غمِ جانکاہ دردِ تو مرا بیمار ساختہ و ایں سوال از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و چوں بیمارِ محبت علتِ خود را دوست می دارد و نمے خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استینافاً مے گوید کہ چشم بد دور۔ یعنی خدا ایں علتِ مرا چشم بد مرساد کہ بہ شود۔ زیرا کہ ایں علت عین صحت من است وجملہ چشم بد دور جوابِ سوالے است مقدر کہ جملۂ اُولیٰ یعنی رنجور ہستم بعلتِ غمِ جانکاہِ دردِ تو برآں دلالت مے کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علتِ ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوبِ کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی معلوم تو گردد کہ سوالے مقدریش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنی چیست سببِ علت تو۔ زیرا کہ در عرف مقرر است کہ چوں گویند کہ فلانی علیل است از سببِ علتِ او سوال کنند و نمے گویند کہ سببِ علتِ او چنین است و چناں است۔ دوم آنکہ از سببِ خاص سوال کنند چنانکہ مؤلف راست ؎

زیرِ چرخ نتوانم گریزم ‏ ‏ ‏ ‏ زیرِ چرخ جز ایں کار ناید

تقدیرِ سوال اینکہ آیا بزیرِ چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے از زیرِ چرخ جز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر ایں ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مولف راست ؎

مرا گویند دردِ او ندارم   غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیرِ سوال این است کہ آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے مستانف عنہ وگاہے بہ ایراد صفتے مے آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم مؤلف راست ؎

مروّت کردہ بارے بہ یارے   بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

ومثالِ ایرادِ صفتے بہ تغییرِ مصرعِ ثانی ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے   وفادارے رہِ محنت سپارے

و این نوعِ استیناف موثرتر افتد چہ ذکرِ صفتے مستانف عنہ منطوی بر علتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف تمامہ حذف کنند و چیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد   برگردنِ او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمانِ ستم کردن بر صواب است یا بر خطا؟ جوابش آنکہ بر خطا است و مصرعِ ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشاء مے آرند و این نوعِ اسلوبِ کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند
بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرعِ اول مشتمل است بر معنیٔ استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرو مایہ ترینِ حیوانات است و ایں جملہ خبر است نہ انشاء۔ و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورتِ خبر مے آرند واین ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر ؎

دریں دیرِ خرابات آنکہ بد کرد ۔ نہ با جانِ کسے با جانِ خود کرد

یعنی بد مکن وایں جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بدانکہ ہرگاہ دو جملہ در پئے ہم در کلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا بالعکس یا اول انشا باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبارِ مسند الیہ و مسند اعم ازینکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد و دیگرے فعلیہ بوضاحتِ تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل و وصل موقوف بر عدم و وجود جامع است۔

و جامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد و آن امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا بر آں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ ازاں انتزاعِ معنئ کلی نمودہ ادراک آں مے کند - چوں ادراکِ معنی انسان کہ مشترک است میانِ زید و عمرو و غیرہما - و آں مفہوم کلی انسان است و مراد از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ با ہر دو نوعے از اختصاص داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودنِ ہر دو است بحیثیتیکہ تعقل یکے بے تعقلِ دیگرے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس و تعقلِ اکثر نسبت بہ تعقلِ اقل و غیر ذالک وگاہے وہمی و آں امرے است کہ بسبب آں وہم ہر دو را در قوتِ مفکرہ فراہم آرد - بنا بر آنکہ میان تصور ہر دو شبہہ تماثل باشد - چنانکہ میانِ تصورِ بیاض و حمرت دو جامہ - چہ قوتِ عاقلہ را با حکمے دریں نوعِ تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست - چنانکہ میانِ تصورِ متضادین چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذالک - وگاہے خیالی و آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد و اسبابِ فراہم آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صورِ ثابتہ در خیالِ ہر یک از افراد انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید براں ہیئت نہ باشد کہ در خیال عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیالِ زید گاہے غائب نہ شود . در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد -

ازینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حالِ میانِ دو جملہ گاہے بر غایت

انقطاعِ یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلافِ ہر دو در خبر و انشاء - و ایں
اختلاف اعم است ازینکہ لفظاً باشد یا معناً - و گاہے باشد کہ حالِ میان ہر دو
مبنی بر غایتِ اتصال باشد - بنا بر بودنِ ہر دو بربطِ موصوف صفت یا موکد و تاکید
و گاہے باشد کہ حالِ ہر دو میان غایتِ انقطاع و غایتِ اتصال متوسط
باشد - بصورتِ اُولیٰ و ثانیہ ترکِ عطف واجب است و بصورتِ ثالثہ عطف
ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیلِ امور اضافیہ قرار دادہ اند
و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیینِ مقدار کلامے کردن کہ آں را معیار کلی قرار دادہ افرادِ
مختلفہ کلام را بداں موازنہ کنیم - زیرا کہ کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں زائد
است مُوجز مے تواند بود - و ہمچنیں کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں ناقص
است مُطنب - بل کلامے را کہ متعارفِ اوساط الناس است معیار تواں
گرفت - چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنیٰ مقصود نہ قابلِ مدح مے باشد نہ قابلِ
مذمت نظر بدیں معنی مے تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنی مقصود را گویند
بعبارتے اقل از متعارف عامۂ ناس بہ نحویکہ مخلّ معنی نباشد - و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آن کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر
الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آن را مساوات گویند۔
وصاحب کتاب المعجم فی معاییرِ اشعار العجم گفتہ کہ معنیٔ بلاغت آن است
کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظِ اندک بے آنکہ بتمامِ معنی آں اختلال راہ یابد بیان کند
و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدرِ حاجت در نگذراند و بحدِ ملال نرساند و
اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظِ نیکو است با صحتِ معنی و فصاحت پاکیزگیٔ سخن است
از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط و اطناب
اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آں بسیار چنانکہ سنائی گفتہ است

ع

تا بحشر اے دل ار ثنا گفتی ہمہ گفتی چو مصطفےٰ گفتی

ومساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است ع

سوال رفتے پیشِ عطا ہمیشہ کنوں

ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیشِ سوال

وبسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند و بچند وجہ آں را
موکد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش ازاں بکند و اگر
تفسیرے احتیاج افتد در رفعِ التباس اشیائے بجا آورد۔ پس تشبیہات و
استعارات جملہ از بابِ ایجاز است و ایغال و لف و نشر و تقسیم و ہر چہ ازیں

صناعات او برائے زیادتِ بیلنے یا رفع اشتباہے استعمال کند ہمہ از قبیل بسطِ سخن است وچنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسطِ نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

دبالجملہ کلام را از ہرزہ وفضول پاک ساختن و وسعتِ نطاقِ معنی را ملحوظ داشتن ایجاز است وازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ در فن بلاغت تاجی صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "ما رایت بلیغاً قط الّا ولہ فی القول ایجاز وفی المعانی اطالۃ" وکلام را بروجہ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحویکہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از حشو و زوائدے کہ در معنی دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است واگر الفاظ بقدرِ معانی و معانی بقدرِ الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتے داشتہ باشد آں را مساوات خوانند واین متوسط است میانِ ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است و ہم اطناب حدِ ایشاں۔ امّا مساوات متعارفِ عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ فہاہت و آنچہ بعضے از ادبا گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص و عوام محلِ نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را باحشوِ بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتے نباشد بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ وادراکِ مقتضائے حال کار بلغاء است

نہ شیوۂ جہلاء۔ و محققین فنِ بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے
است در خورِ آں تا یکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیب بلیغ آن
است کہ ضرورتِ محل را مواز نہ کند تا چیزیکہ مناسبِ آں محل است بعمل آرد۔
زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجتِ اطناب است در محلِ خود۔
آوردہ اند کہ یحیٰی ابن خالد برمکی دو کس از کتاب را فرماں داد تا بر موضوع
معیّن انشا کتابے نمایند ہر دو برطبق اشارتِ وے در انشاء کتاب سعی
بلیغ کردند۔ یحیٰی چوں مسوّدۂ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بیفزایم
و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ
ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن و احوال سر رشتۂ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال
نگاہ دارد و چوں ادراکِ قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان دست ندہد
ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ع

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارتِ ایں مصرعِ در ادائے معنیٔ مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط
است میانِ ایجاز و اطناب۔

و اما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجازِ قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز

قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد این مقال ۔ در تباہی حالِ ظالمے کہ آتش در انبار ہیزمش افتاد و جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوید ۔ "از بستر نرمش بخاکستر گرمش نشاند"، در توصیفِ جملہ کہ بحد اعجاز رسیدہ ہمیں بس است ۔ کہ شیخ ابوالفضل با آں فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید ۔

"ہمہ شب سر بجیبِ تفکر فرو بردم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدیں سلاست و عذوبتِ الفاظ و جامعیت و وسعتِ معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زدم" و ہم در واقعہ جوانِ مشت زن کہ با ناخدائے کشتی دست و پنجہ شدہ بود میگوید "چندانکہ دست جواں بریش و گریبانِ ملاح رسید او را بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت یارش از کشتی بدر آمد کہ پشتی کند ہمچناں درشتی دید پشت بگردانید" بہ بیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبے بر روئے کار است و با این ایجاز کہ "اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا" در شان اوست خللے در ادائے معنیٔ مقصود راہ نیافتہ ۔

و در واقعہ پیر مردیکہ دخترے نازنین پری روے را بحبالہ نکاح در آورد و بہ سخنانِ رنگین و دل آویز مے خواست تا دلِ او را بدست آرد و خود را بوئے سپارد دختر باوے سرآشتی نداشت و تخم بے مہری او در زمین دل مے کاشت ۔ مے گوید "زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے"

والحق کہ حقیقتِ سحرِ حلال ہمین است۔

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکرِ آں ضروری نیست بہ اعتمادِ اینکہ سامع بقرائن و احوال از آں آگاہ تواند بود اگرچہ در بابِ حذف ازیں نوع امثلہ ذکر یافتہ دریں مقام بعضے را نظر بہ توضیحِ مقام اعادہ مے کنیم مثالِ حذفِ فاعل سعدی گوید ؎

بشہرے دراز شام غوغا فتاد گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعلِ گرفتند محذوف است یعنی اہلِ شہر۔ نیز دریں شعر ؎

باب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیم بختِ کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعلِ بافتند محذوف است یعنی عاملانِ قضا و قدر۔

مثالِ حذفِ مفعول فردوسی گوید ؎

پئے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

مفعولِ گفتند دریں شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش و ہم سعدی گوید۔ ؎

نہ گفتہ ندارد کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

در مصرعِ ثانی مفعولِ گفتی محذوف است یعنی سخنے و ہم او گوید ؎

بفرمود بفروختندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمود تا آن نگین گران بہا را بفروشید
ایشاں آن نگین را بفروختند یعنی مفعولِ فرمود محذوف است مثال حذفِ
شرط سعدی گوید

شعر

مگر ملائکہ بر آسماں وگرنہ بشر   بحسن صورت او در زمین نخواہد بود

تقدیر کلام چنین است۔ مگر ملائکہ بر آسماں بحسن صورت او باشند و
اگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورتِ او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد
بود۔ این شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذف غیر شرط ہم مے تواند
بودن ۔ مثال حذف جزا سعدی گوید

شعر

شب چو عقد نماز بر بندم   چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چوں شب عقد نماز بربندم
این خطرہ بدلم خطور مے کند و گاہے جزا را حذف کنند و چیزے دیگر بجائش
نہند۔ سعدی گوید۔

شعر

ناسزائے را چو بینی بختیار   عاقلاں تسلیم کردند اختیار

تقدیر کلام این است چوں ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شو و علتِ
جزا در مصرعِ ثانی قائم مقامِ جزا ساختہ وازیں قبیل است شعر ملا غنیمت

شعر

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است   ترا گر با قضا یارائے جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا با قضا یارائے جنگ است برو با قضا جنگ کن ومصرع اول قائم مقام جزا ست مفہومش اینکہ من با قضا یارائے جنگ ندارم ۔گاہے جزو جزا را حذف کنند ۔سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفتِ او مجتمع — چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثالِ حذف مسندالیہ انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کاں باشد — دل و دست خدائگاں باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش — در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آں خدائگاں شاہ سنجر است ۔مثالِ حذفِ مسند سعدی گوید ؎

اے دلِ عشّاق بدامِ تو صید — ما بتو مشغول تو با عمرو و زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو و زید مشغول ہستی ۔اما جز و مسند کہ جار و مجرور است مذکور است و مثالِ حذف مسند تام چنانکہ در جواب شخصے کہ از تو پرسد "ترا کہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثالِ حذفِ موصوف ۔سعدی گوید ۔ ؎

دل آرامے کہ داری دل درو بند — دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوقِ دل آرام وہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند — کہ اے روشن گہر پیر خردمند

یعنی از آں پیرے گم کردہ فرزند ۔

وہم عطار گوید۔ ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام — کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام

ہر آں چیزے کہ دیگر مے دہندم — بجز دشنام منت مے نہندم

یعنی از آں شخصِ شوریدہ ایام وحکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند ز وحرد مند ہر دم

نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خردمند و مرد جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید "شنیدہ ام کہ شتراں را بسخرہ بگیرند" اے شترانِ قوی و توانا را چہ مقرر است کہ جز شترانِ قوی الجثہ را بسخرہ نمے گیرند وہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں ہم را از پیش برد" یعنی مردِ بلند ہمت مثالِ حذفِ مضاف سعدی گوید ؎

چو پاکان شیراز خاکی نہاد — ندیدم کہ رحمت براں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ اما مثال حذفِ جملہ وایں بالعموم میانِ دو جملہ برائے ربط واقع مے شود۔ قدسی گوید ؎

بگفت یار کہ در عشقِ من گواہم کیست

خبر اشکِ سرخ و رُخِ زردِ من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است۔

واطناب را غرضے ملحوظ مے باشد وآں ایضاح بعد الابہام است

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ؎

منور کن حریم سینہ ام را مجلّیٰ کن ز زنگ آئینہ ام را

ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الابہام است ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آں ہر دو بدو اسم کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد

انوری گوید۔ ؎

جہاندارے کہ خورشید است و سایہ یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خورشید و سایہ دو اسم[1] است مبہم۔ و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی و سایۂ الٰہی است و ایں را در اصطلاح توشیع خوانند۔

و از قبیل ایضاح بعد الابہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از مزیّت خاص بر عام آگاہ سازند۔ سعدی گوید ؎

جوانمرد گر راست پرسی ولی است کرم پیشۂ شاہ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلہ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملہ

[1] در عربی بجائے دو اسم اسم مثنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تثنیہ نے باشد و اسم مثنی در عربی دو فرد از یک نوع مے باشد بنابریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۲ منہ

افراد آں فردے است - اما چوں اوج پروازش حدِ بلند پروازانِ فضائے کرم دیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمود وگاہے بتکریر بروجہ تاکیدِ معنیٔ اطناب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آے باز آے ہر چہ ہستی باز آے

گر کافر و گبر و بُت پرستی باز آے

ایں درگہِ ما درگہِ نومیدی نیست

صد بار اگر توبہ شکستی باز آے

وگاہے بہ ایغال و آں ختم کردنِ بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد اگرچہ معنی بیت بدونِ آں اتمام یابد و آں نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد نظامی گوید -

ے

تذروان رومی و زاغانِ زنگ شدہ سینہ باز یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہوم تشبیہ مے کند و اگرچہ در اتمام معنیٔ بیت دخلے ندارد و گاہے زیادتِ مبالغہ - سعدی گوید

ے

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات میخورد در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات میخورد

لبِ نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت است مرغوبِ خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد حلاوتِ لبِ

نازنین را بروجہِ کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست
بل عام است در نثر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی "پندِ پدر را گوش
دار پدرت در مصلحتِ تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقتِ طبعی است اما
عجز کلام مشتمل بر تحریضِ پسر است۔ تا پندِ پدر را بسمع قبول اصغا نماید۔ و بہ
تذییل و آں ایرادِ جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمن معنیٔ جملہ اُولیٰ باشد و گاہے جملۂ
ثانیہ را بطریقِ ضرب المثل با جملۂ اُولیٰ ضم کنند۔ یغما گوید ؎

گفتم صنما بزلفِ مشکیں | دل بروی و علامے گواہست
گفتا دلِ خویش را نگاہ دارد | وزوے نگرفتہ پادشاہست

مصرعِ چہارم چنانکہ مے بینی بر سبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلافِ مقصود باشد
و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز
بروِش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظِ آشفتہ در ترکیبِ نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں
بود کہ سامع را از آشفتگیٔ نازنین وہمے ناشی گردد کہ با عاشق سر گرانی خواہد
نمود در مصرعِ ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت و گفت کہ با آں آشفتگی اداہائے
معشوقانۂ او دل از دست عاشق مے ربود و او را بے خود مے ساخت

وگاہے بہ تتمیم وآں عبارت است از ایرادِ فضلہ در کلامے کہ موہمِ خلافِ مقصود نباشد۔

وغرض ازاں نکتۂ باشد۔ سعدی گوید ؎

شکم تا بہ نافش دریدند مشک

ترکیب جملہ چنیں است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند ضمیرِ شین فضلہ است وغرض ازآں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض وآں عبارت است از ایرادِ چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلامِ متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود وغرض ازاں سوائے دفعِ ایہام نکتۂ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی وخرسندم عفاک اللہ نکو گفتی

جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملۂ معترضہ است ونکتۂ مقصودہ دعا بروجہے کہ موجبِ انجذابِ خاطرِ نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ؎

آسمان درکشتیِ عمرم کند دائم دو کار — گاہِ شادی بادبانی گاہِ اندوہ لنگری

گر بخندم وآں پس از عمریست گوید زہر خند — ور بگریم وآں بہر روزے است گوید خونگری

جملۂ آں پس از عمرے است وجملۂ آں بہر روزے است ہر دو بر سبیلِ اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغتِ کلام است وتفصیلش در علم بدیع

مذکور است ۔

بہرۂ سیّمیں

علمِ بیان

و آں علمے است مشتمل بر قواعدِ معلومہ کہ بداں معرفتِ ایرادِ معنیٰ واحد بطرق مختلفہ در وضوحِ دلالت حاصل آید ۔ بہ نحویکہ بعض از بعض دیگر واضح و از بعض دیگر اوضح باشد و دلالت بر سہ قسم است ۔

اوّل آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنیٰ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوانِ ناطق و ایں را دلالت وضعی گویند ۔

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزوِ معنی موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقتِ انسان و ایں را دلالت تضمنی خوانند ۔

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنیٰ موضوع لہٗ و لازمِ آں است ۔ چوں دلالتِ انساں بر ضاحک کہ خارج از

حقیقتِ انسان ولازم آن است۔ قسم اوّل را دلالت مطابقی ودوم وسوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں ایں قدر بدانستی بدانکہ ایرادِ معنیٰ واحد بر طرقِ مختلفہ بدلالت عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح وخفا مدارج متعددہ ندارد۔ بل آں راہمیں یک طریق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنیٰ شیر کہ درندہٴ مخصوص است آگاہ باشد وضوح وخفائے و مدلت معنیٰ ندارد واگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم ایں وضوح وخفا در صورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است۔ چہ میتواند کہ شئی واحد لوازمِ متعددہ داشتہ باشد ودلالتِ او بر بعضے از آنہا واضح وبر بعضے دیگر خفی باشد ومبنائے علمِ بیان ہمیں دلالت عقلی است وبس۔

وچوں از لفظ لازم معنیٰ آں مراد باشد۔ دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادہ موضوع لہٗ در آں جا قائم باشد۔ آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیر مے انداخت دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظِ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد۔ واگر قرینہ مذکور نہ باشد وارادہ ہردو معنی یعنی لازم وملزوم در آں جا جایز باشد آں را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش دیگدان فلاں کس نمے میرد۔ یعنی بسیار مہماں نواز است ونسبت مجاز با کنایہ۔

نسبت مفرد است با مرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی موضوع لہٗ یعنی معنیٔ حقیقی و معنیٔ مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقۂ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح دادہ خواہد شد انشا اللہ تعالےٰ آں را مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستی تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علمِ بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آں صفت چیزیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہتِ مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات اوّل را مشبہ گویند و ثانی را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرفِ تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ

واین چہار را ارکانِ تشبیہ گویند واین مقام داعی است بہ بیانِ چند چیز وما ہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح میدہیم -

مشبہ ومشبہ بہ

باید دانست کہ طرفینِ تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواس خمسہ ظاہری باشد یا مدرک بہ عقل - اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات - چنانکہ اسدی طوسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید | فروزندہ چوں صبح نوروز دید

واز مسموعات چنانکہ خاقانی گوید ؎

گاہ چو حالِ عاشقاں صبح کند تلوّنے | گاہ چو حُلقِ دلبراں مرغ کند نواگری

واز مشمومات چنانکہ ہمو گوید ؎

زاں مئے گلگوں کہ بیدِ سوختہ پرورد | بوئے گل مشکِ بیدِ خام بر آمد

واز مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی کہ بہ شیرینی ولطف | کوزۂ چند نبات است معلق بر بار

واز ملموسات چنانکہ خاقانی گوید ؎

بر جاں پند لیک دلش گونہ پلاس | من بر پلاس صبر کنم از پرند او

بایدو انست کہ نوعے از حسیات آن است کہ اجزائے آں را خیال ترکیب دہد و اگرچہ مرکب بدر خارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید

صبح را بنگر پس پروین بداں ماند درست

کز پسِ سیمیں تذرو ے بُسدین عنقاستے

سیمیں تذرو بُسدین عنقا اگرچہ در خارج وجود ندارد اما اجزائش و لوتقدیرًا در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید

مردگی جہل و زندگی دین است ہرچہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدرک بہ عقل مے شوند نہ بہ حس و آنچہ ادراک آں تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع و شبع و غیر ذالک از قسم عقلی است و آنچہ را وہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے شمارند و فرق میانِ وہمی و خیالی آن است کہ خیال آنچہ از حس مشترک اقتباس مے کند قوت متخیلہ آں را ترکیب مے دہد مثل علم یاقوت و تذرو سیمیں کہ مذکور شد و ہم از حس مشترک اقتباس نمے کند بل از پیش خود اختراع صور مے نماید و متخیلہ آں را ترکیب مے بخشد مثل تصور انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد و بالجملہ وہم چیزہائے نادیدہ را کسوت صور مے پوشاند۔ و خیال آنچہ از حسِ مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیزہائے غائب حاکم است بخلافِ خیال کہ آں از مدرکاتِ حسی

تجاوز نمے نماید۔

و مے تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم۔ و حاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس۔

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنیٔ کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے واحد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکمِ واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آنکہ عقل ادراکِ محسوسات کردن مے تواند و حس از ادراکِ معقولات عاجز است و بہ ہمیں معنیٰ اشارت کردہ اند علمائے بلاغت۔

التشبیہ بالوجہ العقلی اعم من التشبیہ بالوجہ الحسی ☆

یعنی تشبیہے کہ در آں وجہ شبہ عقلی باشد عام تراست از تشبیہے کہ وجہ شبہ در آں حسی باشد زیرا کہ وجہ شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ ے تواند شد برخلافِ وجہ حسی کہ جز از طرفینِ حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجہ شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آں را وجہ شبہ مرکب نیز خوانند عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز۔ و ایں نیز حسی باشد یا عقلی۔ و حسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند۔ و وجہ شبہ مرکب حسی چنانکہ ابو الفرج گوید۔

ع

بارہ در زیر زاں چو ہیکلِ چرخ چتر بر فرق سر چو خرمنِ ماہ

وجہ شبہ در تشبیہِ اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیہ چتر بہ خرمنِ ماہ استدارت و درخشندگی۔ و ایں ہمہ از محسوسات است

دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشند۔ چنانکہ خاقانی گوید ع

کوئی شررے کہ جست زانگشت زنگی بہ ہوا سناں بر انداخت

وجہ شبہ دریں تشبیہ ہیئتے است کہ از پریدن چیزے سرخ و درخشاں کہ بسرعتِ تمام از چیزے سیاہ بر آمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ شرر با سناں و تشبیہ زغال بہ زنگی جداگانہ بطریقِ استقلال مقصود است۔

سوم آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند۔ عبد الواسع گوید۔

ع

زلفین تو تیرے است برانگیختہ از عاج
رُخسارِ تو شیرے است برآمیختہ با مُل

مقصود دریں تشبیہ رخسار است با شیرے کہ با شراب آمیختہ باشد
و وجہ شبہ امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریم آہن بزخم آہن　　صد چشمہ کنند چشمِ دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشمِ دشمن بزخمِ سنان است و مشبہ بہ
ریم آہن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکلِ خانۂ
زنبور باشد۔

اما وجہ شبہ مرکبِ عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

در جہانی و از جہاں بیشی　　ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر راجح بودن محاط است بر محیط۔

اما وجہ شبہ متعدد چناں است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند و ہر یک از
آں بنفسِ خود مستقل و مقصود بود۔ بخلافِ مرکب کہ در آں جا از مجموع یک
ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست۔ اول آنکہ ہمہ
اجزائے وجہ شبہ حسی باشند۔ چنانکہ دریں شعرِ حافظ ؎

آفتاب است ماہ بادہ و جام　　درمیانِ مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ درخشندگی و استدارت وگردش است۔

دوم آنکہ ہمہ اجزائیش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضے حسی باشند و بعضے عقلی

غرضِ تشبیہ

غرضِ تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ مے گردد و آں برچند اقسام است اوّل آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجودِ مشبہ باشد درجائیکہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد۔ بدر الدین فارسی در وصفِ شمشیر گوید ؎

مار را مانی کہ بر تو نقطہائے گوہر است — ویں عجیب کز پوست ہر ساعت بروں آئی چو مار

حافظ عمری و ہستی بے وفا مانندِ عمر — دشمنِ جانی و جاں آسا ہمے آئی بکار

در ہوائے معرکہ چوں ابر و برقی در صفت — گر بگریی ابر سانی ور بخندی برق دار

مقام استشہاد شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ دادہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ۔ زیرا کہ گریۂ ابر و خندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ۔

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ حالِ مشبہ باشد۔ خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ درو گیرد ہوا — چشمش بدرد و توتیا بر بادِ نکبا داشتہ

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نے کند چنان است کہ چشمِ او بدرد باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد۔

سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدارِ حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمعیل گوید ؎

مانند پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است　　اجرامِ کوہہا ست نہاں درمیان برف

غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرتِ برف است۔

چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آن باشد کہ حالتِ مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند حکیم سنائی گوید۔ ؎

صورتِ ابلہاں چو دیگ تہی است　　از دروں خالی و بروں سیہ است

وایں را اکثر بصورتِ تمثیل آرند۔

پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیینِ مشبہ باشد در نظرِ سامع انوری گوید ؎

بہ ہین وقتِ سخن گفتن لبِ شیرین و دندانش

تو گوئی دُرِّ عمان است در لعلِ بدخشانش

غرض از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُرّ و لعل تزیین آن است۔

ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظر سامع سنائی در ہجو علمائے جاہل طلب گوید۔ ؎

چو کنیزِ شتر زباز پساں　　رنجہ دارند ہمچو خر مگساں

ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرتِ حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔ انوری گوید

آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد
گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے

حضورِ صورت آتشِ سیال در آبِ منجمد عادتاً ممتنع است۔

دریں اقسام کہ شمردیم غرض تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد گاہے بہ مشبہ بہ وایں دو نوع است
اول آنکہ چیزے را کہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمال
او را وجہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ۔ رباعی

آتش بہ سنانِ دیو بندت ماند   پیچیدنِ افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتن سمندت ماند   خورشید بہ ہمتِ بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و سمند و ہمت را مشبہ بہ ساختہ و غرض ازیں
اثباتِ کمالِ ایں ہر چہار است۔

دوم آنکہ چیزے را کہ اہتمام مزید بہ شانِ او داشتہ باشند۔ مشبہ بہ
سازند۔ جامی گوید

بس کہ در جانِ فگار و چشمِ بیدارم توئی   ہر چہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

بدانکہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل مے باشد۔ اما چوں طرفین
مساوی باشد آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند۔

چنانکہ دریں شعر

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم   یا سرشک است اینکہ ارم در قدح

تقسیم تشبیہ باعتبار طرفین

واں بر چند قسم است۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہِ رخسار با گل و تشبیہِ علم بہ نور۔

دوم آنکہ ہر دو مفرد مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن یا بہ نقشِ روئے آب۔

سوم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد۔ انوری گوید ؎

رُخسارہ چو گلستانِ خنداں　　زلفین چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنئ مرکب بودن طرفین آن است کہ ہر یک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکسِ خورشید آتش انگیز از بلور　　از بلوریں جام عکسِ مے ہماں انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و یکے مرکب باشد۔ چنانکہ ہمو گوید ؎

بلبلہ چوں کبکِ خوں گرفتہ بمنقار　　کز دہنش نالہ حمام بر آید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد۔ ملفوف و مفروق

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ را عبدالواسع

گوید۔

ه

تافتہ زلف وشگفتہ رخ وزیبا قداو — مشک سارا وگل سوری وسرو چمن است

ومفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند وباز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمعیل گوید

ه

رباعی

رویت دریائے حسن لعلت مرجان — زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان

ابرو کشتی وچین پیشانی موج — گرداب بلا غبغب وچشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد ویکے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد ومشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ واگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثال اوّل جامی گوید۔

ه

عارض است این یا قمر یا لالہ احمر است این — یا شعاع شمس یا آئینہ دلہا است این

ه

ومثال دوم

روئے رقیب وحال من وزلف یار — این ہر سہ تیرہ چوں شب تار یک بے وقار

تقسیم تشبیہ بہ اعتبار وجہ شبہ

واین بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بر طریق تمثیل آرند وآں تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل این در جائے دیگر مذکور

شدہ وآنچہ دریں مقام ناگزیر است از دانستن آں آں است کہ صاحب اسرار البلاغت گفتہ کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد نہ حسی وآنچہ در آں وجہ شبہ حسی باشد آں را تشبیہ متضمن تمثیل گویند واز عبارت صاحبِ مفتاح ومطول چناں بوضوح مے پیوندد کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل حسی وعقلی بر ہر دو طریق مے آید۔ بنا برین بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زال از وخصم او فزوں تر بود کہ خرد را امام حیدر بود
مرد را چوں زپس بود خورشید سایہ پیشی بر وکند جاوید

وجہ شبہ ہیئتِ شخصے است کہ نور از پس وظلمت در پیشا پیش او بود وایں مرکب منتزع از چند چیز واز حسیات است تشبیہ تمثیل نخواہد بود۔ بل تشبیہ متضمنِ تمثیل است وبقول صاحبِ مفتاح ومطول تشبیہ تمثیل است ودریں دو شعر نظامی ؎

نظر کردم زروئے تجربت ہست خوشی ہائے جہاں چوں خارشِ دست
کہ اول دست را خارش خوش افتد بآخر دست در دست آتش افتد

وجہ شبہ امرے است کہ آغازش مرغوب وانجامش ناگوار باشد۔ وایں مفہوم امرِ عقلی است پس اطلاقِ تشبیہ تمثیل بر آں بر ہر دو قول صحیح باشد۔

نوع دوم غیر تمثیل وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں مرکب از چند چیز نباشد بلکہ واحد بود یا متعدد وامثلۂ آں در بحث وجہ شبہ سابقاً مذکور شد۔

نوع سوم تشبیہ مجمل و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ درآں مذکور نہ بود۔ و
دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع باشیر
وگاہے خفی کہ غیر از خواص آں را در نیابند۔ خاقانی گوید ؎

بے نضج دولت او سرسامی است عالم | کز فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی اختلال و برہم زدگی اوضاع است و
ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف ہیچ
یک از طرفین مذکور نشود۔ خاقانی گوید ؎

از عارض و روے و زلف داری | طاؤس و بہشت و مار باہم

وگاہے وصف طرفین را ذکر کنند۔ رودکی گوید ؎

چاکرانت بگہ رزم چو خیاطانند | گرچہ خیاط نیند اے ملکِ کشورگیر
بہ گز نیزہ قدِ خصم تو مے پیمایند | کہ ببرند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
شمشیر و تبر ملائم مشبہ وگاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار
ز جورِ گردوں بدخواہِ تو چو گردوں باد

وگاہے وصفِ مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

امتنانش چو قطرۂ باراں | کاوّل و آخرش بود چو میاں

چہارم تشبیہ مفصّل ۔ و آں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا　　لرزد دلم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن و لرزیدن است ۔

پنجم تشبیہ قریب مبتذل و سبب قرب و ابتذال چند چیز است آنکہ وجہ شبہ واحد باشد یا آنکہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ با مشبہ داشتہ باشد مثلاً تشبیہِ کنار با سیب یا آنکہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود ۔

ششم تشبیہ بعید غریب ۔ و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد ۔ یکے آنکہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود ۔ دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبتِ بعیدہ باشد ۔ چنانکہ مختاری گوید ؎

ابرِ سیاہ و برف سفید و زمینِ سبز　　طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر و برف را با زاغ و بیضہ مناسبتے نیست و یا آنکہ مشبہ بہ بہ ندرت در ذہن حاضر شود بہ سبب آنکہ از وہمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکہ وجہ شبہ مرکب عقلی باشد ۔

تقسیم تشبیہ باعتبارِ غرض

وآں بر دو قسم است۔ مقبول و مردود۔ اما مقبول آن است کہ در افادۂ غرض کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مُسلّم بود و مردود بالعکس آں۔

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند والا تشبیہ مؤکّد خوانند

تبصرہ

بدانکہ قوت وضعفِ تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکانِ تشبیہ است۔ پس در تشبیہے کہ اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد۔

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بہ یک دیگر تشبیہ تواں کرد۔ چنانکہ شب را بزلف و زلف را بہ شب و نعل را بہ ہلال و ہلال را بہ نعل۔ و ناقص تر تشبیہات

آن است کہ وہمی بود و آن را در خارج مثالے تصور نتواں کرد چنانچہ بعضے متعسفان ننورۂ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و درخشیدن آتش از میانِ انگشتِ سیاہ بہ موجِ زرِ سیال مانندہ کردہ و از شعراء ازرقی بدیں صنعت مُولع تر بودہ است و تشبیہاتِ نیک و بد بسیار کردہ و باز مے گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ در و مستعمل باشد چنانکہ گویند ایں ہمچناں است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آن بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ۔

ع

اگر موئے سخن گوید گر موئے رواں دارد   من آں موئے سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم تشبیہ معکوس۔ آں است کہ چیزے را بچیزے تشبیہ کنند بعد از اں مشبہ بہ را بہ جہے باوّل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ

ع

زسم ستوراں و گردِ سیاہ   زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ۔

روئے زمین را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمین تشبیہ کرد۔

پنجم تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصافِ خویش تشبیہے مضمر

گرداند و مراد او از آن معنی تشبیه باشد. معزی گفته است۔ رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنیٔ شمع تراست
پس کاهش و سوزش من از بہر چراست
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
در ماه توئی مرا چرا باید کاست

و مقصودِ شاعر ازین معانی تشبیہِ روئے دوست است بماه و شمع۔

ششم تشبیہ تسویہ آن است که چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے برابر و مساوی کند۔ چنانکه شاعرے گفته است ؎

گفتم ز دلِ خویش دہان سازمت اے ماه — گفتا نتوان ساخت ز یک نقطه دہانے
گفتم ز تنِ خویش میان سازمت اے دوست — گفتا نتوان ساخت ز یک موئے میانے

دل و میانِ خویش را با موئے و نقطه متساوی کرده است۔

ہفتم تشبیہ تفضیل آن است که بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہِ تفضیل مشبہ بہ بیان کند۔ فرخی سنجری گفته است ؎

؟ بر قدِ تو گوئی سروے است در میانِ قبا
بروے گفتی ماہست بر نہاده کلاه
چو ماه بود و چو سرو و نه ماه بود نه سرو
کمر نه بندد سرو و کلاه ندارد ماه

؟ ہکذا فی الاصل ۱۲

واین را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وضع خالی از دو صورت نتواند بودن اول آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ کلامِ دلکش باعسل۔ دریں مثالِ تشبیہ مستلزم تصورِ حلاوتے است کہ آں را بمیلِ طبع تعبیر مے تواں کرد وہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازمِ حلاوت است۔ دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفسِ وصف نیست بل دریں صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکمِ خاص گردد۔ چنانکہ گوئی فلاں نقش بر آب مے کشد و آہنِ سرد مے کوبد پیدا است کہ نقش بر چیزے کشیدن عملے است کہ اصل آں در آں چیز پائدار ماند۔ اما این معنی در آب متصور نیست وچوں چنیں است فعل فاعل مستلزم معنئ عبث خواہد بود وہمیں حکم خاص است واین معنی نہ مجرد از وجود آب ونہ مجرد فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر یعنی بہ تعدیہ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثالِ "چارپائے بر وکتابے چند" گذشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیہ یحمل اسفارا و بر ہمیں طور قیاس کن در مثالِ آہن سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی

بچیزے مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل عبث مستلزم
است واز ہمیں قبیل است باد در مشت یا باد بدست بودن یا روغن قاز مالیدن
وغیر ذالک۔

ازانچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد
نہ حسی واز یک جملہ یا بیش ازاں منتزع مے باشد و ہر چند کہ آں را در عقلی بودن
رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے در حمام روزے | رسید از دستِ محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری | کہ از بوئے دل آویزِ تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم | ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ ہمنشیں در من اثر کرد | وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چنانکہ مے بینی متضمن است بر جملاتِ کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع
آنہا یک کلامِ مربوط و مسلسل حاصل و در حصولِ مقصودِ تشبیہ ہر یک را مدخل
است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصودِ تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگزیر
است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظمِ جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزاع وجہ
شبہ ازاں بے اعتبار ترتیبِ متکلم صورت نہ بندد مشبہ دریں مثال ذات
متکلم است کہ بہ فیضِ صحبتِ ممدوح بذروۂ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے

است حقیر وخسیس یعنی گِل بالکسر کہ بہ ملابست گُل بالضم بمدارج شرف ارتقا یافتہ ووجہ شبہ حصولِ سرمایۂ سعادت است مرشئ حقیر وخسیس را بواسطہ حسنِ تربیت شریفے۔ وایں وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب ونظمِ جملات متعددہ بطریقِ لزوم انتزاع یافتہ توضیحش آنکہ متکلم مے گوید کہ گلے سرشوے درحمام کہ محل استعمالِ گل مے باشد روزے از دوستے بدستم افتاد از بوئے خوشش مشامِ جان مرا چناں معطر ساخت کہ از خود رفتم گفتم کہ مگرایں مشک است یا عنبر بہ تحیر فروشدم (حرفِ تردید متضمن معنی تحیر است) ناچار ہمدراں حالت بزبانِ حال از وے پرسیدم کہ من در کشفِ کیفیت بوئے خوشت فروماندہ ام آخر تو خود بگو کہ ایں سرمایۂ دل آویزئ نکہت کہ مشامِ جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردۂ گفت کہ من ہماں خاکِ نژندہستم کہ در پائے کس وناکس پامال می شوم وہیچ سرمایۂ خوبی باخود ندارم اما از فیضِ صحبت گل سررشتۂ سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدیں رُتبہ فائز گشتم۔

مے بینی کہ اگر سلسلۂ ربط والتیام ایں تقریر را از ہم بگسلند حصولِ مقصود متکلم کہ او مرد نااہل وخامل الذکر بود امروز بحسنِ تربیتِ حضرتِ ممدوح در ابنائے جنس سرِعزت وافتخار بر آسماں مے افرازد۔ امکان ندارد۔

درباب تمثیل امریکہ شائستہ ایں اسلوبِ لطیف است آں است

تمثیل کلامے باید که از دریچۂ گوش سامعین در آمده حلقۂ اثر بر در نہاں خانۂ دلہا کوبد۔ تا غائیتے که گماں برند که کلامِ معجز نظام اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا در حقِ تشبیہِ تمثیل ورود یافتہ۔ وہم باید که شاہدِ مقصود را به پیرایۂ حشمت و شوکتِ لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد چه بسا افتادہ که حکمائے وقت پسند معنیٔ ارجمند را به تمہید قیاسِ منطقی و برہانِ عقلی بر مسترشدانِ حقیقت طلب آں قدر افادۂ معانی لطیفه نکردہ اند که یک سالکِ مسالکِ حقایق به اشاراتِ تمثیلیه بر راہ روانِ وادیٔ تحقیق افادہ کردہ سرایں معنی آں است که حقایقِ عقلیه را که فہمِ ناقص فطرتاں به اذیالِ آں تمسک جستن نتواند به لباسِ محسوسات جلوہ دادن نظر به تسہیلِ تفہیمِ مخاطباں اقرب الی الصواب مے نماید چه مجلِ تجربه و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجه چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست که محسوسات در طبائع عامه ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوبِ تمثیل که در آں امرے معقول را بصورتِ محسوس وا مے نماند در ہر مقامے که استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر به ضرورتِ مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید

ے

خصمت ز دولت بے نوا وانگه ورت کردہ رہا

چشمش بدر رو تو تیا بر باد نکبا داشته

دریں مثال وجه شبه بودنِ شخصے است بحالتِ احتیاج چیزے که او را

ازاں گزیر نیست و با این احتیاج آں را رائگاں از دست داده باشد۔ وہم او گوید در مقام ہجو حسادِ پر فساد ؎

نشائد بُرد انده جز بانده   نشائد کوفت آہن جز با آہن

مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل۔

وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ؎

ہر کہ در خردیش ادب نکنند   در بزرگی فلاح ازو برخاست

چوب تر را چنانکہ خواہی پیچ   نشود خشک جز بآتش است

وجہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاجِ تفصیل باشد۔ غنی کشمیری گوید

؎ بر تواضعہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است

پائے بوسِ سیل از پا افگند دیوار را

ومرزا صائب استعطافاً از ایران زمین بہ نواب جعفر خان دستور اعظم حضرت خلدِ مکان مے نویسد ؎

دور دستاں بہ احساں یاد کردن ہمت است

ورنہ ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجہ صلۂ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت

نظامی در حسرت ایام جوانی و نکوہش پیری و ناتوانی مے گوید ؎

چو بادِ خزانی در افتد بہ باغ   زمانہ دہد جائے بلبل بہ زاغ

بالجملہ در امثلۂ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوب تمثیل در مواضع مختلفہ معنیٔ مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنیٰ را بغازۂ استعجاب مے آراید و الحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنیٔ سحر حلال ہمیں است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگران را برآں دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ مے سازیم۔ سعدی گوید۔

ع

قرار در کف آزادگاں نگیرد مال ۔۔۔ نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اول از وجہ مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غربال۔ اما مے بینی کہ متکلم موسی کلام در تبلیغ معنیٔ مقصود چگونہ اعجاز ید بیضا بکار بردہ یعنی اداۃ تشبیہ بہ نحوے ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور نمے کند۔ دہر سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک جہت متصف نمودہ تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرع ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنیٔ مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

کہ بر ذکر اداۃ تشبیہ مشتمل باشد چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنی مقصود دخلے زائد نباشد چنانکہ ہم او گوید ؎

دیدۂ اہلِ طمع بہ نعمتِ دنیا پُر نشود ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملہ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پُر نشود بر سبیلِ تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر یافتہ لاکن ذکر اداۃ تشبیہ معنی مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ

وہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میانِ ممثل و ممثل لہ در اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابقِ کلی باشد و ہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد تشبیہ تمثیل را در افادۂ معنی مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثالِ سابق مشبہ یعنی ممثل لہ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہلِ طمع بل ازاں جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پُر نمے شود ہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است ازاں جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پُر نمے گردد و میانِ ممثل و ممثل لہٗ ہر دو تطابق متحقق است۔ توجیہش آنکہ گدایانِ طامع حبہ حبہ و قراضہ قراضہ زر و سیم بگدیہ گرد مے آرند۔ و با ایں ناداشتی آتشِ حرص و طمع ایشاں نمے میرد۔ و ایں حالت مشابہ بحالت چاہے است کہ کسے خواہد آں را بقطرہ قطرہ شبنم پُرآب کند۔ و ایں امر عادتاً امکان ندارد۔

در بیانِ تشبیہ اصلے از اصولِ علم بیان پیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہر چند در طرفینِ تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال بر آمدہ

باوجِ ندرت وغرابت جلوه گر مے آید واوقع فی النفس بوده موجبِ استحسانِ سامع مے گردد زیراکه دریں صورت در معنیٔ مقصود حیثیتے پدید آید که سامع را گمانِ آں مے رود که چیزے ازجائے ظهور یافته که اصلاً مظنهٔ آں نبوده و همیں معنی باعث بر استعجابِ زائد مے افتد۔ خاقانی گوید ؎

ابر از هوا بر گلِ چکاں مانند زنگی دایگاں

در کام رومی بچگاں پستانِ شیر انداخته

دریں شعر ابر مشبه و زنگی دایه مشبه به و همچنیں گل مشبه و رومی بچه مشبه به واقع شده و میانِ طرفین هر دو تشبیه تباعد نوعی و تغیرِ جنسی بدرجهٔ غایت متحقق است بدر چاچی گوید ؎

چو درِ شش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زرنگار افتاد

فلک را کاسهائے نقره در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبه و سقف مینا رنگ مشبه به همچنیں آفتاب مشبه و طشتِ زرنگار مشبه به و نجوم مشبه و کاسهائے نقره مشبه به و تاریکیٔ شب مشبه و دریائے قار مشبه به واقع شده و تباعد و تغایر میانِ طرفین تشبیه بروجه اتم ثابت است به نهجے که اتصال هر دو از قبیلِ جمع بین المتغایرین است و استنباط وجه شبه از هر چهار تشبیه چناں مے نماید که اصل و فرع مظنهٔ آں نبوده است و ازیں روے در امرِ تشبیه نوعے از غرابت روے داده

صائب گوید۔

زہرِ خشمش میانِ خندیدن ؎ ہمچو بادام تلخ در شکر است

متکلم دریں شعر زہرِ خشم و شیرینئ خندہ را دریک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کرد۔ و آں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را دریک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

وچو ایں قضیہ ممہد گشت مے گوئیم کہ ہرگاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت مے کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوتِ تاثیر و متکفل توضیحِ مقصودِ تشبیہ مے باشد چہ نقشہائے معنیٰ دل آویز کہ بر صفحہ خاطرِ سامع نخواہد بست شعرِ حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول ؎ نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفسِ امّارہ است کہ علی الدوام در طلبِ حظوظِ حیوانی و حصولِ مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذتِ معانی و معارف محروم مے ماند و مصرعِ ثانی بر سبیل تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را باباز بلند پرواز و نفسِ زندہ را با موشِ مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہاتِ زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دو امرِ متضاد را در یک محل جمع نمودہ و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصودِ تشبیہ تذلیل و تحقیرِ نفسِ امارہ است بہ حیثیتے کہ قابلیتِ عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازیں خواہد بود کہ آں را موش دانمودہ و موش را مردہ قرار دادہ تا بدانند کہ موشِ مردہ اہلیت آں ندارد کہ شاہ بازِ اوجِ علو ہمت آں را بصید برگیرد۔

امثال چنانکہ معلوم است در ہر قومے و در ہر زمانے مطرد اا رواج داشتہ و ترقیۂ شئوونِ مدنیت قومے معیارِ لطافت و غرابتِ آن است در توضیح غرضِ متکلم و خاطر نشاں بودنِ آن امثال را دخلے تمام است گوئی ایرادِ مثل در کلامِ بلیغ حکم دعوئے دارد کہ بہ حجت و برہان آن را باثبات رسانیدہ باشند تازیاں را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تحقیق تاخذ و محل استعمال آں کتب تالیف نمودہ اند۔

ایراد مثل را در کلام محلے است کہ تعیین آں موقوف بر رائے متکلم بلیغ است بسا باشد کہ در آغازِ کلام ذکر آں کنند و ما یسیق لہ المثل را بعد ازاں ممہد سازند و ہم در اثنائے کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پدید آید و گاہے باشد کہ در عجز کلام ایراد نمایند و کلام را بر آں منقطع سازند۔ اما لابد است کہ مثل را در الفاظ واضعِ آں ایراد کنند و در صیغ فعل و جمع و مفرد و تذکیر و تانیث آں تغیرے جائز ندارند زیرا کہ مقصد از ایراد مثل اخذِ مفہوم آں است خصوصِ مورد را اعتبارے نہ بلکہ معنی عام را بطریق مفہوم کلی اخذ نمایند۔

واضع مثل مردے حکیم و مستبصر باید تا مفہوم ماخوذ از آں مشعر از عبرتے

وحکمتے باشد کہ نزد کافۂ ناس مسلم باشد۔ ووضعِ مثل مبنی بر اصول تشبیہ است چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہِ تمثیل شرح دادہ آمد۔

پیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعتِ انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت وتعب بسیار بدست آرد ہر آئینہ آں را قدر ومنزلتے بیش مے نہد و در تمثیل چنانکہ مقرّر است وجہ شبہ عقلی مے باشد وتا میانِ ممثّل وممثّل لہٗ تطابق در اکثر امور جزئیہ قرینِ فہمِ سامع نگردد انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد و ادراک تطابق میانِ ہر دو بعد از غورِ عمیق وفکرِ دقیق بدست افتد وچوں ادراکِ تطابق متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسّر آید تا موجبِ انشراحِ خاطرِ سامع اُفتد وعملِ فکر ورویتِ نظر بہ موادِ مختلفہ متفاوت وبعض نسبت بہ بعض دیگر آسان ودشوار مے نماید۔

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آں ضروری است۔ تقریرش آنکہ عملِ فکر ورویت در لغز وتعمیہ ہم بکار است باید کہ ہر دو را از بابِ بلاغت شمارند باآنکہ ہر دو منافیٔ بلاغت اند۔ زیرا کہ از قبیلِ تعقیدِ معنوی بودہ ذہن سامع را مشوش ومختل مے سازند وحلِّ آں بریں منوال است کہ مراد از فکر ورویت دریں مقام نہ آں است کہ ذہن سامع را در تشویش واختلال اندازد وطبیعت را پراگندہ سازد۔ بل مراد آں است کہ فکر ورویتے بیش ازاں بکار است کہ در ادراکِ معنی سادہ معمول است۔ ومثالِ صاحبِ

لغز و تعمیہ در احتمالِ مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے دہد مثال غوّاصے است کہ جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند و مشتے از خرمہرہ بدست آرد۔ و براستی کہ اگر دراک معانی لطیفہ و حقائق شریفہ احتیاج بہ مزیدِ فکر و رویت نمے افتاد فرقے میانِ کلامِ بلیغ کہ بحسنِ نظم ترکیب یافتہ و میانِ ہرزہ سوقیاں و ژاژ روستائیاں کہ از اصواتِ حیوانات عجم اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن فہمی و دقیقہ رسی کلام با مخاطب کودن و بلید مزیتے دست نمے داد۔ کلام معقد را کہ وقعتے نمے نہند نہ ازاں است کہ دراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل و تفکر زائد درکار است بل ازاں جہت کہ در راہ فہم معنی سنگِ راہ بودہ مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیکِ اندیشہ را در خار زارے میکشند تا بے صعوبت گامے بر ندارد۔ فصحا ایں کلام کلام را در میزانِ بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی باں دسترسِ معنی برہ کہ او را مسلم داشتہ اند۔ در مثنوئی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چناں معقد ساختہ کہ شراح را در پیچا پیچ حیرت انداختہ و ایشاں در حلِ آں بتوجیہات رکیکہ و تاویلات باردہ برداختہ اند۔ بلے گفتہ اند آنچہ گفتہ اند اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حالِ کلام ملخص و فصیح برعکسِ کلامِ معقد است چہ ذہنِ سامع را بمجرد شنیدن آں شاہراہے فراخ پیش روئے

نظر مے آید۔ واگر جائے ہیچ وخمے در راہ افتد متکلم بہ نشاں دادنِ منزل علامات و امارات نصب مے کند بہ نحویکہ ہیچ گونہ کلفتے وصعوبتے بدو عاید نگردد۔

واکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجبِ سرور و انشراحِ خاطر مے باشد و جاحظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل درباب نظر و فکر در کلامِ فصیح و بلیغ آوردہ۔ وگفتہ کہ سبع را از دریافتنِ صید وبہیمہ را از حصولِ علف آنقدر لذّت نیست کہ ملوک را از ظفر بر اعداء و علماء را از انکشافِ اسرار و معارف کتاب اللہ بعد از فکر دردیت۔

از سبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میانِ دو چیز متغایر الجنس موجبِ غرابتِ تشبیہ مے باشد اما زنہار گماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے را از خود بداں منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد و آں چیز قبل از عمل تشبیہ در آں موجود نبود حاشا وکلا بل عملِ متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغایر الجنس را کہ پیش از عملِ تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود ایتلاف مے دہد۔ ومثالِ متکلم مثالِ آں صائغ زردست است کہ در ساختنِ حُلی لوازم کمالِ صناعت را بکار برد و آں را در خوشنما ترین صورتے جلوہ دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است بیش از ترکیب در آں موجود نمے بود آں حلیہ بوضعِ

عجیب وہیئتِ غریب بعرضِ نظارہ مے آمد؛ ویا مثالش مثالِ غواصے
است کہ گوہر شاہوار از تہ بحرِ زخّار بچنگ فرا آرد آیا غواص را بیش
از اجرتِ غوّاصی استحقاقے زائد مے ہی جاہلے باید تا بہائے گوہر نتیجۂ
مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبیٔ گوہر در نفسِ گوہر است نہ در غوطہ زدنِ
غواص۔ ہمچنیں حسن تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل بیش از عملِ تشبیہ
موجود مے باشد کہ بر دیدۂ کور باطناں جلوہ نمے دہد متکلم بلیغ کہ چشمِ بصیرتش
بکحلِ معرفتِ حقائق روشن است آں را در مے یابد وہمیں قدر سزاوار
تحسین وآفرین مے گردد و الا او را بیش از ائتلاف میان فرع واصل
در روے تصرفے زائد نباشد۔ ومناطِ غرابت تشبیہ آں است کہ باشدت
اختلاف طرفین میانِ ہر دو شدتِ ائتلاف روے دادہ وبس۔

تبصرہ

در ماسبق ذکر یافت کہ در فہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بمزید تامل
نمے افتد بل بمجرد استماع در ذہن مخاطب حاضر آید وگاہے در ادراکِ آں
توقفے روئے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد وتحفظ آں متعلم
بیان را خیلے سودمند مے افتد یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی
اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریقِ اجمال مدرک می

شود و در نظرِ ثانی بطریقِ تفصیل و به ہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحابِ عربیت گفتہ اند النظرۃ الاُولیٰ حمقاء واین معنی نہ ہمیں در حقِ حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیعِ حواس صحیح و معتبر است۔ بنا بریں دراِدراکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند و در اِدراکِ تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد و بعض را بر بعض مزیتے باشد کہ میانِ ایشاں تفاوتِ عظیم بود۔ و چوں ایں تفاوت در محسوساتِ خارجہ بے شائبۂ شبہتے مشاہدہ مے رود در معقولات صرفہ کہ مجالِ و سعتش را نہایتے نیست بدرجۂ اتم و اکمل متحقق است و ہر چند کہ در اِدراکِ تفصیلی مبالغہ در وقت بکار آرند احتیاج بہ فکر و رویت بیشتر افتد و بدیں سبب موجبِ توقف زائد باشد مثلاً در تشبیہ اخگر کہ از چقماق بیروں آرند با چشم خروس کہ از رہگذرِ تفصیل و خصوص احتیاج بتفکر مزید دارد ۔ و مراد از تفصیل آن است کہ اوصاف متعددہ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ در کیفیت یگاں یگاں بتامل تام وانگرند۔ و بعض را را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفین تشبیہ وجہ بکمال حاصل آید

اما بیانِ اعتبارِ دیگر آن است کہ حضورِ چیزے در ذہن بر طریقِ دوام موقوف است بر دوامِ احساسِ آں بحاسۂ کہ متعلق بداں است و بالعکس اگر آن چیز بر طریقِ ندرت محسوس شود حضورِ آں نیز در ذہن متوقف باشد و بعد از تامل مستحضر گردد ۔ و بہمیں معنی اشارت است انچہ اصحاب عربیت

گفتہ اند- ماغابَ عَنِ العین فقدْ غاب عَنِ القلب وبالجملہ مدار ابتذال وغرابت تشبیہ بر قلت وکثرت مشاہدہ چیزے است وہمیں نسبت قلت وکثرتِ مشاہدہ سرعت وبطوِ ادراکِ وجہ شبہ روئے دہد- بدر چاچی گوید-

چو دوش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرع ثانی کاسہائے نقرہ ودریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہائے روشن وتاریکی شب مشبہ واقع شدہ- ووصفِ مشترک میان طرفین ہر دو تشبیہ ظہورِ چیزے مستدیر ومعین المقدار ودرخشندہ است در فضائے منبسط وتاریک وچوں ایں معنی مشتمل است بر تفصیل وخصوص محتاج مزید فکرت دردیت است- مولف راست

ہوا قیر گون ودرخش سناں شبے بود گفتی کواکب فشاں

درخشِ نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تابان است مشبہ وشبِ تاریک کہ شہبِ ثواقب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراکِ کمالِ وصف محتاجِ مزید تامل است چہ صحت ادراکِ وصف راہمیں تصورِ درخشِ نیزہ وتصور غبارِ سیاہ کفایت نمے کند- بل انضمام ہیأت حرکات متفرقہ نیزہا کہ در اطراف مختلفہ معرکہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا وبعضے

دیگر بزیر و بعض بسوئے چپ و بعض در جانبِ راست و بعضے بوضع مستقیم دیدہ مے شود با ہر دو تصورِ مسطورہ بالا ہم ضروری است و ہیئتے حاصلہ مرکبہ کہ متخیلِ نظارگیان باشد وجہ شبہ خواہد بود۔

فرق میان تشبیہ و تمثیل

پوشیدہ نماند کہ مفہوم تشبیہ اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن کہ ہر تمثیلے تشبیہ مے باشد نہ بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعے از تشبیہ است چہ ہیئتِ حاصلہ میانِ فرع و اصل یعنی طرفین تشبیہ بیک نمط مے باشد اما در تشبیہ طرفین حقیقتاً مفرد مے باشند یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہے مفرد باشد و گاہے متعدد و گاہے مرکب و در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ فردے از مفہومِ کلی مشبہ بہ مے باشد۔ و مشبہ بہ مفہوم کلامے باشد مشتمل بر حکمے کہ در طبقاتِ عامۂ ناس یا در جماعتِ مخصوص رواج یافتہ و بر صحت آں ہمگناں متفق باشند تفصیل ایں اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہے باشد کہ آں را از یک چیز انتزاع کنند چنانکہ کلامِ دلکش را با عسل تشبیہ کنند وجہ شبہ دریں جا از وصفِ حلاوت منتزع است چہ حلاوت خود وجہ شبہ نتواند بودن بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم عسل است و آں میلِ

طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب مے گردد وہمیں یک جہت میان کلام دلکش وعسل بالاشتراک موجود است وگاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امور متعددہ مے باشد کہ باہم مقترن باشند واز اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ در صورتِ افراد متصور نیست - چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانشمند　　　چار پائے برو کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوالِ بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ بہیمہ کتبِ علوم وفنون را کہ ذخیرۂ علم وحکمت ونتیجۂ عقول اصحابِ دانش و فرہنگ است بر پشت مے بردو با این او از فہم آں واز عمل بر مقتضائے آں حظے ندارد - وجز از رنج وتعب زائد کہ در کشیدنِ بار برد وعائد می گردد حاصلے ندارد یعنی خشت وسنگ وکتبِ دانش و فرہنگ در حق وے یکسان است - پیدا است کہ این مفہوم ہمیں از امرِ واحد مثل بہیمہ یا کتب منتزع نیست بل از مجموعِ امور متعددہ کہ عبارت است از وجودِ کتب و مشتمل بودن آں بذخائرِ علم وحکمت و وجودِ بہیمہ وحاصل بودن آں بارِ کتب را کہ اجتماع واقترانِ این ہمہ اشیاء، موجب انتزاع وجہ شبہ گردیدہ واز ہمیں جا ست کہ علمائے این فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ ہیئتِ مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امورِ مجتمع مذکورہ حاصل آمدہ - اگر این اجتماع واقتران را از میان برداریم انتزاعِ وجہ شبہ متصور نہ باشد

واز ہمیں قبیل است شعر او

درشتی و نرمی بہم در بہ است　　　　چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را مجتمعاً نگیرند حصولِ وجہ شبہ متصور نیست اما در بعضے از موادِ تشبیہ بر عکسِ ما سبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بہ حصول ہیئتے مخصوصہ احتیاج نمے افتد۔ چنانچہ دریں شعر

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ خندہ کار خود　　　　گریہ بحالِ دل کنم خندہ بروز گارِ خود

وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماع ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنیم در صحت تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورتِ دیگر کہ غیر مقصودِ شاعر نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است۔ لاکن در مثالِ بہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتواں امور مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصودِ تشبیہ باطل گردد فافہم۔

مسائل تشبیہ

بدانکہ قومے نیستند کہ در مجاریٔ محاوراتِ خود استعمال تشبیہ و تمثیل

نکردہ باشند وضرورتِ این ہردو از آں مسلم تر است کہ در صدد اثباتِ آں بایرادِ حجج و براہین احتیاج اُفتد۔ وچوں عملِ تمثیل بخدافیرہ مبنی بر عمل تشبیہ است مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضے از نکاتِ تشبیہ پردازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔ زیرا کہ ہر چند مناظرِ بہیجہ فطریہ در منقلباتِ احوال پیش نظرِ آں قوم باشد آثارِ آں بر صفحاتِ قوتِ متخیلۂ ایشاں بروجہِ لطیف و ہیئتِ پاکیزہ نقش مے پذیرد اما کمال و نقصانِ تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافت قویٰ طبیعۂ آں قوم و ایں امریست دائر مع المدنیت یعنی ہر چند کہ لوازم ترقیہ مدنیتِ قومے بیشتر بود قدم ایشاں در عرصۂ عمل پیشتر گوئی کمال مدنیت و کمالِ قوتِ عمل ہر دو متساوی الاقدام اند و از جملۂ لوازمِ مدنیت جودتِ ادبیاتِ آں قوم است در اثنائے محاورات و جودتِ ادب در لطافتِ تشبیہات و استعارات است اما زنہار گماں نبری کہ ہمیں خوبی تشبیہ و استعارہ نزدِ فصحاء بلاغت شعار موجبِ کمال مے باشد ما و اُمے کہ شاہدِ معانی نفس الامریہ در لباسِ الفاظِ دلکش جلوہ گر نیاید زیرا کہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمینِ عجم را شیوہ ایست کہ سخنِ ایشاں از رنگ و بوئے تکلف و تصنع عاری است و متاخرینِ ایشاں در ایجادِ تشبیہات و اختراعِ استعارات سحر سامری بکار بردہ اند بل آفتاب را ید بیضا نمودہ اما معنی نفس الامری را چنداں ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگیِ الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و همت متاخرین برنگینیِ عبارات و شوخیِ تشبیهات و لطافتِ استعارات مقصور عملِ هر دو بداں ماند که یکے شاهدے را که بحسن و جمالِ فطری داغِ حسرت بر دلِ خوبانِ یغمائی هند بوضع ساده خالی از پیرایهٔ آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے بیره زنِ زشت روئے را که با طلعتِ ممقوت و هیئتِ ممسوخ سوهانِ روحِ نظارگیان باشد بهفت کرده منصهٔ نازنشاند سلطان الشعراء در آغاز نامه به تحمید باری عزّ اسمهٗ گوید

ع

ثنا ها همه ایزدِ پاک را ... که دانا و بینا کند خاک را

و ملا ظهوری ترشیزی که از متاخرین است در فاتحهٔ ساقی نامه هم درین معنی تتبع حکیم مذکور مے کند

ع

ثنا میکنم ایزد پاک را ... خریاده طارم تاک را

فرقِ میانِ هر دو اسلوب از آں روشن تر است که حاجت به بیاں افتد مصرعِ ثانی ملا ظهوری همیں تخیلے بیش نیست که حقیقتے ندارد و حکیم گوهر معنی از قعرِ بحرِ فطرت بچنگ آورده که حقیقتے دارد۔ عندلیب بستانِ شیراز در وصف قلعهٔ مرمرین قزل ارسلان که در باغے بنا نهاده بود به نشتر نوائے دلکش خون از رگِ اندیشه مے چکاند

ع

قزلِ ارسلاں قلعهٔ سخت داشت ... که گردن به الوند بر مے فراشت

چنان نادر افتاد در روضہ   کہ در لاجوردی طبق بیضہ

والحق کہ این نوعِ سحرِ حلال خاصہ آن ذاتِ جامع کمالات است کہ کلام معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و علمائے از شگرف آفرینیٔ معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ۔ عرفی شیرازی در ہوائے وصفِ روضۂ نجف اشرف پرواز مے کند ؎

این بارگاہ کیست کہ گویند بے ہراس   کائے اوجِ چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

و نشاط اصفہانی در وصفِ بارگاہ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگر است این بر فرازِ آسمان   یا بہشت جاودان است آشکارا در جہان

یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکیٔ ہر دو شعر را کہ چہ طور غلوِ ناشائستہ را بر معنیٔ بائستہ برگزیدہ اند و امے فرد گستردند و نتوانستند صیدِ معنی بدست آوردن نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند۔ اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا الحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است۔ اول حُسنِ تطابق مشبہ و مشبہ بہ در وجہ شبہ۔ ہر چندکہ وجہ شبہ در تطابق اوضح و اجلیٰ باشد تشبیہ بر وجہ اتم و اکمل افتد نظامی در وصفِ طوطی تو شابہ مجمر فکر را روشن میکند ؎

زبرجمتی دادہ پیر مجوس   سوادِ حبش را بتاراج روس

و ہمو گوید در بیانِ در آویختن رومیان با زنگیان ؎

تذروان رومی و زاغانِ زنگ
شدہ سینۂ باز یعنی دو رنگ

دو رنگیٔ سینہ باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمۂ یعنی کہ معنیٔ تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تا در طلبِ آں توقفیکہ موجبِ اختلالِ ذہن است روئے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکسِ کیفیاتِ اعیان یا از امر خلاف معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود۔ بدر چاچ از پردۂ شبِ داج سر بر مے زند ے

مہِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا
شبت ز گوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افقِ طبعِ رنگین خورشیدِ معنی را طلوع مے دہد ے

چو شنگرف سوو ند بر لاجورد   سمورِ سیاہ زاد روباہ زرد

زادنِ سمورِ سیاہ روباہ زرد را خلاف معہود بل ناممکن است و ملحق بہمیں قسم است تشبیہے کہ در آں بحرفِ استدراک در وصفِ مشبہ بہ اہتمامِ زیادے بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنیٔ تعجب باشد عکس کیفیتے در عقب آں ذکر کنند۔ جامی از جامِ سراپائے زلیخا جرعۂ بکام حریفانِ بزمِ معنی مے ریزد

ے

سُرینش کوہ اما سیمِ سادہ — چہ کوہے کز کمر زیرا وفتادہ

پارسیاں حرفِ "اما" را بمعنی لاکن کہ افادۂ استدراک کند استعمال
مے کنند۔ سرین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ وچوں سامع را گمان آن بود کہ
سرینش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ
استدراک آں را زائل ساخت وایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم۔ تقیید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تقییدِ مشبہ بہ موجبِ ازدیادِ خصوصِ وجہ شبہ
مے باشد۔ ومزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت مے
کشد۔ انوری در تمہیدِ قصیدہ مے گوید ؎

بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جوئبار
ابرِ نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در ہوا
واں چو پیلانِ جواہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہِ باد نہ بمطلق پیک مقصود است بل با پیکے کہ در رسانیدن
مژدۂ جانفزا از دستے بدستے بسرعتِ تمام قطعِ مراحل بعیدہ مے نماید و
ہمچنیں تشبیہ ابر نہ ہمیں بمطلق پیل مراد است بل با پیلے کہ بہ لآئی آبدار پربار
با پیلانے کہ در قطار در پس ہم خراماں باشند راہ مے رود وازیں قبیل است
شعر شیخ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

ژاله بر لاله فرود آمده هنگامِ سحر   راست چون عارضِ گلگونِ عرق کردہ یار

دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگلگوں و عرق کردہ ولفظِ راست بمنزلۂ تقویت اداۃ تشبیہ واقع شدہ۔

چہارم۔ تباینِ نوعی در طرفین و آں عبارت است از متغایر بودنِ مشبہ و مشبہ بہ در نوع۔ زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب سامع در معرضِ نقصان افتد و ایں معنی تشبیہ را از پایۂ کمالِ تاثیر بفگند۔ نہ بینی کہ اگر اسپِ خوشخرام را با اعوج نبی ہلال یا رخشِ رستم در مقامِ تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ وقعتے پیدا نکند۔ اما چوں طرفین در نوعیت مختلف باشد غرضِ تشبیہ بروجہِ کمال حاصل آید۔ نظامی دلاورِ جنگی را سوارہ در عرصۂ کارزار بروں مے آرد ؎

چو کوہے رواں گشت بر پشتِ باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شعرِ زلالیٔ خوانساری در وصفِ شکارگاہ ؎

زہر سو پیلِ مستے را کشادند   تلِ خاکستری بر باد دادند

ہمچنیں در وصفِ پیل ملک الشعرا فتح علی خان صبا کاشانی گوید ؎

بگاہِ پویہ گوئی کردہ پنہاں   بطار مہائے نیل اندودہ صرصر

اگر بجائے نیل لفظِ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد۔

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ بسیارے از نا اہلانِ ایں فنِ تشبیہ

مقید را از تشبیه مرکب باز نشناختہ ہر دو را بر یک منوال بافتہ گماں مے برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیدہ نیست کہ وجہِ شبہ مقید امرے است مفرد کہ با مرکب ہیچ گونہ التباسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشد کہ ہر یک جزوے از آن است اگر یکے را از آنہا بیند ازی وجہ شبہ باطل گردد و مقید امرِ مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را بوصفے متصف ساختہ واو خود ہماں مفرد است برقرار۔ اوّل و بالجملہ مرکب آن است کہ اشیا متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دہی بہ نحویکہ ذہن را بہ یگاں یگاں التفاتے نباشد۔ و مقید آنکہ حقیقتِ واحدہ مفردہ را بچیزے خارج ازاں اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفسِ مفرد دخلے ندارد فتامّل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و تطلب بدست آید ہر آئینہ او قع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت طلب بدست افتد بچشمِ اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شانِ ہلالِ عید مے گوید۔

عیدِ ہمایوں فرنگ سیمرغ زرّیں پرنگر
ابروئے زالِ زرنگر بالائے کہسار آمدہ

بدانکہ حذفِ اداۃ تشبیہ در ابہامِ تشبیہ تقویت دیگر پیدا کند۔ چنانکہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ ہر دو را شامل است۔ لیکن حدِ حقیقت و مجازِ مفرد غیر حدِ حقیقت و مجاز جملہ است۔
حقیقت در مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند چیزے را کہ بازائے او آں کلمہ برِ وضعِ واضع تعین یافتہ و این حد ہر گونہ وضع را شامل است چہ وضع بعضے از الفاظ سابق مے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا کہ الفاظِ ملفوظہ در زبانے بضرورت مدنیت و اختلاطِ اقوام در دار الضرب اوضاع درآمدہ بسکۂ تازہ رواج مے یابد۔ پس نتواں گفت کہ حدِ حقیقت در مفرد کلماتِ مولّدہ را شامل نیست کما توہّم بعض الناس۔ و این معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے ہیچ تفاوتے کہ متصور باشد در ہر زبان ہمبرین نسق قیاس باید کرد۔ لفظ شیر را چنانکہ دانی بر درندۂ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہنِ سامع باصلے مستند نمے شود کہ بواسطۂ آں شکلِ درندۂ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنین است حالِ ہر کلمہ کہ در مولّدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است مر اَعلام را۔ چہ تسمیۂ شخصے پسر خود را باسم زید بعینہ ہماں صورت دارد کہ واضعِ لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بحالت غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شخصے معین قرار

یافته نتواں گفتن کہ بوقتِ اطلاق آں برطریق علمیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدری مستند مے باشد بل بے واسطۂ چیزے قطعاً بر علم دلالت مے کند۔

امامجاز درمفردکلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد شجاع کہ در شجاعت وبطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ ایں اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنیٔ ثانی (مردِ شجاع) رابسوئے معنیٔ اول (درندۂ مخصوص) استنادنکنی ومعنی استناد آن است کہ لفظ شیر را اوّلاً موضوع برائے درندۂ مخصوص مسلم داشتہ برطریقِ تشبیہ علی حد المبالغہ وایہامِ حصول معنی شیر در مرد شجاع بروا اطلاق کردہ باشی وبے استناد ایں اطلاق جائز نبود گوئی معنیٔ اول اصل است ومعنیٔ ثانی فرع وہیچ فرع بے اصل متصور نہ۔

کنایہ ومجاز

کنایہ } مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادۂ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آں موضوع است ذکر نکند بل ذکرِ معنی کند کہ در وجود تالیٔ[۱] معنی مراد است ومعنی تالی را بمعنی مراد بمنزلۂ دلیل قائم

۱؎ تالی پس آئندہ، مراد از لازم آن است۔ ۱۲

کرده بدین معنی بدان معنی اشارت کند- سعدی در تباہی عالمے ظالم میگوید
از بستر زمش بر خاکستر گرمش نشاند - یعنی اورا از توانگری بدرویشی مبتلا
ساخت - توانگری را بستر نرم ودرویشی را خاکستر گرم عادتًا لازم است
واین ہر دو معنی جداگانہ تابع معنی توانگری ودرویشی است بعبارت اخری
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادۂ ملزوم
ولزوم دریں مقام عام است ازینکہ عادتًا باشد یا عقلاً وکنایہ بر سہ قسم
است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد- چنانکہ خاقانی گوید

آسمان کوہ زہرہ آفتاب کان ضمیر
آفت ہر چہ آفتاب از کوہ وکان انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ وکان انگیختہ جواہر است ومسعود سعد گوید

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع ایں صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکن بہ پیش فلک   کہ فلک کاسہ ایست خاک انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است ودر بعض موادچناں مے
باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ درمیان می افتد وآں را تلویح

گویند چنانکه در تازی کثیر الرماد که کنایہ از مہمان نواز است - نظامی گوید ؎

بزرگی بایدت دل در سخا بند سر کیسہ بہ برگ گندنا بند

بستن سر کیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از بستن بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سر کیسہ است و ازاں بہ زودی واشدن سر کیسہ و ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از موصوفے باشد - حکیم مختاری گوید ؎

دامن ہمت سرفرازش گردنِ چرخ را گریباں باد

دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسماں گفتن کنایہ ازان است کہ ہمت او بلند تر از آسماں باد - حکیم اسدی گوید ؎

نکو گفت دانا کہ دختر مباد چو باشد بجز خاکش افسر مباد

و تعریض را ہم از باب کنایہ شمردہ اند و تعریض مشتق از عرضہ بمعنے جانب و طرف است و معنی تعریض اشارہ کردن بجانبے و ارادہ جانب دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرض حاجت گوید۔

"بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام"

مجاز } و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آں نقلِ لفظے است از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میانِ ہر دو نوعے از علاقہ متحقق باشد

و در مجاز انتقال از ملزوم بہ لازم می باشد و چوں قرینہ صارفہ از ارادۂ ملزوم وآں قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادۂ معنیٔ لازم معنی ملزوم را ہم مراد دارند پس آں علاقہ اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ گویند ورنہ مجاز مرسل و مجاز مرسل را علاقہا بسیار است ما چند اقسام آں را دریں جا ثبت مے کنیم۔

قسم اول تسمیۂ کل باسمِ جزو آں چنانکہ سعدی گوید ؎

بذکرش ہر چہ بینی در خروش است ولے داند دریں معنی کہ گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است

وچنانکہ عرفی گوید ؎

سرے در عہد ما ساماں ندارد کسے کو آب و ناں نہ دارد

مراد از سر صاحب سر است وآنچہ صاحب حدائق البلاغت در مثالش ایں شعر حکیم سنائی آوردہ ؎

عشق را بحر بود و دل را کاں شرع را دیدہ بود و دیں را جاں

وگفتہ کہ مراد از دیدہ پاسباں است بخیال مولف محل تامل است زیرا کہ در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضوِ معروف یعنی چشم است و معنی آں است کہ ممدوح چشمِ شریعت بودہ است کہ بواسطۂ آں امتیاز نے در اشیاء عالم مے تواں کردن و بمعنی پاسباں احتمال مرجوح است۔ قسم دوم تسمیہ جزو بہ اسم کل عرفی گوید ؎

گلے زیں باغ گر چینی بیاور دستے از بندش
کہ نقش لوحِ محفوظ است بر اوراقِ غضائش

مراد از دست دریں مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدنِ گل کارِ انگشت
است و انگشت جزوے است از دست۔ قسم سوم تسمیہ مسبب بہ اسمِ مسبب
هم او گوید۔ ه

منم آن سیر زجاں گشتہ کہ با تیغ و کفن
بر در خانہ جلاد غزلخواں رفتم

دریں شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری
از غذا است۔ قسم چہارم تسمیہ سبب با سمِ مسبب۔ حکیم سنائی گوید ه

سرد و گرم زمانہ نا خوردہ
نرسی بر درِ سرا پردہ

مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است و انقلاب بسبب گرمی و سردی است
قسم پنجم۔ تشبیہ چیزے با سمے کہ در زمانِ ماضی بداں موسوم بود۔ عطار گوید ه

حمد بیحد مر خدائے پاک را
آنکہ ایماں داد مشت خاک را

مراد از مشتِ خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسم ششم تسمیہ چیزے
کہ در زمانِ مستقبل بداں موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ه

یکے مردہ شخصم بمردی رواں
نہ از کاروانی نہ از کارواں

مردہ در زمانِ مستقبل خواہد بود۔ قسم ہفتم تسمیہ مظروف بہ اسم ظرف یا تسمیہ حال بہ اسم
محل آن چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است و دریا روان است ازہمیں

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فنائے دار است ومراد ازاں صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم۔ تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ؎

درمرکز مثلثش[1] بگرفت ربع مسکوں — فریاد اوج مریخ از تیغ مہ صقالش

ازاوج مریخ برج اسد ارادہ کردہ کہ ظرف آن است۔ قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلۂ آن۔ حکیم سنائی گوید ؎

متوسط میانِ صورت وہوش — شدہ زاں سر زبان وزاں سو گوش

زبان آلۂ سخن است وگوش آلۂ استفادۂ آن۔ وشعر در تعریف نفس کلی است کہ از عقل استفادہ میکند ومجاز مرسل را علاقہا دیگر ہم است۔ چنانچہ بر متصفح کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحثے طویل راندہ است درباب تخطیۂ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظے از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آن بعلاقۂ تشبیہ کردہ اند وگفتہ کہ قاضی ابوالحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرہا واین تعریف نظر بحقیقت استعارہ درست نبود۔ زیراکہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق مے کنیم لابعد از ادخال

[1] کرہ آتش ۱۲ منہ

مردِ شجاع در جنسِ شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقل لفظے است از موضوع لہٗ بسوئے غیرِ آں بل نقل معنی است بجائے معنیٔ دیگر۔ و اگر مفہوم استعارہ ہمیں نقلِ لفظے بود در غیر موضوع لہٗ مے بایست کہ لفظ گوش را بطریقِ مجازِ مرسل کہ دریں شعر واقع شدہ استعارہ گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہستہ باش　　تا نباشد در پسِ دیوار گوش

والحق کہ استعارہ لفظ را نقل نمے کنند۔ تا اوّلاً معنی را نقل نمیکنند۔ بعبارتِ اُخریٰ مشبہ را جزوے از جنسِ مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را بر مشبہ اطلاق کنند بنا برین معنی "شیرے دیدم" بر طبقِ اصطلاحِ مشہور نقلِ لفظ غیر ازیں نخواہد بود کہ مردے دیدم کہ ہمچو شیر است نہ آنکہ حقیقتاً شیر است و دریں صورت ایں ادّعا صحیح نبود کہ او شیر است بصورتِ انسان چہ نقلِ لفظ وقتے صورت بندد کہ معنیٔ اصلِ آں لفظ را ارادہ کردہ باشیم۔ اما چوں لفظ را با معنیٔ اصل آں نقل کنیم محال است کہ آں را نقلِ لفظ گفتہ باشیم و بالجملہ استعارہ ادعائے معنی اسم است برائے چیزے نہ نقلِ اسم از چیزے بچیزے کما توہمہ بعض الناس و ازیں جملہ کہ ما گفتیم مسئلہ مختلف فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت انفصال می پزیرد و حق بمرکز خویش قرار میگیرد یعنی استعارہ از قسم مجاز عقلی است نہ لغوی۔ چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بداں نمودہ حیث قال ان الاستعارۃ کالکنایۃ فی انک تعرف المعنی فیھما من طریق المعقول دون طریق اللفظ

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آن بر غیر موضوع لہٗ کنند بوجہِ مشابہتے کہ میانِ ہر دو معنی متحقق است بر دو قسم است۔ اوّل آنکہ ذکر مشبہ را بالکلیت ساقط کنند بہ نحویکہ از ظاہر احوال گمانِ آں نرود کہ متکلم ارادۂ آن کردہ است چنانکہ دریں شعر

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد

دریں شعر از ژالہ اشک واز نرگس چشم واز گل رخسار واز تگرگ دندان واز عناب لبِ نازنین ارادہ کردہ معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنی موضوع لہٗ نکردہ بل معنی غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن برآن دلالت مے کند واگر قرائن نمے بود کسے پئے بمقصودِ متکلم نمے برد۔ پس ناگزیر است از قرینہ کہ دال باشد بر ارادۂ معنی غیر موضوع لہٗ۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت" دریں جملہ تیرے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنی موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مردِ شجاع کہ معنی غیر موضوع لہٗ لفظ شیر است و میانِ ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہ امرے کہ در ہر دو مشترک است وآن شجاعت و قوتِ بائس و بطش است دوم آنکہ ہر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را فذ کور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" دریں صورت نتواں گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چوں بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیرا کہ اصل غرضِ متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ۔

از آنچہ گفتہ ایم احتمالِ آن میرود کہ بظاہر میانِ ہر دو قسم فرقے نباشد چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیلِ آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میانِ ہر دو صورت فرق بسیار است زیرا کہ در قسمِ اول اسم اصلی او را طرح دادہ اسم دیگر را بر آں اطلاق مے کنند۔ بحیثیتے کہ عملِ تشبیہ در نفسِ متکلم مضمر مے باشد گوئی اسمِ دیگر کہ بر آں اطلاق یافتہ در اصلِ لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسمِ ثانی حال دگرگوں است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آں اسمِ اصلی است در آں بالتصریح مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن را از جنسِ مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند و سامع را ہنگام شنیدن بگمانِ آن نمے رود کہ متکلم در مثالِ مذکور از لفظِ شیر درندۂ مخصوص ارادہ کرد۔ بنا بریں قسم اوّل را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

و اگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بر طریق عادتِ مالوف

بدانی ور مثال آئندہ تامل کن کہ مثال اسم مثال ہیئتے است کہ بداں استدلال بر جنسے از اجناس تواں کردن۔ مثلاً وضع ملوک از وضع سوقیاں چنانکہ مرسوم است متمیز مے باشد اگر سوقیئے را از وضع سوقیاں عاری کنی و نشانے از نشانہائے سوقیاں بر تن او نگذاری و او را بخلعت ملوکانہ و لوازم پادشاہانہ ببازار آوری تا مردماں او را گماں برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر حال بر سوقی بودن او ہیچ وجہ استدلال نتواں کردن الا با خبار و استخبار مے تواں گفتن کہ تو فی الحقیقت ہیئتے ملوکانہ او را بطریق عاریت ارزانی داشتی و اگر بعضے از لوازم وضع سوقیاں ہمچناں بر تن او بگذاری و بعضے از لوازم ملوکانہ با و ارزانی داری نتواں گفتن کہ ہیئت ملوکانہ او را فی الحقیقت دادہ باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصول مہابت و عظمت است کہ در دل مردم پیدا آید۔ و ایں امر با وجود لوازم سوقیاں متصور نیست و چوں ہیئتے مخصوصہ جنسے را از اجناس خصوصیت و امتیازے مے بخشد ہمیں حال اسم است کہ چوں سامع از شنیدن جملہ "زید شیر است" گمان آں نمے کند کہ متکلم در حقیقت از شیر درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میان تشبیہ و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرط شئی مستعار آں است کہ مستعیر بمنافع آں ہمچو مالک انتفاع گیرد و در ہنگام انتفاع مستعیر بداں

شنئ بنیندگاں فرقے میانِ معیر و مستعیر معلوم نکنند ہم بریں نسق قیاس کن لفظِ شیر را در مثالِ شیرے دیدم کہ تیرمے انداخت و مرادِ تو مردِ شجاع بود۔ چہ اطلاقِ لفظ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار دربر کند و بنیندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج از ظاہر حالِ زید است و در مثالِ زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکرِ زید مانعِ اطلاقِ لفظ شیر است بر زید بطریقِ حقیقت۔ بل وزانش جامہ ایست کہ طرفے از آں دیگرے را بپوشانی و طرفِ دیگر تنِ خود را۔ دریں صورت نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادۂ۔

و آنچہ واجب مے کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیبِ مبتدا و خبر است تقریرش آنکہ در جملۂ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبر مبتدا یا برائے اثباتِ وصفے باشد کہ خبر مشتق از اں است مر مبتدا را چوں زید دانا است یا برائے اثباتِ جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ گوئی او مرد است۔ وہر گاہ در جملہ زید شیر است اثباتِ وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بودن۔ لامحالہ اثباتِ جنسیت مقصود خواہد بود و از انجا کہ اثباتِ جنسیت شیر برائے زید بطریقِ حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ اثباتِ شبہ جنس خواہد بود و چوں اثباتِ شبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ اسمے را بغرضِ احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہمیں جہت مے

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔

وبہمیں دستور در مثال شیرے پیش من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مرشیر را نہ اثباتِ معنی شیر بل اثباتِ معنی شیر برجائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است شعر بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کامش
فتد از چشمہا اشکش درد از نعرہا خامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باران و جرم ابر متصور نیست و چگونہ اثبات شبہ متصور تواند بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں شبہ مقصود است بمیان نیاید نعم اثباتِ شبہ وقتے متصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ در نفسِ او مضمر است رجوع کردہ از مافی الضمیر او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر حالِ متکلم اثباتِ شبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نباشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میانِ تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح مے پیوندد۔

بدانکہ قضیہ فرقِ میان تشبیہ و استعارہ در بعضے از موادِ کلام خاصہ در نظمِ اشعار بر اکثرے از بہ تحقیق نارسیدگاں مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام فحول شعرا کہ اساتذہ فن شعر ہستند نظر بمبالغہ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

میکنند وازیں روے عامیاں در غلط مے افتند۔ مسعود سعد سلمان گوید ؎

چرخے است پرستارہ وابرے ست پرسرشک

آبے ست بے تحرک ونارے ست بے دخاں

دریں شعر چنانکہ مے بینی بصراحت ذکر مشبہ نرفتہ ونہ از اداۃ تشبیہ چیزے مذکور شدہ وتا شعرے سابق را بدیں شعر متصل نہ خوانی بسہولت نتوانی گفتن کہ اشیاء مذکورہ را بر اسلوب تشبیہ ساذج ذکر کردہ بل اقرب آنکہ برائے شمشیر ممدوح استعارہ کردہ۔ نعم اگر بہ تقدیر کلام نظم وترکیب الفاظ را متبدل کنی مفہوم تشبیہ بصراحت واضح گردد۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پرستارہ مے باشد ودر روز روشن نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ چرخ پرستارہ است (جوہر شمشیر مراد است) ومثل ابر است و ابر گاہے مے بارد وگاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خون دشمناں مے ریزد) ومثل آب است وآب گاہے راکد مے باشد وگاہے نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) وآتش است وآتش را گاہے دخاں مے باشد وگاہے نہ اما شمشیر او آتش بے دخاں است وبے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی وبگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پرستارہ وابر پرسرشک وآب بے تحرک وآتش بے دخاں است ہر آئینہ مقصود متکلم را فوت کردہ باشی چہ اثبات صفت برائے ہر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چوں
صفاتِ مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بر وجہِ کمال و دوام ثابت نیست
الا بطریقِ اطلاقِ عام چنانکہ مذکور شد برخلافِ مشبہ کہ ایں صفات او عائد در وے
بروجہِ کمال و دوام ثابت است مزیتِ مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسے
را غبارِ شک بر آئینہ خاطر روے دہد و بگوید کہ مفہومِ اثباتِ مزیتے کہ ثابت
کردۂ از الفاظِ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن ست کہ دریں صورت کہ تو می
گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بہ معنیٰ ندارد و ایں از متکلمے ہمچو مسعود
سعد کہ اکابر اہل زبان بہ استادیش سر فرود آوردہ اند متصور نیست فتامل
وچوں ایں مقام از دقت و غموض قابلِ فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطنابِ
کلام نوبت افتاد تا موجبِ بصیرتِ خوانندگان آید و ہم بریں نسق قیاس کن
ایں رباعی مجیر بیلقانی۔ رباعی

ساقی کہ ز مینائے گلگوں مے ریخت مطرب کہ ز زخمہ درِ مکنوں مے ریخت
فصاد و طبیب گشتہ بودند بہم آں نبض ہمے گرفت و آں خوں مے ریخت

ساقی و مطرب را دریں رباعی مشبہ و فصاد و طبیب را جداگانہ مشبہ بہ
قرار دادہ۔ اما چوں اداۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن بود کہ
ذکر فصاد و طبیب را بر طریقِ استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ
تشبیہ سا فرج است و حذف اداۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداۃ میکردے گفتے کہ ساقی چوں فصاد و مطرب چوں طبیب نبض میگرفت و خوں مے ریخت توتے در اثباتِ وصف بطریقِ مبالغہ دست نمے داد۔

وبالجملہ حذفِ اداۃ در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد و ہر چند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما شمۂ از ذکرِ مشبہ را دراں گنجائش نبود و مثل شعر بدر چاچی مقتضئ مزید تامل است ؎

مہِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا   شبت ز گوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

دریں شعر چنانکہ مے بینی شب مشبہ بہ خط و ماہ دو ہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبہ نہ راندہ لاکن در مصرع ثانی حرفِ تا کہ مضاف الیہ ماہِ دو ہفتہ است خود مشبہ نیست بل مشبہ یعنی روے با وے تعلق دارد تقدیرش انیکہ شب از گوشۂ ماہِ دو ہفتہ تو پیدا شد و ہم احتمال دارد کہ تا مضاف الیہ شب باشد اما مآل واحد است بنا بریں نتواں گفتن کہ فی الجملہ ذکرِ مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ ساذج خواہد بود بل از قبیل استعارہ وھذا ھو الحق۔

وباید دانست کہ در بعضے از مواد تشبیہ ذکر اداۃ موجب فوتِ مقصود تشبیہ میگردد و کلام را از پایۂ حسن تاثیر فرو مے آرد تامل کن در امثلہ "زید شیر است و زید چوں شیر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیہ ساذج است اما اول

هر دو بون بیّن است و در امثلهٔ سابق این معنی بوضاحتِ تمام تمہیدِ ذکر یافته و هم درین شعر سعدی۔

ماری تو هر کجا که ببینی بزنی | یا بوم که هر کجا نشینی بکنی

اگر اداة را ذکر مے کرد و میگفت که تو همچو مار هستی یا همچو بوم هستی هر آئینه بر غلط نمے بود۔ اما مقصودِ تشبیه را مختل مے نمود۔ و اگر خواهی که این معنی را بمزید وضاحت و کمالِ صراحت بیقین کلی استوار داری درین اشعار شیخ نیک تامل کن

شنیدم گوسپندے را بزرگے | رهانید از دهان و دستِ گرگے
شبانگاه کارد بر حلقش بمالید | روانِ گوسپند از وے بنالید
که از چنگال گرگم در ربودی | چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازین استشهاد مصرع ثانی شعر اخیر است که اگر اداة را ذکر می ساخت و میگفت که تو خود همچو گرگ بودی مقصودِ شیخ از تشبیه باطل میگردید چه مقصودِ تشبیه آن است که غرض از دست و دهانِ گرگ رهانیدن آن بود که جانِ ناتوان گوسپند از صدمتِ هلاک محفوظ ماند و چون آن بزرگوار خود در طعمه ساختن آن بیچاره دندان آز دراز کرد و او را از راهِ جفاکیشی و سنگدلی عرضهٔ شمشیر هلاک ساخت و بر جانش همان بلائے چنگال گرگ فرود آورد۔ شکے نیست که آن بزرگوار در پیکرِ آدم خود گرگے بود و اگر میگفت که تو همچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود از ان بزرگوار کمتر بدو رسید چہ شبہ جنس یا مثلیت چیزے مستلزم آن نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد۔ ودر صورت عینیت جنس لابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند ودر مثال مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را باگرگ ہمجنس قرار دادہ۔ وہمیں سبب حسن تشبیہ مستلزم قوتِ تاثیر افتادہ۔

وہمچنیں حال است در بابِ استعارۂ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایتِ اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے در نفوس بودہ باشد کہ تحول از ان امکان ندارد۔ ودخولِ اداۃِ تشبیہ مستکرہ مے نماید۔ چنانکہ نور را برائے علم وایمان ظلمت را برائے جہل وکفر استعارہ کنند۔ زیرا کہ این نوع اسلوب بوجہ قوتِ شبہ ومتانت سبب وتمکن در اذہان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ چنانکہ نگویند در مثالِ مذکور کہ علم ہمچو نور است وجہل ہمچو ظلمت۔ ہر چند کہ این اسلوب تجسّم بغلط نیست۔ اما در کلام فصحا مقامے ندارد۔ در محلِ تنقیح مسئلہ و حلِ عُقدہ مے گویند نور دلم بتافت۔ خاطرم از پرتوِ نور روشن گشت۔ ونگویند ہمچو نور در دلم بتافت وخاطرم از ہمچو پرتو نور روشن گشت۔

تقسیم استعاره

بدانکه استعاره بر اعتبارات عدیده تقسیم مے پذیرد تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقیہ و عنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئ واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت زفیضِ او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظِ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ وہدایت مستعار لہٗ واجتماعِ ہدایت وحیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتش حرص را بدل کن سرد مردہ چوں زندہ نیست مرد نبرد

اجتماعِ مرگ و زندگی در شخصِ واحد ممکن نیست و ازہمیں قبیل است استعارۂ کہ بر طریق تہکم و استہزا آرند چنانکہ مؤلف در حق خطاط بدنویس گفتہ است ؎

برنگِ ابن مقلہ[1] چشم بد دور سطورش جملہ رشکِ گیسوئے حور

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع وایں چہار صورت دارد۔ اول آنکہ

[1] نام خطاطے است مشہور۔ ۱۲ منہ

وجہ جامع در طرفین داخل باشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

بریدآں جملہ را یکبارہ پیوند　　جدا گانہ بہ اقلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملۂ قوم مستعار لہٗ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجۂ جامع ازالۂ اتصال است کہ دو مفہوم طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔ ؎

گوید۔

بر سیرتِ لطیفِ تو گفتار تو دلیل　　بر نسبتِ شریفِ تو کردارِ تو گواہ

دریں شعر مُثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است

دوم آنکہ وجہِ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہومِ ہر دو خارج است و ہم نظامی ؎

گوید۔

کشیدہ قامتے چوں سروِ سیمیں　　دو زنگی بر سرِ نخلش رُطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہٗ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہِ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید ؎

ہنوزم ہندواں آتش پرستند　　ہنوزم چشم چوں ترکان مستند

زلف را بہ ہندو رخسار را بآتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آن را خواص دریابند انوری گوید۔ ؎

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج گر پاس تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکتِ الفاظ و حشمتِ معنی یا خود دارد گرفتگی آوازِ کوس را بہ خُناق و عدمِ حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ۔ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم بہ اعتبارِ ہر سہ یعنی بہ اعتبارِ طرفین و وجہ جامع و ایں صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسّی باشند۔ خاقانی گوید ؎

گاوِ سفالین کہ آب لالہ تر خورد ارزن زر ریزش از مشام بر آمد

شراب را بالالۂ تر و قطرات را کہ از صراحی بیروں اُفتد یا ارزنِ زر زّیں استعارہ کرد۔ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و ایں ہر سہ حسی اند۔

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی ملک الشعراء فتح علی خاں صبا صبا کاشانی در قصیدۂ کہ بمدح پادشاہ فتح علیشاہ قاچار گفتہ است مے گوید ؎

چو از ایں بیشہ شیرے آتشیں چنگ شکار انداز شد بر دشتِ دیگر

زنافِ آہوانِ سیمگوں سم[1] زمین را نیفہ شد پر نافہ تر

از شیرِ آتشیں جنگ آفتاب مراد است سیمگوں سم بودن بہ اعتبار روشنانِ فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغربِ افول رفت و ظلمتِ شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجہ جامع ترتیب امرے بر امرے است یعنی ترتب ظہورِ ظلمتِ شب بر رفتنِ روز و ادراکِ ترتبِ امور کارِ عقل است نہ کارِ حس۔

سوم آنکہ مستعار لہ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید۔ ؎

کوہِ پیوندہ در مصاف فگن مرگِ تابندہ از نیام بر آر

شمشیر را با مرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است۔

چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد۔ خاقانی گوید۔ ؎

تیغِ او آبستنِ فتح است اینک بنگرش
نقطہائے چہرہ بر آستینی دارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است۔

پنجم آنکہ ہر سہ عقلی باشد۔ سعدی گوید ؎

کسے چند آسودہ در زیرِ گل کہ خسپند ز و مردم آسودہ دل

مرگ را بخواب استعارہ نمودہ و وجہ جامع عدمِ ظہورِ فعل است و ہر سہ عقلی است

---

[1] سم آہو در کلام اساتذۂ فن بادید نیامدہ ۱۲

تقسیمِ چہارم باعتبارِ لفظِ مستعار وایں دو صورت دارد - اول استعارہ اصلیہ وایں چنان است کہ لفظِ مستعار در روے اسم جنس باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار - دوم استعارہ تبعیہ و صورتش فہمیدنی است - بیانش آنکہ لفظِ مستعار در استعارہ تبعیہ فعل یا شبہ فعل یا حرف مے باشد و تبعیہ از آں گویند کہ فعل و حرف صلاحیتِ موصوفیت ندارند - و بنائے استعارہ بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسمِ ذات چیزے باشد کہ موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف در تبعیہ معنئ مصدری فعل و متعلقِ معنئ حرف خواہد بود - و اطلاق استعارہ بر فعل و حرف بر سبیلِ تبعیت کنند نہ بطریقِ اصالت - و بالجملہ تشبیہ در استعارۂ فعل و متعلقاتش راجع بمعنئ مصدریٔ آں فعل مے گردد - و در حرف بمتعلقِ معنئ آں حرف - و متعلقِ معنئ حرف چیزے است کہ تعبیر بحرف از آں کنند - مثلاً نحاة گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتدا، و انتہا، و ظرفیت معانئ ایں حروف نیستند بل متعلقاتِ معانئ حروف است - مثال استعارہ در فعل حکیم سنائی گوید ؎

متشابہ بخواں در وماویز   وز خیالاتِ بیہدہ بگریز

تمسک کردن را آویختن و اجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اول لفظِ مستعار صیغۂ نہی است و در دوم صیغہ امر - مسعود سعد گوید ؎

دہنِ مملکت بخند د خوش — تا سرِ تیغ تو نگرید زار

چکیدنِ خون را بہ گریستن استعارہ کردہ وگرید فعلِ مضارع لفظ مستعار

است ومثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ؎

دل را بکنار جوئے بردیم — از یارِ کنار جوئے شستیم

دریں شعر استعارہ در حرف از است ومستعار لہ دور کردنِ خیالِ یار

است از دل ومستعار منہ شستن دل از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی

واقع شدہ واطلاق آں بر حرفِ از بر سبیل تبعیت است۔

تقسیم بہ اعتبارِ تجرید وترشیح

وآں بر سہ قسم است۔ قسم اول استعارہ مطلقہ وایں چناں است کہ

چیزے از ملائمات وصفات مستعار لہ، ومستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبد الواسع

گوید۔ ؎

شگوفہ بر سرِ شاخ است چوں رخسارۂ جاناں

بنفشہ بر لب جوئے است چوں جرارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جرارہ استعارہ نمودہ وہیچ از ملائمات طرفین را

مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعاره مجرده و این چنان است که ملائمات وصفات مستعارلہٗ را ذکر کنند فقط فردوسی گوید ؎

بناخن زره بافت از مشک ناب   در آویخت از گوشۂ آفتاب

زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آو یختن از ملائمات مستعارلہ است یعنی زلف۔

قسم سوم استعارۂ مرشّحہ و این چنان است که ملائمات وصفات مستعارمنہ را ذکر کنند فقط انوری گوید ؎

در خفیہ گرنہ عزم خروج است باغ را   چون آبگیر ہا ہمہ پر تیغ و جوشن است

موج آبگیر را بہ تیغ و جوشن استعاره نموده و لفظ عزم و خروج ملائم تیغ و جوشن است که مستعارمنہ واقع شده۔

معنیٔ عقلی و تخیلی

بدانکه معنی بر دو قسم منقسم است عقلی و تخیلی و ہر یک از ہر دو صور مختلفہ دارد و نوعے از عقلی آن است که آن را عقلی صحیح خوانند و آں بالعموم در شعر و کتابت و بیان و خطابت بمنزلہ اَدلّہ مطرد است که بنائے آن بر استنباطات عقلاء و فوائد حکماء باشد چنانکه بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ

وکلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعار شاں بودہ است انتزاع یافتہ ویا اصل آں از امثال قدیمہ وحکم ماثورہ تجویز تواں کردن سعدی گوید

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود | پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر | گل از خار است و ابراہیم ز آذر

و دیگرے راست

چو ناداناں نہ در بند پدر باش | پدر بگزار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند | چہ حاجت زانکہ آتش راست پیوند

وایں معنے ایست کہ در مقام خود صحیح ومسلم است وعقل برآں شاہد عدل وعقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے وہر قومے قبول عام وہم در تنزیل بابلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِندَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ و در خبر آمدہ من ابطاء بِہٖ عملہ لم یسرع بِہٖ نسبہٗ وہمچنیں ایں شعر سعدی

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود | لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جُبلت القُلوبُ علی حُبِّ من اَحسن الیھا وشاعر عرب می گوید

وَکُلُّ امْرِءٍ یُولِی الجمیل مُحَبَّبٌ

وہم از وست ؎

دگر خواجہ با دشمناں نیک خوست   بسے بر نیاید کہ گردند دوست

واین قضیہ در ہر طبقہ اربابِ دانش وحکمت مسلم است وور تنزیل وارد شدہ اِدفع بِالَّتِیْ ھِیَ اَحسن فاذا الذی بینک وبینہ عداوۃ کانہ ولی حمیم

سعدی گوید ؎

چو با سفلہ گوئی بلطف وخوشی   فزوں گردوش کبر وگردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد۔ ؎

اذا انت اکرمت الکریم ملکتہ   وَاِن اَنْتَ اکرمت اللئیم تمردا

مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید ؎

نکوئی با بداں کردن چناں است   کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید۔ ؎

وَوَضعُ الندیٰ فی موضع السیف بالعلیٰ   مضرٌ کوضع السیفِ فی موضع الندیٰ

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقے نیست۔

وبالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے وہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ وایں را اغلب کہ بر اخذ وسرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حمل نباید کرد

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و این را
بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی
مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل و قیاسِ مصنوع تمسک کنند و از ہمیں است
کہ این معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
گفتہ است ؎

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم — کہ سنگ بہر چہ گردید دشمنِ مینا

معلوم است کہ قائل در اثبات این دعوئی کہ کسے بزادۂ خویش خصمی
نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخییلے نیست و
الا سنگ کہ مینا را مے شکند نہ مبنی بر مخاصمت ایشاں است و نہ میان
ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است ؎

شور عشق از خویش مرداں را بروں مے آورد
شیر در طغیانِ آتش مے گذارد بیشہ را

گذاشتنِ شیر بیشہ را ہنگام طغیانِ آتش نہ از شور عشق است بل از
رہگذرِ بیم جان تا سوختۂ زبانۂ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاسِ
تخییل ایراد نمودہ تا بر دعوئی او دلیل باشد۔ پیدا است کہ این نوع قیاس از
قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از
ہمیں قبیل است شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزم حریفان کز ادا فہمی — صراحی چوں ز جا خیزد ز جا پیمانہ مے خیزد

اما شکے نیست کہ در تاثیر نفوس دخلے تمام دارد۔ بدانکہ بنائے
شعر و خطابت بر ہمیں نوع قیاس تخییل نہادہ اند چوں خواہند کہ میانِ دو چیز علت
را بیان کنند وصفے کہ میان ہر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند و اگرچہ بمقتضائے
قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را بر آں مواخذہ نکنند چہ بر شاعر واجب نیست
کہ چیزے را کہ قاعدہ و اساس قرار دادہ است بر طریق قیاس عقلی باثبات
رساند بل آنچہ را معتبر داشتہ سامعین را از تسلیم صحت آں چارہ نبود و اگرچہ بر معیار
حقیقت صحیح نباشد زیرا کہ تخییلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں
داد از ینجا دانستہ باشی کہ جملۂ عربیہ مشہورہ خیر الشعر اکذبہ چہ معنی دارد؟ چہ
شعر فی نفسہٖ نہ موجب رفعت و انحطاط شان چیزے باشد نہ باعث بر فضل و نقص
آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل و کامل را ناقص وا می نماید و آنچہ
در معارضہ جملہ مزبورہ گویند خیر الشعر اصدقہ مراد ازاں شعر حکمت و موعظت
و ادب و دانش است کہ نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آں است کہ چیزے
را بصفتے کہ در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم ننمائند و از اغراق و مبالغہ اجتناب
ورزند چہ ایں نوع کلام بر صحیفۂ روزگار تا دیر پائندار ماند و اکذب را احسن
شمردن نہ ازاں است کہ شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل ازاں است کہ
فن شعر میدانے وسیع دارد کہ معانی گوناگوں را بہ تقریب و تمثیل بصورت حقیقت
جلوہ مے تواں دادن و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام بہ پیرایۂ

تشبیه و استعاره آراستن - دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبہ و معانی غریبہ وسعتے تمام دارد بہ نحوے کہ موجب اہتزاز نفوس سامعین باشد و آنکہ مقولہ اصدق را احسن شمردہ مرادش آں است کہ شاعر ملتزم حقیقت مانندہ شخصے است کہ زنجیر در پائش کنند تا جز گامے چند نتواند راہ رفتن یعنی غیر از معانی مشہورہ و صور معروفہ بر سامعین چیزے زائد نتواند عرضہ دادن گوئی خزینۂ شریفہ دارد کہ محفوظ و معدود است و یا نازنینے ستروں کہ ہیچ نہ زاید و ہر چند در آں قدر قلیلے بواسطۂ تشبیہ و استعارہ تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فہم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دہد و معلوم است کہ چیزے کہ در میزان عقل درست آید - نزد عقلاء عزیز القدر و گرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلّم ندارند و باطل باطل اگرچہ عزیزش دارند تا کیست کہ ایں قضیہ محققہ را انکار نماید سعدیؒ است ؎

مرو زیر بار گناہ اے پسر　　کہ حمال عاجز بود در سفر

ہر چند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد کہ احدے را از آں انحراف امکان ندارد و ایں مبنی بر تشبیہ معقول است با محسوس و از ینہا در کلام سعدی بسیار است -

بدانکہ مدخل استعارہ در تخییل نہ از آں جہت است کہ معنی لفظ مستعار را اثبات نماید بل از آں جہت کہ اثبات شبہ معنی آں مقصود باشد - نظامی گوید ؎

مرا برف بارید بر پرّ زاغ نشاید چو بلبل تماشائے باغ

از لفظ برف معنیٔ حقیقی آں مراد نیست وہمچنین است لفظ زاغ بل مراد

ازاں سفیدیٔ مو و سیاہی آن است کہ با رنگ برف و زاغ مشابہ است

و ازیں جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی موئے است نہ غیر آں و ایں

نوع اسلوب سخن در کلامِ وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکم و

خضراء الدمن یعنی از زنیکہ صاحبِ جمال و بد نہاد باشد بہ پرہیزید و معلوم

است کہ دریں جملہ معنیٔ خضراء و دمن مقصود نیست بل چیزے کہ در روئے شبہ معنیٔ

آن متحقق است و بس۔

و بالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نماید

و ادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے مے گوید کہ خود خود را ابدال

مے فریبد و سبیل دخول استعارہ در تخییل سبیل کلام محذوف است ازیں رو کہ

چوں با صلِ آں محذوف رجوع کنند قائلش را تصدیق نمایند و دعویش را مسلم

دارند۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی

بافد کہ بہیچ گونہ در میزانِ عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترینِ لشکریان را

باوصافِ سلطان مدح نماید یا گدائے قلاّش را بصفات شہنشاہی بر آرد بل مراد

آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار مے برد کہ در تدقیق معانی راہِ تعمّل و تصنّع میرود

کہ بداں پے بردن موقوف بر فکر دقیق و غور عمیق باشد۔
بدانکہ تخییل صور مختلفہ دارد گاہے باشد کہ ہر چند علتِ حکم غیر علت حقیقی باشد
اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ؎

زمانہ چو باد است و باد از نخست نقاب از رخِ گل بعزت کشد
پس از ہفتہ ٔ درمیانِ چمن تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رخِ زیبائے گل بردارد۔
و آں را عروسانہ بر منصہ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران
حقیقت بین مے گردد و بسے بر نیاید کہ غارتگر خزاں ہمگی متاع حسن او را تاراج
مے برد و ایں نوعے از تخییل بر وجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ
و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک
تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں
صورت اگرچہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزاز نفوس سودے ندارد و
افادۂ معنی تخییلی نکند و ایں در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح
ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

مگر روشن شد از نارِ براہیم چراغ گل کہ بر شاخِ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد نظر بہ نسبت ہمنامی
آں حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شانِ ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل را از ال

روشن ساختہ شاعر دریں شعر سہ چیز را ادعا نمودہ اول نار ابراہیم علیہ السلام را
برائے ممدوح کہ سمیّ آنحضرت است ثابت کردہ دوم چراغ گل را از اں
نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطۂ تشبیہ چراغ قرار دادہ و میدانی کہ
ہر سہ چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل ہر سہ مسلم خواہد بود زیرا کہ بر شاعر تحقیق ادعاء
خویش بر طبق اصول منطقیہ واجب نیست کما مرّ

و قریب ایں ادعا صورتے است کہ اصل آن تشبیہ است لیکن شاعر بواسطۂ
تصرف در عمل تشبیہ آن را از حقیقت تشبیہ بیروں آرد۔ عرفی گوید ؎

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عرفی
دمادم آب دہانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدان تخییل بر متقدمین سابق آمدہ اند و جہش آنکہ متاخرین
در عمل تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیہ
است ہرچند کہ عمل تشبیہ بر ندرت و غرابت مشتمل باشد تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبعاً
مائل بجدت است از روشن سوادان تیرہ خاک ہند محمد علی ماہر اکبر آبادی کہ مردے نو مسلم بود
گوید ؎

من از بیتابی پروانۂ فانوس مے سوزم
کہ در پیراہن یار است گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو — لب از تشنگی خشک بر طرف جو

ہر چند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ ماہر دریں معنی نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخییل است و ازیں رو پسند طبع نکتہ سنجاں است البتہ ایں قدر ہست کہ اگر حرف ربط و حرفِ عطف ہر دو را ساقط مے کرد و مے گفت ؎

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد

ترکیب مصرع ثانی چنانکہ ے بائست از حشو ناملائم محفوظ مے بود۔

منوچہری از اساتذۂ متقدمین است و در تراشیدن تشبیہات نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را ید بیضای نماید از دست ؎

ہمے راندم فرس را من بتقریب چو انگشتانِ مرد ارغنون زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از تواترِ حرکت انگشتانِ مطرب چیزے[1] دیگر متصور است لا و اللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام است و بس۔

[1] بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چناں بوضوح پیوست کہ تواترِ حرکت انگشتانِ تلغرافی مشبہ بہ قرار مے تواں دادن - ۱۲ منہ

بہرۂ چارمین

علمِ بدیع

وآن علمے است کہ بدان معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتبِ اقتضاء حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ وآن وجوہ را در اصطلاحِ این فن بصناعات تعبیر کنند وآں بر دو گونہ است معنوی ولفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع در عمل مے پنداشتہ اند و قطع نظر از منع آں کہ در اشعار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرود افگند واز قدمائے فصحا ہیچ کس بگرد این نوعِ اسلوبِ کلام نگردیدہ چنانکہ بر ناظرِ کلامِ اساتذۂ قدیم مخفی نیست و اگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں نہ ابہ استرخاء عنان طبیعت حمل باید کرد و تصنّع را در آں راہ نیست اما اہلِ عجم در اواسطِ قرون بدین ہنجار مائل شدہ در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جائز داشتند تا غایتے کہ ایرادِ صنائع را در کلام منثور و منظوم از قبیلِ کمالاتِ فنِ شعر و انشاء گماں بردہ اند۔

جملہ اہل تحقیق برآن رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلہ ادوا تے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرود آید بدان اظہار تواں نمودن وہمانا این معنی براستی نزدیک تراست وشکے نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس وترصیع وتسجیع وغیر ذلک در کلام منثور باشد یا منظوم نظر بتاویہ اصل معنی وقعتی ندارد۔ بل بسا باشد کہ موجب اختلال بلاغت ومنجر بفساد معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است والفاظ مقصود بالعرض۔ بنابریں متکلمے کہ معانی را تابع لفظ وتابع آن می پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ ومجوز این نوع اسلوب بمثابہ مشاطہ ایست کہ عروس زشت رو را بانواع حُلی وحلل بیارایدـ وبر وضع زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بمعرض نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دیبقی ودیبا — کہ بود بر عروس نا زیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ والحق بجائے گوہر شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازار جوہریان سخن بہیچ نیرزد۔ انموذجے ازاں حوالۂ قلم است ؎

امام وسرور وصدر ممالک اسلام — صلاح ملک وملک مالک ملوک کلام
سمائے سادس صدر سماک رامح رمح — ہلال مہر طلوع وسوار سام حسام
ملک محل وملک مطمح وملک ادراک — ملک علو وملک طالع وملک الہام
دم معطر او درد ملک را مرہم — دل مطہر او کوہ حلم را آرام

عطائے کامل او مصدرِ علوِ ہمم   ہوائے درگہِ او مورِدِ حصول مرام

ایں قصیدہ را من اولہا الیٰ آخرہا بر ہمیں منوال یافتہ واگر راستے پرسی سنگلاخے کافتہ و ہیچ نیافتہ۔ مے تواں گفت کہ مجموعۂ مفرداتِ الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئتِ ترکیبیۂ آں بسان الفاظِ کتبِ لغت افادہ معانی اسنادیہ نمی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ؎

اثر وصفِ غمِ عشقِ خلطت   ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آں است کہ زنجیرِ خطِ نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ و ہمیں معنی را غنی کشمیری از حضیض خاک بر اوج افلاک کشیدہ ؎

حسن سبزش بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمند طبع را جولاں دادہ است ؎

تنِ علیشم نحیف گشتہ بغم   گُل بختم نہفتہ گشت بخار

پوچ است و با معنی سرے ندارد۔ واگر این را شعر مے تواں گفت چرا شعر ؎

دندانِ تو جملہ در دہان اند   چشمانِ تو زیر ابروان اند

بہ بے مائگی مثل است؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادی ایشاں بس بلند و روشِ کلامِ شاں نزد اہلِ فن دلکش و دلپسند است - بانواعِ مختلفہ التزامِ مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ ایں

ایں رباعی از ایشان است - ؎ رباعی

موئے مہِ ما بوئے ما بو یا بہ   بے او ہمہ موئے و یم ما و ا بہ

ما ئیم مہی و آں مہ ما با ما بہ   ما با مہ و موئے مہِ ما با ما بہ

در اصطلاحِ شعراء معنی کش ایں صنعت را موصل الشفتین خوانند و در التزام

صنعت قلب میفرمایند - ؎

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش   شو ہمرہِ بلبل بلب ہر مہوش

و ایں شعر را در حقیقت شعر نتواں گفتن - اگر از آخرش تا اولش

مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد - و ازیں نوعِ التزامات در کلامِ ایشان بسیار است

مقرر است کہ زیادتِ قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیاد اشکال

می افتد و دریں صورت فہمِ معنی از الفاظ در غایتِ صعوبت باشد - اہلی

شیرازی کہ صاحبِ آتشکدہ او را سرآمدِ فصحائے زمان و سر دفتر بلغائے

سخندان می نویسد مثنوئے در التزامِ تجنیس و ذوبحرین و ذوقافتین در ہر شعر ترتیب

دادہ ہر چند در ظاہر بر کمالِ قائل آں دال است اما اہلِ بصیرت دانند کہ چہ

قدر حسنِ معنی را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ - چنانچہ مولف آتشکدہ خود

می گوید -

"والحق در کمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنائع ربطے به محاسن
شعری که باعث تغییر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد"
هرچند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را متهم سازد
اما چوں اساتذۂ معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضائے اقتفائے
ایشاں آنچه را مستحسن دانست بر وجه اختصار شرح داده آمد -

توریه

واین را ایہام نیز خوانند و آن ایراد لفظے است در کلام که دو معنی داشته
باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید ؎

جان بخشند از لب کشته را وانگه بخوں فرماں دہد
خونخواری آں شوخ بیں کز بہرِ کشتن جاں دہد

"از بہرِ کشتن جاں دہد" دو معنی دارد - اول از بہرِ کشتن زنده مے کند
دوم دلداده و فریفتهٔ کشتن است و دریں شعر هر دو معنی راست می آید و صاحبِ
تلخیص تعریف توریه به نحوے مذکور ساخته که با تعریفِ ایہام تناسب مطابقت
دارد - محلِ تامل است -

ایہامِ تناسب

صاحبِ کتاب المعجم گوید این صنعت چناں بود کہ لفظے ذومعنیین بکار دارند یکے قریب یکے غریب تا خاطرِ سامع نخست بمعنیٔ قریب رود و مرادِ قائل معنیٔ غریب باشد چنانکہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود ؎

تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب — جہود و گبر و ترسا و مُسلماں
ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل — کہ یا رب عاقبت محمود گرداں

مقام استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چنان است کہ دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے ازاں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنیٔ دومش کہ غیر مقصود باشد با معنیٔ لفظِ دیگر گونہ مناسبتے دارد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

از دمِ خُلقِ تو در مسدّس گیتی — بوئے مثلث بہر مشام برآمد

لفظِ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنیٔ اول مناسب بہ لفظ مسدّس افتادہ۔

ایہامِ تضاد

وآن چنان است کہ دو معنی غیر مقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بمعنی حقیقی میانِ ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرمائید ؎

تا نگرید ابر کے خندد چمن　　تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق

وآن را تضاد نیز گویند و مراد از آں ایراد دو معنی الیست کہ میانِ ہر دو تقابلِ تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کاخِ دلاویز　　کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید۔ ؎

نے شود مژہ ام گرم زاں سحر کہ بناز　　کشاد نرگسِ مخمور و بست خوابِ مرا

واز وادیٔ طباق است ذکرِ عناصر اربعہ والوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تا کے گریزی　　نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

واین نوعے از طباق است ضابطہ اش آن است کہ دو معنی یا بیشتر را

که متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنئ دیگر را به ترتیب ذکر کنند که با معانی اوّل متضاد باشند حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چون جوابِ خطا　　موافقانِ تو مقبول چون سوالِ صواب

مراعاۃ النظیر

ایں را تناسب نیز خوانند۔ صورتش آن است که در کلامِ اشیائے متناسب را که متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

چو از زاغِ کمان گردد عقابِ تیر او پرّان
شود بومِ وجودِ شوم خصمت جفت با عنقا

مشاکلت

وآن ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے که بازائے آن معنی موضوع نباشد به سببِ مصاحبتِ آن معنی با معنئ دیگر که بازائے آن موضوع است۔ میرزا صائب گوید ؎

لبِ سوال سزاوارِ بخیه بیشتر است　　عبث بخرقهٔ خود بخیه مے زند درویش

لب را بخیه زدن کنایه از عدم سوال است۔ والا لب را بخیه نمے زنند وچون در مصاحبتِ بخیه بخرقه زدن واقع شده لب بستن از سوال را با بخیه

بحرقہ زدن تعبیر نمودہ -

عکس

وآن چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدم آرند - و باز آن را از اں دیگر مؤخر کنند - انوری گوید ؎

دلے دارم ہمیشہ ہمدم غم　　غمے دارم ہمیشہ ہمدم دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن و بمعنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو نہ ماہ بود و نہ سرو　　قبا نہ دارد سرو و کمر نہ بندد ماہ

یکے از موزون طبعان پنجاب گفتہ ؎

دوش قمری بر سر سرو از سر انصاف گفت
سرو قدّ یار را ماند ولے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن را لف گویند سپس متعلقاتِ آنہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این را

بدو نوع آزند۔ یکے مرتّب وصورتش آنست کہ ترتیبِ لف مطابق ترتیبِ نشر باشد۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

چوں جود وجلال وہنر وطبع وکفِ او | ابر وفلک واختر ودریا ومطر نیست

وبہترین لف ونشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بداں راہ یافتہ ؎

بروزِ نبرد آں یلِ ارجمند | بشمشیر وخنجر بہ گرز وکمند

برید ودرید وشکست وبہ بست | یلاں را سر وسینہ وپاؤ دست

دیگر غیر مرتب وطریقش آنست کہ ترتیبِ لف مخالف ترتیب نشر باشد شاعرے گوید۔ ؎

افروختن وسوختن وجامہ دریدن | پروانہ زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را دریک حکم جمع نمائند حکیم مختاری گوید ؎

ہمی دولت وملک وکلک وحسام | بہ فرِ خداوند گیرد نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصف متصف باشند وجہ تباینِ اتصاف ظاہر نمائند۔ حافظ گوید ؎

دستِ ترا ابا بر کہ یارد شبیہ کرد　　کاین بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آں

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است عبدالواسع جبلی گوئد۔

ے

بناں اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند عنصری گوید۔

ے

پیوستہ دشمنانِ توزیں گونہ مستمند　　یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

و گاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمائند و ایں خالی از صعوبت نیست۔ خاقانی گوید۔

ے

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر و آن از شجر
ایں کردہ منتقل را مقر و آں جام را جا داشتہ

تجرید

طریقش آن است کہ از شئے ذی صفتے شئے دیگر انتزاع نمائند کہ ہم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغہ در کمال آن صفت می باشد۔ عرفی گوید ؎

مستِ ذوق عرفیم کز نغمۂ توحیدِ تو لذتِ آوازہ در کامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیرِ خود قرار دادہ کہ مستِ ذوقِ اوست و مقصود ازاں اظہارِ کمالِ ذوقِ خود است۔

مبالغہ

وصفِ چیزے را در کمالِ شدّت وضعف ادّعا نمودن بہ حیثیتے کہ مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سہ قسم آمد۔ اوّل آنکہ ادّعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آن را تبلیغ گویند۔ انوری گوید ؎

بودیم بر کنار زتیمارِ روزگار تا داشتے روزگار ترا در کنارِ ما

در حالِ وصل فارغ بودن عاشق از غمِ روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد۔

دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عرفی گوید ؎

مارا بہ کامِ خویش بدید و دلش بسوخت دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کامِ ما

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بکامِ خود ببیند دلش بروئے بسوزد اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً و عادتاً ممتنع باشد و ایں را غلو نامند و در کلام ہنگامہ سرایان و ہنگامہ آرایان بسیار یافتہ مے شود۔ نظامی گوید ے

زسمِ ستوران دراں پہن دشت — زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہبِ کلامی

وآن ایرادِ کلام است بر طریقِ دلیل و برہان چنانکہ شیوۂ متکلمین است انوری گوید۔ ے

منافع رساں در زمیں دیر ماند — بس است ایں یک آیت دلیل دوامت

طریقِ برہان دریں شعر آن است کہ ہر منافع رساں باقی مے ماند۔ و تو منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن التعلیل

وآن ادعائے علتِ مناسب است برائے وصفے کہ درحقیقت علتِ آن نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ے

تا چشمِ تو ریخت خونِ عشاق — زلفِ تو گرفت رنگ ماتم

سیاہیٔ زلف صفتے است ثابت فی نفسہ و علت آن در ظاہر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنیں ادعا نمودہ کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یُشبہ الذم

و ایں را بر دو نوع می آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آن کردہ باشند
صفتِ مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن
ذم۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

گرش شمائل چوں بحر شعر موزون است　　چراست بحرِ کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ پس بعضے از شمائل
یعنی جود و کرم را ناموزوں قرار دادہ۔ ہر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔
اما اسلوب کلام بر معنیٔ استثناء دال است۔

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند و از عقب آں صفت مدح
دیگرے بہ حرف استثناء ایراد نمایند۔ ؎

رایتِ شہ تدرو وش لیک عقاب جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذّم بما یشبہ المدح

واین نیز بر دو نوع مے آرند۔ اوّل آنکہ صفت مدحی را نفی کنند و صفتِ ذمی از آں مدح استثنا، نمائید۔ چنانکہ گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکہ بدرگ ہم ہست"

دوم آنکہ صفتِ ذمی ثابت کنند وعقبِ آن صفتِ ذمّ دیگر بہ حرفِ استثنا، ذکر کنند۔ چنانکہ گوئی "فلانی بدمعاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہم ہست"

شاعرے گفتہ است۔

ؔ

نان شاں نہ گندمیں وسخن شان درشت لیک
گاہِ عطا ترش رو و در وعدہ کاذب اند

استتباع

ستودنِ ممدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ انوری گوید

ؔ

اے زیزداں تا ابد ملکِ سلیمان یافتہ   ہر چہ جستہ جز نظیر از فضلِ یزداں یافتہ

درضمن این معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ این معنی را بیان نمودہ کہ نظیرِ تو در عالم یافتہ نمے شود۔

توجیہ

واین را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنیٔ متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است۔

ے

قبائے از پئے من دوخت خیاط — دو چشمِ او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد بایرادِ این صنعت زبانِ طعن در حقِ اعیانِ دولت عالمگیری دراز کردہ۔ والحق کہ دادِ سخنوری و کورنمکی دادہ۔

تجاہلِ عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ وغرض ازین نوع تصرف نکتۂ باشد کہ نظر بہ مناسبتِ مقام موجبِ ازدیادِ بلاغت باشد۔ چنانکہ شاہ پور گوید

ے

نے دانم کہ خواہی بود یا گردون چنین دانم

کہ دامنگیر گردد خونِ من نامہربانے را

ونظامی گوئد

ے

چہ مے گفتم و در چہ پرداختم　　کجا بود اشہب کجا تاختم

وگاہے کاف کہ امیہ افادہ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد　　خون شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

واین چنان است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلافِ مرادِ او حمل کنند۔ چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل می کنی　　راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

واین را حشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد لفظے کنند کہ معنئ مقصود بے او تمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبۂ بلاغت بنیدازد آن را حشوِ قبیح خوانند و اگر موجبِ ازدیادِ حسن کلام گردد حشوِ ملیح۔ چنانکہ انوری گوید۔ ؎

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند

در بگریم کاں بہرِ روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمرے است"

و "کاں بہر روز نیست" بطور حشو ملیح واقع شدہ - کما لایخفی وحشو قبیح شاعرے گفتہ است - ؎

گرمی ز رسم بخدمتت معذورم
زیرا ار مدِ چشم و صداعِ سرم است

لفظ چشم و سر حشو قبیح است -

تنسیق الصفات

آن است کہ صفات چیزے را متتابع آرند - سعدی گوید ؎

خداوند بخشندہ دستگیر
کریم خطا بخش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید ؎

بہ تن ژندہ پیل و بہ جان جبرئیل
بہ کف ابر بہمن بہ دل رود نیل

صنائع لفظی

تجنیس

ایراد دو لفظ در کلام کہ در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آں بر چند نوع است -

تام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط -

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمہ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند - چنانکہ شاعرے گفتہ است -

بہ یمینِ تو چرخ دادہ یسار	بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمین

تجنیس ناقص

آن است کہ کلماتِ متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است -

پیادہ شود دشمن از اسپِ دولت	چو باشی بر اسپِ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری وداری	بدست اندرون از سعادت سوار

تجنیس زائد

آن است کہ کلمہ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد - چنانکہ شاعرے گفتہ است -

در حسرتِ رُخسارِ تو اے زیبارُو　　از نالہ چو نال گشتم و از مویہ چو مُو

تجنیسِ مرکّب

آن است کہ از دو لفظِ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب
شاعرے گفتہ است۔

خورشید کہ نوردیدۂ آفاق است　　تابندہ نشد پیشِ تو تابندہ نشد

و مؤلف راست۔

رہِ راستی گیر تا زندۂ　　کہ ایدون برہوار تا زندۂ

تجنیسِ مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند۔ چنانچہ معزّی گفتہ است

ہست شکر بار یاقوتِ تو اے عیّار یار
نیست کس را از دآں یاقوتِ شکّر بار بار
سال سرتاسر چو گلزار است خرم عارضت
چوں دلِ من صد دل اندر عشقِ آن گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آن دہانِ تنگِ تو
در دلِ تنگم فگند آں نیمۂ دینار نار

و این قصیده از اوّل تا آخر بہمیں نسق است ۔

تجنیس مطرّف

آن است که دو لفظ متجانس در جمله حروف متفق باشند اِلّا در حرفِ طرف چنانکه معزّی گفته است ۔

ؔ

از شرارِ تیغ بودے بادساراں را شراب
وز طعانِ رمح بودے خاکساراں را طعام

تجنیس خطّ

چنانکه شاعرے گفته است

ؔ

هماں خوشتر که نوشی اندریں مدت مئے صافی
هماں بهتر که پوشی اندریں موسم خزِ ادکن

ردّ العجز علی الصدر

لفظے که در صدرِ بیت آرند آن را در عجز باز آرند ۔ رشید وطواط را برین نسق قصیده ہست ۔ چنانکه

ؔ

قرار از دلِ من ربود آں نگار ٭ بداں عنبریں طرّهٔ بیقرار

نگار است رخسارۂ من بخوں | زہجرانِ رخسارۂ آں نگار
خمار است در سر مرا بے شراب | در اندوہ آں نرگسِ پر خمار

و ایں صنعت صور مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آں است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است۔

نوائے تو اے خوب چہرِ نو آئین | در آورد در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را بسجع و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن چنانکہ رشید گفتہ است

اے منوّر بتو نجومِ جلال | وے مقرّر بتو رسومِ کمال
بوستانے است صدرِ تو ز نعیم | آسمانے است قدرِ تو ز جلال
خدمتِ تو معوّلِ دولت | حضرتِ تو مقبلِ اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر | در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیشِ فضائلِ تو نجوم | خیرہ پیشِ شمائلِ تو شمال

ہم چنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصّع گفتہ است و آنچہ در حروفِ خواتیم متفق نباشد آن را سجع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بزم و رزم تو مانند ہمے خزان و بہار
بہ تیغ و کلکِ تو مانند ہمے قضا و قدر

وسکاکی گوید کہ سجع در نثر مثلِ قافیہ در شعر است۔

ذوالقافیتین

و آن شعریست کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔ سنائی گوید ؎

عقل و فرمان کشیدنی باشد　　عشق و ایمان چشیدنی باشد

متلوّن

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہلی شیرازی مثنوی سحرِ حلال مشتمل برین صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذوقافیتین آوردہ۔ و این بیتِ سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو حرف است۔ ؎

لبِ تو حاجیٔ لُولُو خطِ تو مرکزِ لالہ　　شبِ تو حاملِ کوکب مہِ تو باخطِ ہالہ

بحرِ اول رمل مثمّن مخبون۔ بحرِ دوم ہزج مثمّن سالم۔ بحرِ سوم مجتث

مثمن مجنون۔

اعنات

وایں التزام مالایلزم است یعنی چیزے کہ لازم نیست بر شاعر آں را
بر خود لازم گرداند وایں را صورتے معین نیست سیفی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ
کہ در ہر مصرعش ایراد لفظ سنگ وسیم را لازم قرار دادہ مطلعش این است ؎

اے نگارِ سنگدل اے لعبتِ سیمیں غدار — در دلِ من مہر تو چوں سیم در سنگ استوار

وہمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ بالتزام لفظ شتر وحجرہ در ہر مصرع
مطلعش این است۔ ؎

مرا غم است شتر بار ہا بہ حجرۂ تن — شتر دلی نہ کنم غم کجا و حجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل وسپش وپلنگ ولکلک در ہر بیت
قصیدہ گفتہ مثلاً ؎

پیلتن شاہی وز اقبال بلندت دور نیست
گر سپش گردد پلنگ افگن مگس لکلک شکار

تلمیح

واین چنان است کہ کلام مشتمل باشد بر واقعہ مشہورہ یا اشارتے

نمایند بہ چیزے کہ در کتبِ متداولہ مذکور باشد - چنانکہ خاقانی گوید ؎

ہر کہ نظارۂ تو شد دست بریدہ می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے روئے تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدہ جمال یوسف علیہ السلام -

توشیح

آن است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند - بیتے یا مصرعے یا نام شخصے برآید -

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند - خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است -

بہرۂ پنجمین

موازنہ و تنقید

باہمہ جوشش جنوں فرزانہ ام   آشنائے معنئ بیگانہ ام

بدانکہ ایں بہرۂ کتاب اہم مقاصد علمِ بلاغت است - چہ موازنہ میانِ دو کلام کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعدِ بلاغت تا بلیغ را از غیر آن باز دانند غایتِ ایں علم شریف است و کسیکہ از مواردِ استعمالِ آن قواعد آگاہ نباشد او را قوتِ سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست ندہد - و ہیچ امر از امرِ نظمِ کلام و تالیف آن شگرف تر نتواند بود - چہ باندک مایۂ معرفتے تواں دریافتن کہ تالیف و نظمِ کلامے از تالیف و نظمِ کلامِ دیگر تفاوتِ عظیم دارد - و بمقدارِ تفاوت پایۂ کلامے از کلامِ دیگر بالا و از بالا بالا تر قرار مے تواں داد و ہلم جرا - و ایں معنی وقتے متحقق گردد کہ چوں دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در حیزِ تقابل و توازن در آرند - چہ معنئ لطیف را محلے شائستہ باید در تالیف

ونظمِ کلام زیراکہ باندک تغیبر و تبدلے وتقدیم وتاخیرے کہ در تالیف و نظمِ کلام راہ یابد شاہدِ معنی برکرسیِ دیگر جلوہ گر آید وتاثیر و انفعالِ نفوس موقوف است بر دو امر یکے آنکہ محلِ ہر لفظے در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است و اگر از محلِ اصلی او را بردارند و بہ محل دیگر بنشانند خللے در اصلِ مقصود راہ یابد۔ دیگر آنکہ سررشتۂ تناسبِ الفاظ را از دست ندہند۔ چہ بسیار باشد کہ لفظے در نفسِ معنی بالفظِ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو بنگرند یکے ازاں ہر دو شائستہ آن محل باشد و دیگرے برخلافِ آن۔ وچوں در تالیف و نظمِ کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ دادِ بلاغت دادہ باشند۔ و فہمِ ایں معنی بر روشن سواداں ولطیف طبعاں دشوار نیست۔ چہ نویسندہ تروست کہ بمزاولتِ سالیانِ دراز مہارتِ تامہ در فنِ کتابت بہم رسانیدہ و برتبۂ استادانِ خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف برنگے زینت مے دہد کہ موجب حیرتِ نظارگیاں مے افتد و باز ائے آن طفلِ نوآموز کہ ہنوز تشکیل نقوش حروف را بہ صحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحۂ لوح ثبت مے نماید وسبب این تفاوت ہرچند بظاہر بر قلت وکثرت ممارست موقوف است اما امعانِ نظر قلت وکثرت ممارست را بیش از شرطے اعتبارے زائد نمے نہد۔ زیراکہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہرچند دو کس در ممارستِ علمے از علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال واشتغال بداں سعیِ بلیغ

بکار برند - اما چوں مادۂ قابلۂ ہر دو را موازنہ کنند - تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو یافتہ مے شود و موجبِ این تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر نتواند بود - و لطافتِ طبع دریں باب اصل است - چہ سلامتِ ذوق جز بہ طبائع لطیفہ دست ندہد - و ہر چند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد احساسِ معانی بروجہِ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرح بلیغ راندہ حاصلش اینکہ خصوصِ مزایا و لطائف کلام امرے از قبیلِ امورِ خفیہ و معانئ روحانیہ است و تا سامع پاکیزہ نہاد و صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں او را بر آں آگاہ ساختن کہ کودنِ کور باطن را ازاں جملہ ہیچ بہرہ نباشد و الحق کہ امامِ بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من این معنی را در طبائع اہل روزگار خود بارہا بمشاہدہ آوردہ ام و صحیح یافتہ ام -

پیش از آنکہ دربارۂ از کلامِ اساتذہ بر طریقِ موازنہ و تنقید خوضے رود نظر بر رفع سوئے ظنِ حرف گیراں کہ بیشتر مطمحِ نظرِ ایشاں غیر از مراء و لجاج چیزے دیگر نمے باشد و مقصدِ اصلئ صاحبِ تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن دراز می کنند مے گوئیم کہ غرضِ فقیر مولف از تنقیدات و توجیہاتِ کلامِ پیشینیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلامِ بلیغ کہ از نظرِ مبصران کند بصر مستور و محتجب مے ماند نہ اظہارِ قابلیت سخن فہمی خویش و طعن بر

پاستانبانِ ستودہ کیش فلیف کہ ایشان قافلہ سالارِ ماہرانِ سخندانی وقدوۂ سخن گسترانِ اربابِ معانی بودہ اند۔ وکفیٰ باللہ شہیدا نہ بینی کہ علمائے فن رجال درطاوی مباحثِ روایات چگونہ غث را از سمین وسبک را از سنگین امتیاز می دہند واین را اصلا بر تعییر وتشنیع سلف محمول نتوان کرد ومع ذلک می گوئیم کہ کلامِ بشر گاہے از وصمتِ خلل وزلل مامون ومحفوظ نتواند بود۔ زیرا کہ این پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست وما در محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیان احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ این امر مخصوص بقومے نیست۔

درماسبق بتمہیدِ ذکر یافت کہ چون کلامے را با کلامے دیگر درمحلِ توازن وتقابل در آرند تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند واین تفاوت بر وجوہ متعددہ ظاہر مے گردد۔ ما آن را در اثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادتِ بصیرتِ خوانندگان آید انشاءاللہ تعالیٰ

نظامی گوید ؎

دریں باغِ رنگیں درختے نرست　　　کہ ماند از قفائے تبرزن درست

سعدی ہمیں معنی را بمعرضِ بیان جلوہ مے دہد ؎

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بن نکند

لفظِ رنگین در شعرِ نظامی کہ نعتِ باغ واقع شدہ با ماسیق لہٗ الکلام چنداں ربطے ندارد - چہ ماسیق لہٗ الکلام اثباتِ معنیٔ فنا و بے ثباتیٔ ممکنات است در عینِ حالتِ بہجت و شادکامی و این معنی را بہ نوعے از توجیہ[۱] بطریق لزوم از لفظِ رنگین اخذ مے تواں کردن و شعرِ سعدی ازیں گونہ توجیہ پاک است نظامی فنا را برائے جنسِ درخت ادّعا نمودہ و سعدی ایں معنی را برائے نوعے از درخت کہ در رشاقتِ قامت و دوامِ خضرت مثل است ثابت کردہ و در ماسیق لہٗ الکلام سرو را دخلے است کہ دیگر افرادِ درخت را بر وجہِ کمال حاصل نیست و ہرچند گمان آں مے رود کہ اثباتِ عمومِ فنا برائے جنس در تکمیل ماسیق لہٗ الکلام دخلے تمام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وا رسند چناں بوضوح مے پیوندد کہ جمیع افرادِ جنس درخت بہ اوصافِ سرو متصف نتواند بودن و لفظ بلند بر آمدن را با وے نسبتے است کہ ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم مرہونِ منتِ آن است - چہ ایں معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی بہ بلندی کہ شبیہ بہ ارتقائے انسان است بمدارج عالیہ - و لفظ رستن در شعرِ نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہورِ ہر گونہ نباتات از نہاں خانۂ خاک خبر مے دہد و ہمیں قدر با ماسیق لہ الکلام مناسبتے بیش ندارد - و آنچہ در مصرعِ ثانی فرمودند کہ از قفائے تبرزن درست

---

[۱] توجیہ آن است کہ رنگین بودنِ باغ نتیجہ شادابی و سیرابیٔ اوست - ۱۲

نمانده مستلزم استیصالِ کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچه سعدی فرموده چه مفهوم از بُن برکندن دال است برآنکه بادِ اجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشته و مع ذلک نکته دیگر در شعرِ سعدی ملحوظ است که در شعر نظامی نیست و آن این است که اسنادِ افتادر شعر نظامی بسوئے تیرزن است که منشارِ فعل ارادی مے باشد و در شعرِ سعدی بسوئے بادِ اجل که از امورِ مقدّرۂ طبیعیہ است و وقوع آن مظنون است و وقوع این مقطوع۔

مجیر بیلقانی گوید ؎

شاہ قزلِ ارسلاں کہ دست و دلش　　از جہاں نامِ بحر وکاں برداشت

انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر وکان باشد　　دل و دستِ خدائیگاں باشد

چگونہ بینی شعرِ مجیر را کہ بر شعرِ انوری مزیتے تمام دارد وجہش آنکہ مجیر بازائے دست و دلِ ممدوح نامِ بحرِ وکاں را از صفحۂ ہستی پاک ستردہ تاکسے نیست کہ نام بحر وکاں زبانِ زدِ او گردد۔ و شعرِ انوری بیش از تشبیہ دست و دلِ ممدوح بابحر وکاں افادۂ معنی زائد نکردہ و غایتِ مبالغہ را در نفوس تاثیرِ عظیم است کما لایخفی و در شعرِ انوری تکرارِ دل و دست اگرچہ دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشتے بلیغ ترآمدے[۱]

[۱] در شعرِ مجیر تصریح باسمِ ممدوح حشمتے و شوکتے باخود دارد کہ در لفظ خدائیگان متصور نیست۔ ۱۲

قدسی گوید ؎

نسبتِ خود بہ سگت کردم و بس منفعلم زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست ؎

از سگانِ سرِ کوئے تو ز بس منفعلم کہ بہم صحبتی ہمچو منے ساختہ ام

شعرِ قدسی متضمن بر کمالِ مراعاتِ حسنِ ادب است بخلافِ شعرِ ثانی کہ دال بر ہم صحبتیِ سگانِ کوئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آں ندانستہ ومیانِ نسبت بہ سگاں وہم صحبتیِ ایشاں فرق بسیار است اما اگر قدسی در اظہارِ علتِ انفعال لفظ زانکہ رانمے آورد وبجائش اے کہ حرف ندامے گفت مے بینی کہ معنی شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ ودر شعرِ لفظ ثانی ہمچو منے بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ دال است بر نا اہلیٔ او بہ ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب و مقصدی قزوینی راست ؎

پا بوسِ سگانِ تو نگوئم ہوسم نیست دارم ہوسے چکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعر عاری است۔

حافظ گوید۔ ؎

مہرِ تو در درونم و عشقِ تو در دلم باشیر در درون شد و باجاں بدر شود

دیگرے راست۔ ؎

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن دردِ تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعرِ حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرعِ ثانی مذکور است و شعرِ ثانی
ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و ہمیں وجہ شعرِ حافظ
را مزیتے دست دادہ - اما مصرعِ اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ
یکے از ہر دو حشوِ محض است کہ در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نمے کند و سلطان
ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دو ربودہ چنانکہ مے گوید ؎

با عشقِ تو در خاک نہاں خواہم شد
با مہرِ تو سر ز خاک بر خواہم کرد

سلطان نگفتہ کہ مہرِ تو با جان بدر شود - بل گفتہ کہ زیرِ خاک ہم با من
خواہد بود - و درین مبالغہ ایست در محرماتِ محبّت و احاطت آن بمجامعِ قلب
کہ وصمتِ زوال را در آن مجالِ تطرق نیست - علی نقی گوید ؎

اے وائے بر آن مرغِ گرفتار کہ از وے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزین گوید ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

عذری گوید ؎

بر صیدِ ناتوانے بیداد رفتہ باشد گر سر نگشتہ او را صیّاد رفتہ باشد

ظهوری گوید

بر آں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت
که در دام از یادِ صیاد رفت

بر خبیر بصیر که از صحبتِ اربابِ مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبۂ غائیت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل
ایں مقام افادۂ معنی عظمت مے کند و از عُذری عذرے میخواہم و کشتن سر نشد
مے طلبد و در مصرع سعدی

که نتواں سرِ رشتہ پیوند کرد

احتمالِ ترکیبِ اضافی دارد نہ توصیفی و شعرِ حزیں متین است و شعر علی نقی بد نیست
و آنچہ حیرتی تونی گفتہ -

ماند در زلف تو دل وائے بر آں صیدِ اسیر
کہ بدام افتد و از خاطرِ صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید

دو دوست قدر شناسند روزِ صحبتِ را
کہ مدتے ببریدند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید -

لذتِ وصل ندانند مگر آں سوختہ
کہ پس از دوریٔ بسیار بجاناں برسد

وجہِ ترجیح میانِ ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے تواں گفت کہ سعدی
در اسناد اغتنام دولت وصال بسوئے طرفین و ایرادِ طباق الاضداد

قدمے فراتر گذاشتہ وشعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف
کہ افادۂ معنی حصر مے کند۔ وایں امر موجب تقویت مبالغہ افتادہ نظیری از
متاخرین این معنی را سازے دہد۔ ؎

کس از معانقۂ روز وصل یابد ذوق
کہ چند شب زہم آغوش خود جدا خفت است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام
ہمیں بود متحقق است بر اہلِ مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید ؎

زمیوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است ومفہوم دریافتن متضمن است مر معنی حصول و
تحقق را وبیشتر استعمالِ آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ
ونظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافیٔ
بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ جملہ صلہ است مقتضی آن است کہ لفظ
کس را بایائے مجہول مے آورد۔ وجملہ زہم آغوش خود جدا خفت است
کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید ؎

حسن تو زیور تو بس است این قدر چرا
بر گوش وسینہ زحمت زیور نہادہ

ہر دو اضافت حسنِ تو و زیور تو زائد از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است کہ حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایرادی کرد
چنانکہ حافظ گفتہ است۔ ؎

زعشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آن را در مصرعِ ثانی
با تمام رسانده۔ وہو گوید ؎

اگر پیالۂ مے دادہ اند اگر خُم زہر   زخوانِ دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ

تقابلِ بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالۂ مے و خم زہر
تقابلِ بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو
مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصلِ ایراد آن است
کہ تقابل در پیالہ و خم از مقولۂ کم است و در مے و زہر از مقولۂ کیف پس در ہر
دو تقابلِ بیشی و کمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجارِ شگرف ادا نمودہ ؎

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہر چہ ساقیٔ ما ریخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان بلفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب
بل انسب مے بود۔

مخفی نماند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کوتاں از من این حرف را شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع وقاد و ذہن نقاد درخورست

در غزلے می گوید ؎

مرا دلے است سیہ پوش در مصیبت عمر
کنوں تو ناز و ستم را و کاں بیارائی

بہ بیں و بدیدۂ انصاف بہ بیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز می گفت شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید ؎

زخیل طائران قدس گردی   اگر در قید بال و پر نباشی

ماہر فن مے داند کہ اگر میگفت ؎

کنی با طائران قدس پرواز   اگر در بند بال و پر نباشی

چہ قدر جودت لفظ و شوخی معنی با خود مے داشت۔ کمال خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشان پائے او زانجا بچشم
خاک برداریم چندانکہ آب آید بروں

حافظ گوید ؎

بر زمینے کہ نشان کف پائی تو بود   سالہا سجدۂ صاحب نظران خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ می نہی۔ گوئی کمال دریں شعر زد و اہل فن کمال خود را بصورت نقصان وانمودہ حاصل ہرو

شعر گرامی داشتنِ نشانِ کفِ پائی محبوب است وبس - اما لفظ زانجا در شعرِ کمال بر ذوقِ سلیم ناگوار و بر طبعِ مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشوِ محض است و بچشم خاک برداشتن ہر چند افادہ معنئ تعظیم و تبرک می کند اما با عجزِ شعرِ ثانی چنداں مربوط نیست - زیرا کہ از برداشتنِ خاک برآمدن آب معمول نیست بل از کندن وکاویدن - چنانکہ مشاہدہ مے رود - و زیادتِ حرف با در چند اینکہ محض برائے استقامت وزنِ عروضی است ور سنخ معنی دخلے ندارد ومع ذلک معنئ محصلش اوقع فی النفس نیست و نہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد - وحاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست - بخلاف شعر حافظ کہ در ادائے معنئ مقصود بپیرایۂ دلکش بدست آوردہ بہ نحویکہ سر رشتۂ تناسبِ الفاظ ومتانتِ ترکیب وجودتِ معنی را از دست ندادہ و ازیں جاست کہ بغایت موثر افتادہ -

مخفی مباد کہ قلتِ الفاظ اگر در فہمِ معنئ مقصود مُخل نباشد از کثرت آں ممدوح تراست چنانکہ در بیانِ ایجاز و اطناب بوضوح پیوستہ - شاعرے راست

خامہ بشکستیم و لب بستیم از تعریفِ دوست ۵

کاں نہ در تحریرِ ما گنجد نہ در تقریرِ ما

چگونہ می بینی تطویلِ کلام بے مرام کہ ہیچ از انبساطِ نفس کہ لازم شعر است با خود ندارد - چہ معنئ مقصود بیش ازیں نیست کہ استادے آں را دریک مصرع بہ اسلوب احسن وا نمودہ - حیث قال ع

خاموشی از ثنائے تو حدِ ثنائے تست

وقلتِ الفاظ با احتواءِ معنیٔ مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ واز
وجوہِ اعجاز قرآن حمید یکے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ۔ گلستانِ
سعدی گزین ترانموذجے است این نوعِ کلام را۔ میرزا صائب گوید۔

گر بسہو از غنچۂ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

ملا طغرا گوید

گر بود بندِ قبا از بوئے گل باریک تر　　میکند ہمرنگ داغِ لالہ پہلوئے ترا

در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادتِ لفظ سہو در شعر صائب در
در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچۂ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین
مدخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد وممکن کہ از بالش بالش پہلو
مراد باشد کہ معمولِ نازنینان است وآنچہ ملا طغرا بندِ قبا را از بوئے گل باریک تر
گفتہ نزدِ راقم الحروف وجہے ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند نہ
بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغیش بے تکلف است حی
آید۔ چہ لطافت از لوازمِ دقت است وہر دو شعر از وصف ایجاز عاری

عرفی گوید۔

ز دیدہ رفتی و مردم ہماں نفس فریاد　　کہ بے تو مردم وانگہ چنیں باسانی

نظیری گوید -

ع

خجل ز مردنِ خویشم گماں نبود الحق
که بے رخِ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتۂ رقابت فی مابین ہر دو متحقق اما انصاف

بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسانِ اہلِ زبان که زنگِ تعصب

بر آئینۂ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زند او را بگو که مدارِ اجودیت

و افضلیت شعرِ عرفی بر سہ لفظ است که شعرِ نظیری از آں ہر سہ فارغ است

اول لفظ ہماں نفس که دلالت میکند بر مرگ علی الفورِ عاشق که بمجردِ مفارقتِ معشوق

برو تسلّط یافت۔ دوم لفظ فریاد که از بیچارگی و واماندگی عاشق خبرمے دہد گوئی

ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ

و زاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ۔ سوم لفظ آنکه که قوتِ مضمونِ جملۂ سابقہ را که

مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ۔ و ز انش شعر استادے

است ولعلہ للمعنوی -

ع

کبر زشت و از گدایاں زشت تر
روزِ برف سرد و آنکه جامہ تر

و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست که لفظ گماں نبود الحق در شعرِ نظیری در

نفسِ مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب که اقرب الی الحشو است و اگر

لفظ خجل ز مردنِ خویشم در شعرش نبود که فی الجملہ تلافی نقصان مے کند

مے گفتم که نظیری در جوابِ شعرِ عرفی خود را اضحوکۂ اساتذۂ ایں فن ساختہ و مرا از

گفتنِ سخن حق وغدغۂ مزاحمتِ منکراں باز نمے دارد - مارا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش -

مولفِ شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند اختراع نمودہ در مدح و ثنائے او مبالغۂ دور از کار بکار مے برد و بہ اطرائے تمام مے کوشد والحق در بعضے از جادۂ اعتدال انحراف ورزیدہ چنانچہ در مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از تراکیب از ایجاد و اختراعِ نظیری است کہ مختص بدوست و درامثلہ ایں شعر او را نقل کردہ ؎

شمارِ نے تا سحر دستم بزلفے در ہے دارد
گریبانم گریبانست و دامن دامن است امشب

ونداںستہ کہ قدمائے اساتذہ ایں اسلوبِ ترکیب را در استعمال آوردہ اند - مسعود سعد سلمان گوید ؎

ببُرّد تیغ تو خارا بدرّد تیرِ تو خفتاں
نہ خفتاں پیش آں خفتاں نہ خارا پیش آں خارا

منوچہری کہ از اکابرِ قدمائے ایں فن است - مے گوید ؎

تاریک شد از مہرِ دل افروزم روز
شد تیرہ شب از آہِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاہی ز شبم
اکنوں نہ شبم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب را بنقدِ جان خریدہ اند۔ غایۃ مافی الباب ہر دو استاد آں را بصورتِ نفی آوردہ اند و نظیری بصورتِ اثبات و لاحرج در مصرعِ اول شعر نظیری خالی از تعقید نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہرِ الفاظ را با قوانینِ نحو یہ بے ملاحظۂ اسلوبِ ترکیب و سہولتِ ماخذ و ادائے معنی درست کنند۔ چہ ممکن است کہ معنیٔ را متکلمے بر یک نہجِ مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را دیگرے بر نہج دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید ؎

درختے کہ تلخ است وے را سرشت | گرش بر نشانی بہ باغِ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگامِ آب | بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب
سر انجام گوہر بکار آورد | ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملا ہاتفی بجوابش پرداختہ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت | نہی زیرِ طاؤس باغ بہشت
بہنگام آں بیضہ پروردنش | ز انجیرِ جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل | بداں بیضہ گر دم دمد جبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ | برد رنجِ بیہودہ طاؤسِ باغ

بر مستبصرانِ بلاغت شعار که بفکر صحیح و رائے نجح فرقے میان غث و سمین و خبیص و ثمین کردن می توانند هویدا است که نظر به اختلافِ اسلوب و سهولت ماخذ و ادائے معنی چه قدر تفاوت میان هر دو کلام رو داده و هر چند مولنا جامی رحمۃ اللہ در تعریف جواب هاتفی که همشیره زادهٔ ایشان بوده است لب به تحسین کشوده اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست که ایشان جوابِ هاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نهاده اند- بل مراد ایشان آن است که هاتفی آنچه گفته برجائے خود مغتنم است و بد نیست چه وجوه تفاضل از آن واضح تر است که احتیاج به تفصیل افتد- بر وجهِ اجمال بدان اشارت می رود- بگوشِ هوشش نیوش که فردوسی معنی مقصود را در سه بیت به اتمام رسانیده- و ملا در چهار بیت و قلت الفاظ از وجوهِ بلاغت امرے اهم است که در هیچ حال اغماض از آن جائز نه و لفظ ظلمت سرشت اگرچه صفتِ کاشفهٔ زاغ است اما در نفسِ معنی وقعتے ندارد و در شعرِ ثانی لفظِ آن بیضه حشو محض است گوئی وضعِ مظهر جائے مضمر بے سبب داعی آن جائز داشته و همچنیں در شعر ثالث لفظ چشمه زائد است- چنانکه لفظ باد در بادِ صبا زائد می آرند و در مصرعِ ثانی همیں شعر لفظ بدان بیضه از همیں قبیل است کما لا یخفی- و همچنیں در ترکیبِ طاؤس باغ لفظ باغ جز برفعِ ضرورت قافیه در نفسِ معنی زیادتے پیدا نکرده- و در ابیاتِ فردوسی حشوے

واقع نہ شدہ البتہ می تواں گفت کہ در مصرعِ ثانی شعرِ ثانی لفظ انگییں بر مفہومِ لفظ شہد افادۂ زائد نمے کند۔ اما ایں نوعِ عطف در کلامِ اساتذہ بالعموم جاری است۔ وطبعِ مستقیم آں را استنکرہ نمی دارد۔ وابوشکور بلخی ہمیں معنی را از کلامِ فردوسی اخذ مے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا | اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید | ازو چرب و شیریں نخواہی مزید

براستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدارِ صحیح تنقید بر سلامتِ ذوقِ ناقد است ترکیبے باشد کہ مخلِ معنیٔ مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخل معنی مقصود نمے افتد۔ اما در معنیٔ مقصود دخلے ندارد۔ قسم ثانی زشت و قسم اول زشت تر می نماید۔ صاحبِ آتشکدہ در ضمنِ تنقید رباعیٔ لطف اللہ نیشاپوری می گوید" اما بزعم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیبِ کلماتِ معنیٔ مقصودے در نظر نہ باشد گفتن ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد وازیں گونہ مستلزم لزومِ مالایلزم است بلے اگر ترکیبِ ایں الفاظ مخلِ معنی مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الا فلا"۔ وشاہدِ ایں مقال ورامثلہ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذۂ قدیمِ ایں فن است در تعریفِ اسپ سمندِ خامہ را جولاں می دہد ؎

نشست از برِ بارۂ رہنموں | یکے باد پا کوہ ہاموں ہیوں

کم آساو مساز و ہنجار جوئے | سبک پا و آسان دو و تیز پوئے
شتابندہ از بیش و رہ بزر پس | جہندہ روان و گریزندہ بس
یکے وشت ہمائے برندہ زاغ | بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ و کوہ پیکر و مشک دم | پری پو و آہو تگ و گور سم
گہ اندام و متازش و چرخ گرد | زمیں کوب و دریا بُر و رہ نورد
بہ پستی چو باد و بہ بالا چو ابر | شناور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشہ دل سبک پوے تر | ز رائے خرد مندرہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے | بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ازرقی گوید۔

ے

فلک سیر آں بارہ کوہ پیکر | کہ با آب و تش نہ پوید برابر
بہنگام تندی بہنگام نرمی | سبک تر ز کشتی گران تر ز لنگر
بہ چشم و بہ موئے و بہ سم و سرین او | چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
بآب اندروں ہمچو لولوئے بیضا | بآتش دروں ہمچو یاقوت احمر
بہ کبر پلنگ و برفتار شاہیں | بفر ہما و بزور غضنفر

انوری گوید۔

ے

پلنگ ہیئت و غژغاو دُم گوزن سرین
عقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

قوی قوائم و باریک دُم فراخ کفل
دراز گردن و کوته سم و میان لاغر

حکیم قطران گوید ـ

زبالا بہ پستی قضائے الٰہی　　زپستی بہ بالا دعائے پیمبر
چناں دشت ہارا ہمہ برنوشتے　　کہ انگشتِ مردم ورقہائے دفتر

میر معزّی گوید ـ

رونده تر گہِ رفتن زماه بر گردوں　　جہنده تر گہِ جستن زتیر در پرتاب
بہ نیکوی چو تذرو و بہ فرخی چو ہما　　بہ رہ بری چو کلنگ و بہ سرکشی چو عقاب
دو چشمِ او چو دو لولو بر آمده زصدف　　دو گوشِ او چو دو خنجر بر آختہ زقراب

بحق سخن کہ اسدی را زبانے چوں ذوالفقارِ حیدری کرامت فرمودند واین مزیتے است مخصوص بدو وبس۔ فقیر مولف گوید کہ در تعریفِ اسپ کلامے بدیں جودت وجامعیت وکثرت تشبیہاتِ نادره وسلامت الفاظ ولطافتِ معانی وخلو از حشو وزوائد بنظر نیامده وعسیٰ ان لایقدر علیہ احدٌ ـ اگر در مدح وتحسین آں استادِ یگانہ مبالغہ واطراء بکار آریم ہمانا از عہدۂ توصیف آں بیروں نیامده باشیم والحق حقیقتِ انّ من البیان لسحراً ہمین است ـ ومضمونِ شعرِ اخیر ماخوذ است از آیۂ ولاالیل سابق النہار وبروجہ احسن اخذ نموده اما قطعہ حکیم ازرقی را کہ از اکابر مشاہیر ایں فن است در برابر قطعۂ اسدی

نہادن پشک را با مشک سنجیدن است - و سرمایۂ عقل و دانش را بہ باد دادن چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روی ندرتِ تشبیہات و چہ از روئے لطافتِ استعارات و بر ماہر فن حقیقت این سخن خود روشن است از رقی را مصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر رکیک المعنی افتادہ - زیرا کہ نعتِ سلبی را بازائے نعتِ ثبوتی وقعتے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن است کہ آن اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و این مفہوم ثبوتی است نہ سلبی و حکیم این معنی را نظر بہ قرائن مدح بطوقِ لزوم حاصل کردہ وہم در شعر ثالث اگرچہ مصرعِ اول مشتمل است بر تشبیہات متعددہ و مصرعِ ثانی بر مشبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن تشبیہ بداں مربوط است نیاوردہ - و مع ذلک لفظ او در مصرعِ اول کہ ضمیر غائب است حشوِ محض است ہیچ ضرورت بداں رجوع نمی کند و آنچہ در مصرعِ ثانی این شعر با ہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر دہ ماسوائے مشبہ بہ آخر یعنی مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت ع

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آمد و شعرِ ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لفِ ثانی یعنی ہنگام نرمی با نشر ثانی یعنی گراں تر ز لنگر مطابقتِ کلی ندارد - چہ مفہوم نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گراں تر ز لنگر - چہ کشتی بہنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ و این نوع از ضعفِ تشبیہ است و تکرارِ لفظ بہنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان می آورد نظر بہ مناسبتے غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم قطران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نہ ساختہ۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے ندارد چہ مفہوم این لفظ عام است باورقہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشتِ قاری مناسب بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدانِ وصف دوش بادوش یکدیگر گام زدہ اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصفِ اسپ مے گوید ؎

جند از خشِ قمر طلعت و شعری نظرش | آنکہ چوں فکرِ منجم بدود فوق سما
سخت سم، نرم دم، آگندہ سرین، پہن کفل | چرب موئے خشک پے افراختہ سر ریختہ پا
دود آتش بود آں موبسرش پنداری | کاغذِ باد بود زین بہ فرازش گویا
موبر اندامِ صفا پرور آں غیرتِ باغ | چوں حروفے است مرتب شدہ بر اوجِ ہوا
برگِ لالہ است کہ افتادہ در آغوشِ نسیم | بر حریرِ کفلش داغِ نشانِ تمغا

قطعہ خوب است اما اگر در شعرِ اول بجائے فکرِ منجم فکرِ مہندس نظر بہ عمل بیمودن مے آورد موزوں تر مے بود کما قیل فی البراق ع

چو فکرِ ہندسی گردوں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدو و لفظ بپر د بطریقِ استعارہ نظر بمقام الیق بود و
ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تراست نہ دویدن وشعر ثانی
چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح ترافتادہ۔ ودر شعر رابع لفظ شدہ حشو است و
اگر می گفت ۔

ع

چوں حروفے است مرتب بسرِ لوحِ ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نسبتے نیست ۔ واگر در مصرع اوّل
بجائے غیرت باغ لفظ رشکِ پری مے آورد می بینی خوبی شعر از کجا تا بہ کجا
می کشید ۔

واگر خوفِ اطناب سنگ راہ سمندِ خامہ نمے بود ۔ ہر آئینہ مقام در وصفِ
اسپ بہ ایرادِ کلامِ اساتذۂ دیگر وسعتے داشت بنابریں بہ ہمیں قدر اکتفار رفت۔
وہم ازیں قبیل است قطعۂ صادقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرد بجوابِ
قطعۂ خاقانی کہ درحقِ بعضے از حسّاد مے گوید

خاقانی آں کساں کہ طریقِ تو مے روند
زاغ اند و زاغ را روشِ کبک آرزو است
گیرم کہ مار چوبہ کند تن بہ شکلِ مار
کو زہر بہرِ دشمن کو مہرہ بہرِ دوست

گاؤ گوئد

ے

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند

ایشاں خرند و خر روشِ گاؤ ش آرزوست

گیرم کہ خر کنند تنِ خود را بشکل گاؤ

کو شاخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امرِ دیگر است و بر آں راہ گام زدن امرِ دیگر و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل ے

خلیلیّ قطّاعُ الفیا فی اِلی الحمٰی　　کثیرٌ و اربابُ الوصولِ قلائل

ایں بداں کہ ماند و ایں را بداں چہ نسبت مصرعِ اول ہماں مصرعِ خاقانی است کہ حضرتِ گاؤ آں را بے زحمت نشخوار حوالۂ ہضم نمودند و بہ اظہارِ حرفِ ندا در استحکامِ اساس ادا ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہارِ حرفِ ندا در مثلِ ایں مقام منافیِ قواعدِ بلاغت است و دریافتن ایں معنی تعلق بہ سلامتِ ذوق دارد و در مصرعِ ثانی ضمیرِ جمع غائب حشوِ محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ در قطعہ قابلِ غورِ سخن فہماں است آں است کہ مارچوبہ چوبے است سیاہ رنگ کہ خطوطِ کوچکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوطِ سپید وار دے باشد۔ و بینندہ تا بہ تعمقِ نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را مار گماں برد و ازیں روے مارچوبہ را مانندۂ مار گفتن وجہے دارد و بخلافِ

خر کہ باگاؤ اصلا مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہہ میانِ ہر دو پدید آید پس تجویز مشابہت تنِ خر باگاؤ از صاد قا چگونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارۂ او را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذالک حکیم خاقانی مخالفانِ خود را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلافِ صادقا کہ ایشاں را خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے نیاوردہ ۔ بل درطیِ ہر دو منزل از خرِ بیچارہ بارِ منت بر خود نہادہ ۔

وگاہے باشد کہ در معنیٔ معیّن متعارف نوعے از جدّت اضافہ کنند ۔ تا معنیٔ معلوم را در قالبِ نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد ۔ کسے راست ۔ ؎

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم مشکل کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم

و دیگرے ہمیں معنی را ببلک نظم در آوردہ ۔ ؎

زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روزِ حشر سر از خاک بر توانم کرد

و شاعرے ایں معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آوردہ ؎

بیا کہ گریۂ من آن قدر زمیں نہ گذاشت
کہ از فراقِ تو خاکے بسر تواں کردن

معنی آن است کہ از کثرت گریۂ من ہمہ روئے زمیں تر شدہ

تا بغایتے کہ بمقدار یک مشتِ خاکِ خشک جائے یافتہ نمے شود۔ در شعرِ اوّل وثانی کہ یکے را بر دیگرے مزیّتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افشاندن خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمے شود۔ بخلافِ شعرِ ثالث کہ باکثرتِ گریہ حسرتِ نایافتنِ خاکِ خشک را اضافہ نمودہ ونوعے از جدّت بہم رسانیدہ۔ فردوسی در توحید باری عزاسمہ گوید ے

جہاں را بلندی وپستی توئی ندانم چۂ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید۔ ے

پناہِ بلندی وپستی توئی ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے ایست اما پیدا است کہ شعرِ فردوسی بوجہِ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراکِ کنہ او سبحانہ وتعالیٰ دلالت مے کند در مقامِ بلاغت از شعرِ نظامی قدمے فراتر گذاشتہ ولفظ ندانم حقیقتِ عجز را موکد ساختہ ازیں روئے شعرِ نظامی بلیغ وشعرِ فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیراکہ فردوسی در مصرعِ ثانی دو معنی را بہم آوردہ ونظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف وتفاوتے شریف مضمر باشد۔ وعامۂ طبائع را بر آں اطلاعے دست ندہد اما طبعِ نقاد وذہنِ وقاد بمجردِ استماع بداں راہ مے یابد ے

شاعرے گوید۔

حیف در چشم زدن صحبتِ یار آخر شد روئے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید تا چشم کشودیم زہم روز گذشت

حسن خاں شاملو گوید۔

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ مَے نوشم
ز شیشہ تا بقدح ریختیم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنیٰ یابی دل نشیں کہ سزاوارِ مدح و تحسین است۔ اما نظرِ دقیق حکم میکند بہ افضیلت شعرِ ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعتِ زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں بر آں۔ بخلافِ شعرِ ثانی کہ بجز معنیٔ سرعت زوالِ حال چیزے زائد با خود ندارد و شعرِ اوّل اگرچہ مشعر از معنیٔ حسرت است[1] اما مصرعِ ثانی نفیِ تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلافِ آں مشعر است از حصولِ لقائے او و اگرچہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعرِ ثالث لفظِ خواستم گوئی جانِ معنی است چہ حسرت عدمِ تمتعِ چیزے کہ غایتِ آرزو باشد و بحیزِ تحقق در آید و در پے تمتع بداں باشد کہ ناگاہ اسبابِ تمتع بکلی منقطع گردد ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔ بدانکہ ہر گاہ معنیٔ را در قالبِ واقعۂ محققہ تشکیل و در لباسِ تمثیل جلوہ دہند

[1] البتہ معنی حسرت بطریق لزوم ثانی اخذ مے تواں کردن ۱۲ منہ

بحیثیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعوےٰ مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا
ایں نوعِ اسلوبِ بیان اوقع فی النفس آید و احدے را مجالِ انکار نباشد۔
سعدی در عدمِ ثباتِ حیاتِ ناپائدار و مآلِ کار آں بروجہ عبرت میگوید ؎

زدم تیشہ یک روز بر تلِ خاک | بگوش آمدم نالۂ دردناک
کہ زنہار گر مردی آہستہ تر | کہ چشم و بنا گوش و روے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمانِ او پیشتر از زمانِ سعدی است چناں صورت
میدہد۔ ؎

خاکے کہ بزیرِ پائے ہر نادانے است | زلفِ صنمے و عارضِ جانانے است
ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است | انگشتِ وزیرے و سرِ سلطانے است

و حافظ شیراز ہمیں معنی را بانداز یکہ مخصوص بدوست چنیں ادامے کند ؎

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
زکاسۂ سرِ جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنیٰ را کہ در جملہ بشرطِ ادب گیر ودیعت نہادہ قیام آنرا در جملہ
بزیرِ پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آں را در مصرعِ اولین شعرِ
ثانی اما نظرِ دقیق اقتضائے آن میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطاف را از دست ندادہ و لفظ
زنہار مشتمل بر مفہومِ نہی و لفظ اگر مردی مشعر از معنی بذلِ مروت کہ از لوازم

سجاحت طبیعت انسانی است واقع شده اما آنچه موجب انجذاب وتاثر طبائع وقیقہ رس است آن آنکہ سعدی از زبان حال ہماں پیوند خاک شدگان فریادے بگوش ہوش تیشہ زن می رساند و این بمنزلہ اتمام حجت است کہ او دیگرا زتیشہ زدن باز دارد و لفظ دردناک را در تقویت این معنی دخلے تمام است ورباعی خیام وشعر حافظ ہر دو از ین نکتہ عاری آمدہ و این نوع اسلوب بیان مخصوص بہ شیخ است واحدے را از اساتذۂ متقدمین ومتاخرین دست نداده وپیدا است کہ کلمۂ حکمت ودانش را اگر بر طریق واقعۂ محققہ بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا کہ نازل بمنزلۂ دعوی مع الحجت مے باشد چنانکہ در جائے دیگر مے گوید ؎

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن | کہ مے گویند ملّاحاں سرودے

اگر باراں بکوہستاں نبارد | بسالے دجلہ گردد خشک سالے

اصل معنی ہماں است کہ در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزلۂ حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجال انکار آں نیست ونظر بمناسبت تمثیل کہ در شعر ثانی مذکور است نسبت سرود بہ ملّاحاں از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکہ در باب قناعت می فرمائد ؎

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشم تنگ دنیادار را | یا قناعت پر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہ بلاغت مضمر است در چشم ہر کور باطن جلوہ

ندہد و ہر چند فہم ایں گونہ وجوہ تعلق بہ ذوقِ سلیم دارد اما نبذے ازینہا حوالۂ قلم مے نمائیم تا پایۂ بلاغتِ شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ میدانی کہ وزانِ الفاظ آن شنیدستی چیست؟ وزانش آن است کہ در مواضع متعددہ تنزیل بالفاظ هَلْ اَتَاكَ وارد شدہ یعنی مبلغِ کمالِ بلاغت آن است کہ متکلمِ بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدر باستفہام نمودہ معنئ مقصود را در معرض بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مرا خبر دادنی است امرے است عظیم۔ مے باید آن را بگوشِ ہوش استماع نمودن و بتامل زائد در آن نگریستن شیخ دریں قطعہ واقعۂ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبتِ مقام مقتضائے حال است چہ طائفۂ بازرگاناں در حصولِ منافع وبہائے بضاعت انواعِ مصائبِ سفر را متحمل باشند و بہر قدریکہ بدست آرند سیر نشوند بل در طمعِ زیادتِ مال بودہ ہر گونہ بارِ مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطعِ مراحلِ دشوار گذار جانِ خود را در معرضِ خطر افگنند واگر قومے دیگر را موضوع لہٗ قرار مے داد نظر بمناسبتِ مقام موزوں نمے افتاد و از پشتِ ستور بر زمین افتادن امرے معلوم و معمول است وایں را جزو واقعہ گردانیدن در ادائے معنئ مقصود دخلے تمام دارد چہ معنئ مقصود منع از حرص والتزام قناعت است وآن را را از زبانِ تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت بردہ خود را در

محل عبرت دیگراں در آورد بمسامعِ مستمعین افگندن چہ قدر مبنی است برکمالِ بلاغت متکلم و دال بر غایت رعایتِ صدق مقال تاجر و مودّی بہ اصغائے سامع بروجہِ حسنِ قبول کہ احدے را در آں مجالِ سخن نمے ماند۔ و نکتہ کہ در ایرادِ لفظ تنگ در نعتِ چشم مضمر است بر مستبصر پوشیدہ نیست چہ چشمِ حریص باآنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن زخارف دنیویہ سعیِ تمامتر نماید و بیش از بیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

ے

کاسۂ چشم حریصاں پُر نشد   تا صدف قانع نشد پر دُر نشد

بودہ در صددِ ھل من مزید می باشد۔ الا کہ بذیلِ قناعت تمسک جوید یا مرگِ ناگزیر او را ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و ایں حصرِ معنی بہ حرف تردید دریں دو صورتِ مذکورہ گوئی حکم کردن است بر قطع و فصلِ معنیٔ مقصود و مولوی معنوی ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہر چند در ذہنِ سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر دُر شدنِ آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس از روزگارے در بطنِ آن گوہر آبدار برمے آید گوئی دعوی ایست بے برہان و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید ے

بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی   بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

حاصل شعر بیش ازین نیست کہ فیضِ قناعت مرد را بحدے مستغنی مے سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد ہر چند کہ این معنی عینِ حکمت است اما اسلوب بیان ہمچنان است کہ می بینی - و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے ندارد و مصرعِ ثانی اگر چنیں مے گفت ؎

بخاک ار بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذِ شعر میرزا این شعر نظیری است ؎

زسلطانی بہ کنجِ گلخنے افگندہ تقدیرم

کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنیٔ این شعر از وادیٔ دیگر است شیخ در وصفِ تربیتِ نااہل مے فرماید ؎

خرے را ابلہے تعلیم میداد	برو بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے ناداں چہ کوشی	دریں سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار	تو خاموشی بیاموز از بہائم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بجو مے کشد تفصیلش اینکہ خر حیوانے است لا یعقل کہ اہلیتِ قبولِ فیضِ تربیت ندارد و اگر احدے از مسلخ الفطرتان کہ این نوع بدیہیات را نفہمد و خر را برابر آدمی زادہ قیاس نمودہ اہتمام مزید بہ تعلیم و تربیت او جائز شمرد ہر آئینہ ابلہ بل سر آمد ابلہانِ زمان خواہد بود

بنابریں بمجردِ استماعِ شعرِ اوّل حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایرادِ لفظ سعی دائم دو معنی مضمر است یکے آنکہ آں ابلہ در بلاہت بحدے استحکام دارد کہ با آنکہ عمرے دریں کارِ عبث بسر برد نتیجۂ آں ہمہ زحمتِ سعی بر و منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ او را ازیں محنتِ عبث باز دارد۔ دیگر آنکہ تربیتِ نا اہل گاہے منجح مرام نمے افتد و در اختیارِ لفظ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکما را لازم است کہ عامۂ جہال را از سعی بے سود باز دارند و غیر حکما را اگرچہ ازیں معنی آگاہ باشند بحکم فطرت مواسات عامۂ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظ متکلم بلیغ نمے بود مجالِ آں نداشت کہ میگفت ؏

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

وھو کما تری لایلیق بالمقتضیٰ واختیارِ حرفِ استفہام بر حرفِ نہی از آں است کہ حرفِ استفہام بطریقِ لزوم دریں مقام در قوتِ صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنئ زجر کہ موجبِ تندیم و تخجیلِ مزجور است و در لفظ کوشی ایماء است بہ عدمِ امکانِ حصولِ امرِ ناممکن اگرچہ در حصولِ آں بذلِ سعی بلیغ نمودہ باشند۔ و اختیارِ لفظِ سود امشعر از معنی جنون است چہ صدورِ ایں نوعِ حرکت جز از مردم مختل الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملہ "تترس از لومِ لائم" دال است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ ندہد۔ و چوں مظنۂ آں بود کہ مخاطبِ ناخردمند بر فحوائے کلامِ ماسبق کہ متضمنِ معنئ نہی از کارِ

عبث است آگاه نہ گردد بطریق تصریح آن را بر نتیجۂ سعی بیہودہ تنبہ ساخت و
بصراحت حرفِ نفی در صیغۂ نیاموز دکہ دال بر یاس از مقصود است او را
از سعیِ عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغۂ جمع اشارت است بعدمِ
قبولِ جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فعل منفی مشعر است از بودن بہائم
از جنس غیر ذوی العقول۔ و عجز قطعہ مشتمل ست بر حکمتے کہ تبلیغش در اسلوبے
بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست۔ چہ تبعاً لما سیق لہ الکلام امرے ذکر فرمود
کہ از جملۂ فضائل نفسِ انسانی است یعنی التزام صمت کہ بسیارے از اساتذہ
در مدح وے سخنہا گفتہ اند۔ امیرِ خسرو گوید ؎

پشیماں زگفتار دیدم بسے | پشیماں نہ گشت از خموشی کسے
رہائی ہمہ جا بہ کم گفتن است | دُر از رشتۂ ایمن نا سفتن است

حاصل ہر دو شعر بیش از مفہوم جملۂ عربیہ "من صمت نجا" نیست و مصرع چہارم
مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و ہمچنیں دیگرے
گوید۔ ؎

یاد دارم از صدف ایں نکتۂ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینۂ گوہر کند

دیگرے گوید ؎

بے زباں باشش نہ بینی کہ قلم | تا زباں یافت سرش در خطر است

لفظِ سینہ در شعرِ اول و لفظِ زبان در شعرِ ثانی مبنی بر مجاز است نہ حقیقت
و ہر دو تمثیل از قبیل حسن التعلیل است و تجویزِ حسن التعلیل نسبت بہ تجویزِ واقعہ
محققہ آسان تر است چنانکہ در قطعۂ شیخ زیراکہ تجویزِ واقعۂ محققہ را لابد است
از وجودِ امورے کہ مناسب محل افتد۔

اما موازنہ میانِ ہر دو شعر چنان است کہ شعرِ اول مبنی بر تحریض و ترغیب
است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترہیب و پیدا است کہ تحذیر در بابِ منع ابلغ از ترغیب
است و ایرادِ لفظِ نہ بینی در استحکام بنائے دلیل تقویتے بہم رسانیدہ اسیر
گوہرِ معنی را بہ رشتۂ نظم می کشد ؎

تا صدف مہرِ خموشی نزند بر لبِ خویش
آب در حوصلہ اش گوہرِ غلطاں نہ شود

اگرچہ موضوع دریں شعر ہماں موضوعِ شعرِ سابق است اما میانِ اسلوبِ
ہر دو تفاوتے است ظاہر چہ در شعرِ سابق معنی مقصود را از زبانِ صدف بیان نمودہ
و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبانِ خود آں را ادا می نماید۔ بنا بریں اسلوبِ شعرِ
ثانی بلیغ تر افتادہ و ہمچنیں میر رضی را است ؎

آب دہن ز فیضِ خموشی گہر شود
ایں راز سر بمہر بما از صدف رسید

اگر لفظ سر بمہر نے آورد نظر بہ ہر دو شعرِ سابق جدتے نمی داشت اسنادِ

دریں باب حرفے بامعنی برزبان رانده ؎

بہ طبعم ہیچ مضمون بہ زلب بستن نمے آید
خموشی معنئی دارد کہ در گفتن نمے آید

جملہ در گفتن نمے آید نظر بہ ایہامیکہ در خود دارد گوئی جانِ شعر است کما لایخفی - غنی گوید ؎

مہرِ خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام
بے زبانی پستہ را در خندہ مے دارد مدام

میوہ ایست کہ بکام اہلِ مذاق خوش نمے آید - دیگرے راست ؎

غم ندارد راه در دار الامانِ خامشی
غنچہ تصویر فارغ از غمِ پژمردن است

گلے است پژمرده یا غنچہ ایست ناشگفتہ دیگرے راست ؎

طوطیِ گویا ہمے باشد گرفتارِ قفس   زاغ را اندر قفس ہرگز ندارد ہیچ کس

نغمہ ایست دلخراش بشنو و اندوہگین مباش - مے بینی چہ طور بے محابا الفاظ زائدہ را فراہم آوردہ بمقصودِ متکلم خبر ایں نبود کہ مے گفت لمولفہٗ ؎

طوطی آمد زحرف در قفسے   زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہتِ کمیت دارد و نظر در معنی بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید نا تواند سر رشتۂ ایجاز را از دست نہ دہد

و لفظے حشو در کلام نیارد۔ و ہر یک را بجائے خود نشاند و الا کلام را از پایۂ بلاغت فرد افگندہ باشد چنانکہ در شعرِ مذکور لفظ ہمے باشد و گرفتار و قفس در مصرع ثانی و ہرگز و ہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت۔ و این معنی ناشی است از قلتِ تدبر در امتیاز و تعیینِ اسالیب مناسبہ کہ مخصوص و مختارِ اساتذۂ فحول است۔ و از جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال را بہ نظرِ غائر ملاحظہ نمودہ الفاظِ مناسبۂ مقام را بازائے معنیٔ مقصود تعیین دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی باہر دو لفظِ مناسب و نامناسب ادا مے گردد اما در ایرادِ لفظِ مناسب حیثیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشد۔ شیخ شیراز در حکایتِ شاطرِ اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر کہ گفتند دوزندخفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظِ کساں لفظِ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود چہ لفظِ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظِ یلاں را یعنی مقام مقتضیٔ خصوصِ لفظ بود نہ مقتضیٔ عموم و اغلب کہ مبنی بر تصحیف نسّاخ بودہ باشد۔ و ہمچنیں است ایں شعرِ خواجو کرمانی کہ از مشاہیرِ اساتذۂ ایران است۔ ؎

گر پُر از لالۂ سیراب بود دامنِ کوہ
نیست آں لالہ کہ خونِ جگرِ فرہاد است

لفظِ سیراب درنفسِ معنی مدخلے ندارد الا بتکلف که ظاهرا مقصودِ متکلم نیست وایرادِ لفظ کوه با ذکرِ فرهاد چندان مناسبت ندارد زیراکه عام است وهر کوه را با خون فرهاد چه تعلق۔ بل مقام مقتضی خصوص است ولهذا اگر ذکر بے ستون مے کرد نظر بمقام انسب بود ودر مقام عذرا از خواجه این قدر مکتفی نخواهد بود که شعراء فرهاد را به لقب کوهکن یاد کرده اند چه کوهکن لفظ مرکب است که بمنزلهٔ علم قراریافته واز لفظِ کوه مقصود اشاره باحتمال مصائب شاقه است در راهِ عشق وآں در لفظِ بے ستون متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستون کن ناموزون وطویل مے افتاد۔ ودر مصرع ثانی نیست آں لاله منافیٔ بلاغت است بدو وجه۔ اول آنکه مقام مقتضیٔ صیغه نهی بود نه نفی تا مخاطب را از لاله گمان برون باز دارد اللّٰهم الا ان یقال ان النفی قد یتضمن النهی اما اغلب که از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائله خواهد بود۔ دوم آنکه لفظ آں حشوِ محض است بل سوم آنکه ذکر لاله دریں مصرع اگرچه از قبیل وضع مظهر بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتهٔ لطیفه نیست که شرطِ این چنین وضع مے باشد اظهارش چنداں وقعت ندارد معنی بیش ازیں نبود اگر میگفت مؤلفه

ہمیں دامنِ بے ستوں پُر زِ لاله   که از خونِ فرهاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں برآمده باشد که غزلے از فقیر مؤلف بملاحظهٔ بعضے از معاصرانِ سخن فهم درآمد به تحسین آں مبالغه بسیار

و اداشت و ہنوز شعرِ خواجو بمطالعہ ام نرسیدہ بود و ایں شعر از آں غزل است۔

ع

در گوشِ من زلالۂ رنگینِ نجد خورد

سر جوشِ موجِ خونِ شہیدم بروزگار

اشارہ بہ قیسِ عامری است اما انصاف در دستِ تست آیا مے بینی کہ لفظے حشو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماخذ تقصیرے رو دادہ و ذکرِ لفظ نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلہ تصریح باسم فرہاد در شعرِ خواجو چہ قدر لطافت وارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آں قوت نیست کہ در اضمار و کنایت۔ و ہمچنیں لفظ سیراب در شعرِ خواجو نظر بمناسبت لالہ و خون با لفظِ رنگیں موازنہ کن و در اسلوبِ شعر بدیدۂ اعتبار بہ بیں کہ چہ طور معنئ مقصود بصورتِ واقعۂ محققہ ذکر یافتہ کہ مؤدی است بہ انجذاب نفسِ سامع چنانکہ پیشتر ازیں شرح دادہ آمد۔ بلے خواجو از گلزمین ایران سر بر زدہ و روحی کج مج زبان از تیرہ خاکِ ہند اما نتواں گفتن کہ پایۂ استادی خواجو محدود بہ ہمیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شانِ بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باآں ملاحتِ کلام کہ داشت خود را از جملہ معتقدانِ او مے شمارد چنانکہ مے گوید

ع

استاد غزل سعدی است پیشِ ہمہ کس اما

دارد سخنِ حافظ طرزِ سخنِ خواجو

بدانکہ کلامِ بشر ہر چند کہ برعایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بکلی از معائب خالی نتواند بودن - و کلامِ اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ ام اما چوں کور سواداں مے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایہ استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ در حقیقتِ اعتراض خوضے کردہ باشند بہ انواعِ طعن و تشنیع زبان مے کشایند و با او از درِ منازعت در مے آیند و نمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصۂ کلام ربانی است نہ کلام انسانی و ایں نیست مگر از کوتاہ نظری و قدامت پرستیٔ ایں کاسہ لیسانِ کودن فطرت کہ در قوانینِ نحو و معانی و فہم رموزِ سخندانی قدمے راسخ ندارند - و خود را بہ تقلید کورانہ از جملۂ محققینِ اعلام مے شمارند - خاصہ در زمانِ ما کہ مزاولتِ کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقا ست و ابنائے روزگار از غایتِ بیگانگی طبع با عقل و سواسیٔ معنی شناسی ناآشنا - زنہار کہ از دق گرفتن بر احدے کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ ایں ہم از قبیلِ راہِ غلط رفتن است و جہال آں را بر کبر و عجب حمل کنند - نعوذ باللہ من ذلک -

میر غلام علی آزادِ بلگرامی در خزانۂ عامرہ اشعارِ سلمانِ ساوجی را انتخاب زدہ و ایں شعرِ اورا نقل نمودہ ـــ

چہ طیبی اے دلِ افتادہ چو ماہی بر خشک
جاں بپرور کہ بہ جوے آبِ رواں باز آمد

وے گوید کہ مصرعِ اول اگر چنیں باشد لطفِ دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دلِ واماندہ چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاحِ لفظِ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمینِ خشک کہ مقابلِ بحر است بروجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنیٔ اول تعلق بہ دل دارد و بمعنیٔ ثانی بماہی - اما وقتِ نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظِ واماندہ مسلم نے دارد چہ ہمچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چنیں لفظ واماندہ نظر بہ تعلقِ دل و ماہی واماندہ است - اصلاحش چنیں مے باید ع

چہ طپی اے دلِ بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظِ بے تاب نظر بہ مناسبتِ دل و ماہی کہ چہ قدر مناسب افتادہ -

مخفی نہ ماند کہ ادراکِ ایں گونہ تناسبِ الفاظ کہ مطابقِ مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اُخریٰ شرح دادہ ایم و شیخ عبد القاہر کہ از اجلۂ آئمہ بلاغت است بارہا در کتابِ دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التی تحتاج ان تعلمھم[1] مکانھا و تصور لھم شانھا

---

[1] ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظر شاں محدود است بر ظاہر الفاظ و از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲

امور خفیۃ ومعان روحانیۃ انت لا تستطیع ان تنبہ السامع لہا وتحدث لہ علماً بہا حتی یکون مہیأ لادراکہا وتکون فیہ طبیعۃ قابلۃ لہا ویکون لہ ذوق وقریحۃ یجد لہا فی نفسہ احساساً بان من شان ہذہ الوجوہ والفروق ان تعرض فیہا المزیۃ علی الجملۃ ۔

واگر ذوقِ سلیم وطبعِ مستقیم حاکم بہ مزیتِ کلامے بر کلامے دیگر نمے بود ۔ امتیازے میانِ جیّد وردیّ وتفاوتے میانِ قبیح واقبح وحسن واحسن بادید نیامدے ۔

وازقبیلِ شعرِ مذکور است ایں شعرِ مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ بایں رتبہ آفتاب
تاشد بلند درپئے تاراجِ شبنم است

معنیٔ شعر خیلے بلند است وربطے نفیس میانِ ممثل وممثل لہ اگرچہ تخییلِ محض است پیدا کردہ امالفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است واگر بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دوں ہمتی میگفت نظر بہ الفاظ رتبہ وآفتاب وبلند چہ قدر موزوں مے افتاد کما لا یخفی ۔ میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد ۔ میکند صورتِ ایں واقعہ حیران مارا

ہرچند ایں گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت ودانش نباشد وبیش از

تخیل شعری چیزے با خود ندارد و بر معیار مذاق صحیح بچیزے نہ سنجد اما نظر در اعتبارات ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ ترّہات۔ و بہ ہمیں جہت در معرض تنقید آمدہ۔ ترکیب معارض بتو شد۔ دریں شعر بر طبع لطیف خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنی را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہِ پادشاہ محمدؐ فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید

دل آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض بتو شد با ترکیبِ بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن این ھذا من ذاک لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آن را از حضیضِ ثرے براوجِ ثریا کشد۔ فغانی مطلعے داد ؎

بہ بوئیت صبحدم نالاں بہ گلگشت چمن رفتم

نہادم روئے بر روئے واز خویشتن رفتم

میرزا صائب این مطلع را بحسنِ مطلع مے آرد ؎

بہ بوئیت صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم

نہادم روے بر روئے گل واز خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ۔ مؤلف تذکرہ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخاب مثنویِ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلکِ نظم در آوردہ ضمیمۂ تذکرہ

ساختہ ودر بسیارے از مقاماتِ آں تراکیبِ واہیہ را بہ استعمال آوردہ درجائے مے گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت بیارِ خود زبے آرامی ایں گفت

ترکیبِ مصرعِ ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظ ایں آنے ندارد کاش میگفت۔ ع

زبیتابی بہ یار خویش می گفت

ودر جائے دیگر مے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہر برج شاہی درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظ بہتر بہتر نیست۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائیش لفظ روشن مے گفت روشن تر مے بود ودر جائے دیگر گفتہ ؎

چو بیند جوقے از آہو روانہ برد آہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے جوقے از آہو گلہ آہو می گفت البتہ بد نمے بود و لفظ روانہ ہرگز روانہ بل بغایت نابکار است وگوش از استماع آں بیزار وہم مے گوید ؎

زصیادے مرادِ پا کمندے است

کہ صیدِ اوست ہر جا صید بندے است

مناسبتِ لفظِ بند و زنجیر با پا شہرت دارد و مناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ یافتہ نشدہ وآنچہ معلوم ایں فقیر است اغلب کہ ذکرش با لفظ

گردون و بام و کاخ مے آید چنانکه بر واقفِ کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و
ازیں نوع در مثنویش بسیار است۔

طالب جاجرمی گفته است ؎

اے نسیم صبحگاهی با من بیدل بگو
کایں زماں آرام جانم در کدامیں منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں میگفت بهتر مے بود ؎

کاں مهرِ خرگاهی من در کدامیں منزل است

ترکیب ماهِ خرگاهی مستعملِ اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لایخفی نعمت خاں عالی گوید ؎

نیارد کاسۂ دریوزه را مه جز بہ پیشِ مهر
علوِّ همتی لازم بود در طبع سائل هم

اگر بجائے لفظ مهر لفظ خورمی آورد مناسب بل انسب مے افتاد بدو وجه
اول نظر بہ ترکیب کاسۂ دریوزه که برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن
عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلاں نمے افتاد بل رکن سالم مفاعیلن در
می نشست و در مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیده نشده بحرف
با مستعمل است۔

مسیح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو بر آرم ز سینہ آہ

چوں ہیزمے کہ دود کند دورم افگند

جملہ ترکیب بر آرم ز سینہ آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و ثقیل است اگر چنیں مے گفت ؎

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر

ہمانا جائے داشت - نوعی جنونشانی دیوانے مختصر دارد قصیدہ در آن یافتہ شدہ و ایں سہ شعر از ان است ؎

شہے کہ خطبۂ نام خجستہ فرجامش   زبان تیغ ولب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آں بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش تناسب الفاظ درست نشیند ترکیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بائستے کہ چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبۂ نام حلاوت افزایش   زبان تیغ ولب زخم مے کند تکرار

باز مے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگِ گل بجنباند   گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است واز مذاق سخن شناساں صحیح الفکر دور وا گر مے گفت ؎

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچه وزد
گلابخانۂ شبنم شود دماغ شرار

ے

بازمی گوید

مہابت تو با شرار گر کند تاثیر
سزد کہ زہر چکید چوں عرق ز پیکر مار

در الفاظ مصرع اوّل و ترکیب آں مساحمت ورزیدہ و اگر میگفت

ے

زبسکہ ہیبت تو رفتہ در نہاد شریر
سزد کہ زہر چکید چوں عرق ز پیکر مار

ے

سعدی گوید

چگونہ شکرِ ایں نعمت گذارم
کہ زورِ مردم آزاری ندارم

ے

حافظ گوید۔

من از بازوئے خود دارم بسے شکر
کہ زورِ مردم آزاری ندارم

غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تضمین کردہ اما موازنہ در مصرع اولین ہر دو شعر است وجوہ بلاغت در شعرِ سعدی بر اہلِ بصیرت مخفی نیست اول آنکہ مفہوم استفہام مشتمل است بر عذرِ عدمِ امکان ادائے شکر و ایں اسلوب متضمن است مرا فادہ تعظیم نعمتِ منعم را و منعم ایں گونہ نعمت جز حق سبحانہ و تعالیٰ دیگرے نتواند بودن گوئی مصرعِ سعدی مسادق آں است کہ شکر ایں نعمتِ خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازیں مفہوم عاری است زیرا

که مفهومِ مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمت فوات او سبحانہ و تعالیٰ را اقرار دادہ و حافظ بازوے خود را دوم انکه سعدی عدم قدرت مردم آزاری را نعمت قرار دادہ و این معنی بغایت بلیغ است و بر کمال معرفت قائل دال است زیرا که عدم استطاعت گناہ را نعمت قرار دادن شیوۂ اہل عرفان است اگرچہ قرینۂ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادۂ وجودِ نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداخته و لفظ شکر را باوے ربطے دادہ۔ سوم امرے که نباید از اں غافل باشیم آن است که کاف سر مصرعِ دوم در ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا که کافِ در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ است و در مصرع حافظ افادۂ معنئ علت می کند کما لا یخفیٰ و ظاہر است که بیان علت شکر دریں مقام نسبت به بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد چه محل مقتضئ آن است که در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادوے مبذول داشته آید تا باعث بر اہمیت شکر افتد نه بیانِ علت شکر که آن خود حاصل است۔

امیر خسرو به تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینه سکندری آغاز به حمد باری مے کند۔

ع

جہاں پادشاہا خدائی تراست ازل تا ابد بادشاہی تراست

کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ۔

نظامی گوید۔

ع

خدایا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں بادشاہ را منادی قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آوردہ زیرا کہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی تراست) سامع را بگوش نیفتد تخصیص و تعیین منادی نتواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک تراسلم است و دیگرے در آن انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلہ عبودیت بالوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علت دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنی بلاغت است و بس

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ

سرائے است گیتی کشادہ دو در — یکے آمدن را شدن را دگر

امیر خسرو گوید

دو در دار دایں تنگنائے دراز — کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ تنگنائے دراز تعبیر نمودہ تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

دراز بودن آن از جهت مجهول بودنِ مبدء و معاد است و این امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کرده۔

قاآنی که در متاخرین خود را مُحیِّ رسوم متقدمین گمان می برد۔ در مدح ممدوح گوید۔ ؎

بکینِ خصمِ تو در کانِ آہن و فولاد
سزد که ساختہ بنیند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حشو است اگرچہ این نوع عطف غلط نیست اما منافی بلاغت است۔ و اگر در مصرع ثانی بجائے بنیند لفظ خیزند می نشاند موزوں تر مے افتاد و در ہمیں قصیدہ گوید ؎

شفا ز مہرِ تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہرِ تو زاید چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر می بود زیرا که شادی مخصوص بباده نیست۔ برعکس مستی که مخصوص است بباده و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح تر می بود زیرا که شعله از اخگر معهود نیست۔ اگرچہ بہ تکلف تاویلِ آں می تواں کردن۔ باز می گوید ؎

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چوں تنگ ظرفی بطریق کنایہ
معنئ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست - اگر عوض آن تنگنائی میگفت
اصح مے بود و در قصیدہ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را اگر مش مہرِ سلیماں
یاجوج زماں را سخطش سدِّ سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان
است و با مہر سلیماں نسبتے دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغۂ مصدر از
معانی است نہ از اعیان -

در مدح اسپ ممدوح مے گوید ؎

توآں بادسیری کہ ہنگام جولاں بود در کفِ بادِ صرصر زمامت

در مصرعِ اول اسپ را بادسیر گفتہ و در مصرعِ ثانی زمامش را در کفِ
بادِ صرصر نہادہ گوئی راکب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت مے
نماید اگر در مصرعِ اول بجائے بادسیر برق سیر مے گفت خوبئ دیگر در شعر روئے
مے نمود و مع ذلک استعمال لفظِ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظِ
عنان غلطِ فاحش است در کلامِ اساتذہ دیدہ نشدہ و نہ کتب لغت مؤید آں
است جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر کایں خلائق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوه مے آورد

جائے داشت در قصیدہ دیگر مے گوید ؎

روز را رائے تو در عرصۂ اظہار آورد

شام را قہرِ تو در پردۂ اظلام گرفت

مقابلہ رائے با قہر درست نیست اگر تقابل با لفظ مہر مے آورد درست مے افتاد

و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب تر مے بود و ہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام

درست نیست چہ اظہار عام ہست و مقابلۂ آن با خفا درست مے آید بنابریں

بجائے لفظ اظہار اگر لفظ تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں

تر مے بود و ہم دریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازارِ صدف از گہرِ نطق شکست

رونقِ ابر کرم از کفِ اکرام گرفت

لفظ قدر با بازار مناسبتے ندارد محل تامل است و اگر میگفت ؎

قیمتِ دُرِّ عدن از گہرِ نطق شکست

و لفظ رونق رونقے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ مے آورد۔

جائے داشت باز در قصیدہ دیگر مے گوید ؎

شمع روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل

پرتوِ مہرِ محمدؐ بہ دلِ بولہب است

لفظ مہر دریں مقام پرتوے ندارد و اگر بجائش لفظ نور مے آورد موزوں تر مے افتاد - در قصیدہ دیگر مے آورد ؎

نقوشِ نامۂ آن زیبِ پیکرِ طاؤس
صریرِ خامۂ آن چیست شہپرِ عنقا است

اسلوب ترکیبِ ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را باحرفِ استفہام در معرضِ سوال و جواب وانمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب را نگاہ می داشت شعر خیلے بلند مے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہپر عنقا گفتن وجہے ندارد مماثلتے میانِ ہر دو پیدا نیست و اگر چنیں مے گفت ع

صریرِ خامۂ آن فرِ شہپرِ عنقاست

جائے داشت و یا در مصرعِ اوّل بجائے لفظ زیب لفظ چیست مے آورد تا اوزان ہر دو مصرع بر یک نہج مے بود و جائے دیگر مے گوید ؎

شغال از قبولت بہر ماس چیرہ
حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند - بل مقابلۂ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف بہ قبول و خطابِ تو بر قوی غالب مے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلۂ لطف با قہر مے کرد شعر از خلل و زلل پاک مے آمد باز مے گوید ؎

بتو کج رود هر که چوں خط ترسا　　　　بسوزد از غلبش چو قندیلِ راہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آن وہم مے گوید ؎

دو چشمش تعالیٰ دو جادوئے لاہی

دو زلفش تبارک دو ہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالی اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر صیغۂ فعلِ تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سند مے خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما ایں مسلم را نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است اگر ہندی ایں نوع تصرف را ابکار بر د چرا ناجایز دانند و اگر ایرانی جایز؟ و باز مے گوید۔ ؎

بخونِ تنِ من خضیبش انامل　　　　زدود دلِ من وسیمش حواجب

اگر بخونِ دل من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخونِ تن من ترکیب سست اور در مصرع ثانی بجائے دل من دم من صحیح مے بود و وسیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ سند باید و جائے دیگر میگوید ؎

مرغِ ہوا و ماہیِ دریا بخواب و من　　　　بیدار و چشم دوختہ در چشمِ اختراں

ہر دو ترکیب یعنی مرغِ ہوا و ماہی دریا دریں مقام محل نظر است زیرا کہ مرغِ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیانِ

خود بجواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من

برمن جہلنے مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

واگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ چنانکہ مے گوید ؎

بامرغ ہوا مرغ سراگر بپرد پیش از سرِ دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغِ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے محل نیست و بس و در شعر سحابی بر محل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد ؎

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں برشد از دریا

جواہر خیزد گوہر ریزد گوہر بیزد گوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستانِ سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی ؎

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زشتیٔ ظلم میگوید۔ قطعہ ؎

ظالما زیں ظلم کردن شرم دار | پیش ازاں کت مرگ بر بندد نفس
گر ستم بر خویشتن داری روا | هم روا باشد ستم کردن بکس
ظلم چنداں کن کہ روزے دادخواہ | از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر | کش نباشد جز خدا فریاد رس

قطعہ ایست کہ می تواں گفتن ہیچ از بلاغت باخود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک۔ ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و ترکیب زیں ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زماں انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و ہمچنیں ترکیب شرم دار منافی بلاغت است چہ مقام آں است کہ ظالم را تہدید نماید و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرعِ ثانی آنست کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و میدانی کہ ایں معنی ہیچ از اشارہ بوعید ظالم باخود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملہ مشہورہ" آں چہ بر خود نہ پسندی بر دیگراں مپسند" مفہومے ندارد۔ و چنانکہ می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نہ۔ و شعر ثالث و رابع را حاصل آں است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چنداںکہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود۔ پیدا است کہ ایں معنی ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از جواز ظلم فتویٰ میدہد و ہم دریں معنی جائے دیگر مے گوید ؎ قطعہ

اے ستمگر ستم مکن چنداں — کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ
زاں حذر کن کہ آورد روزے — دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تنِ بے جان و شاہد بے آن۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند ؎

نکند جور پیشہ سلطانی — کہ نیاید ز گرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل۔ کہ از علت زوالِ دولت ظالم مشعر است در جائے دیگر مے فرماید ؎

نماند ستمگار بد روزگار — بماند برو لعنتِ پائدار

تہدید ظالم و وعید آن در الفاظے دیگر بہ ازیں متصور نیست و باز در جائے دیگر ارشاد نمودہ۔ ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد — بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام راجز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در موازنۂ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے عِلم مظنون۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان مردِ ستمگر کہ بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است۔ بل آن ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آن ایمن نتواند بودن و مفہوم جملہ "بر گردن او بماند"

چہ قدر مشتمل بر معنیٔ ہیبت است و در منع ظالم از ظلم موثر و جملہ "برما بگذشت"
مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ ہیچ از اذیت ظلم باوے
باقی نماند وحاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحۂ ظلم بر ظالم پایدار خواہد
ماند۔ ومظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید ؎

لب خشک مظلوم را گو بخند کہ دندانِ ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغۂ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد
اما بلاغتِ شعر تا بحدے است کہ زیادت بران متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنیٔ سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند ؎

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید ؎

نباید بستن اندر چیز وکس دل کہ دل برداشتن کارے است مشکل

بر متبصرِ معنیٔ شناس خود ہویدا است کہ شعر شیخ را چہ پایۂ مزیت بر
شعر قاآنی حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند۔ تا در
پایانِ محبت از مشقتِ مفارقت محفوظ ماند۔ ومنعش از دل بستن نہ ہمیں
محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہلِ

دنیا در گرد آوردن ونگاہداشتن آن ضائع گردد۔ ومصرعِ ثانی علتِ فعل منفی است۔ ولفظ کندن در شعر قاآنی از درد جاں کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بحمد ذات خداوندی رطب اللسان است "ہر نفسے کہ فرو مے رود۔ ممدِّ حیات است وچوں بر مے آید مفرّح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است وبر ہر نعمتے شکرے واجب" قاآنی تتبع شیخ مے نماید "ہر نعمتش را شکرے درخور است وباز ہر شکریش نعمتے دیگر پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد۔ تا بحدّے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید وہنوز شکر نعمت نخستیں ناگفتہ وچوں بچشم تامل درنگری با ہر شکرے کفرانے است ودر ہر کفرانے غفرانے" ہر چند معنیٔ ایں کلام درست افتادہ امّا با ہمہ اطناب خالی از حشو وزوائد نہ۔ کما لایخفیٰ۔

ہم در وصف قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را | اگر بر لب حدیثِ ناں گذشتے
زشوق نام ناں تا روز محشر | دمادم در دہانش آب گشتے

شیخ ہمدریں معنی مے فرماید ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق
کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ واطناب بے ضرورت در کلام قاآنی خود آشکار است

زیرا کہ لفظ چناں وا ز شوق و تا روز محشر و د ما دم در نفس معنی و خللے ندارد و مع ذلک بلاغتے کہ در کلامِ سعدی است مے بینی قاآنی بر اں دست نیافتہ چہ معہود است کہ در شدتِ قحط رابطہ مودّت میانِ دوستاں منقطع میگردد و از شنیدنِ لفظِ نان آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادّعائے محض است بالجملہ قاآنی بجواب سعدی خود را اضحوکۂ ارباب معنی ساختہ و بجز آنکہ در گرد آوردنِ مزخرفات بے معنے و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر احش سوقیاں و منکرات لوطیان است و از وعید مایلفظ من قول الا لدیہ رقیب عتید غافل و از تہدید سنکتب ماقدموا و آثارھم بے خبر بودہ ساعات عمر عزیز را رائیگاں دادہ و کارے از پیش نبردہ است و ازیں جاست کہ از پیرایۂ قبولِ عام محروم ماندہ و دست روزگار بروے گرد بے رواجی افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللھم اغفرلہ عامیاں را کہ از کلام اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قاآنی چیست از من بشنو اہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گاہے زہر گاہے تریاک و وقتے زیر سمک بودے وقتے بالائے سماک سوم پاستانیاں را طرح افگن است و بر آثار شاں گام زن اما از پس رواں نہ با ایشاں ہمعناں۔

نظیری گوید

چو نام توبہ گرفتم قدح بیاد آمد   بنوش بادہ نظیری کہ فال میمون است

حافظ گوید

بعزمِ توبہ سحر گفتم استخارہ کنم   بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرقِ میانِ ہر دو شعر بر نقادانِ معانی ازاں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیبِ چو نام توبہ گرفتم چہ قدر متبذل است و در مصرع ثانی بصراحتِ تمام امر بنوشیدنِ بادہ شعر را از محل بلاغت فرود آوردہ و در شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان در تنِ معنی دمیدہ اند و اسلوبے کہ در عذرِ عدمِ توبہ در مصرع ثانی اختیار نمودہ بہتر ازآں متصور نیست۔

نظیری گوید۔

سیبِ ذقن بیازیش از کف نمیدہم
تا دستِ کوتہم نشود طوق گردنش

حافظ گوید۔

ز میوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد   کسیکہ سیبِ زنخدانِ شاہدے نگزید

قدر و قیمت سیب زنخداں را بہ ازیں اندازہ نتواں کردن نظیری بیش ازیں نگفتہ کہ من سیب ذقن نازنین را از دست ندہم تا دست من طوق گردنش نشود و ایں معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ بآواز بلند ندا میکند کہ فواکہ جنت در برابر سیبِ زنخداں دلبر ذوقے ندارد۔

نظیری گوید۔ ؎

بہ گل پیراہنے امیدوارم — کہ خوشبو سازد آغوش وکنارم

یکے از آغوش وکنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہرچند ایں نوع عطف غلط نیست۔ اما منافیٔ بلاغت است مہما امکن متکلم بلیغ را از آں اجتناب واجب است۔

رافعی گفتہ۔ ؎

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی

احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (تفاعل) بمعنیٔ اعطا است یعنی مردم بتکلف بخشندہ نشود۔ وتعاطی در لغت جرأت کردن وخوض کردن وبہ ناحق گرفتن چیزے ونبرد کردن آمدہ وہمچنیں مے گوید ؎

اے اخترِ سخا کہ زسیرِ نوالِ خویش

ہر روز در سپہر تفاخر کنی قِراں

اگر بانجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرانِ کوکب جز باکوکب نمے باشد وبے تعیینِ مقارنے قران نباشد۔

واویب صابر کہ اکابر در حقِ وے بمدح لب کشودہ اند۔ مے گوید ؎

بیار آں شرابے بپاکی وصافی — چو رخسارِ معشوق وچوں چشم عاشق

صافی صیغہ اسم فاعل است و بقرینہ لفظ پاکی کہ معطوف علیہ است معلوم
است کہ ادیب بالفظ صاف یائی مصدری لاحق ساختہ آن را بمعنی مصدری
معتبر داشتہ و ایں غلط است۔

و بالجملہ ایں نوعِ ہفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافتہ مے شود۔ و
از دق گرفتن غرضِ مولف تنقیص شان ایشاں نیست۔

ظہیر فاریابی گوید

گفتارِ تلخ زاں لبِ شیریں نہ درخور است
خوش کن عبارتت کہ خطت ہر چہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی
جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

ظہیر گفتارِ تلخ گفتہ و حافظ جوابِ تلخ و پیدا است کہ در گفتار تلخ ہیچ
اشارتے نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلافِ جواب تلخ
کہ منطوی است بریں معنی کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آں
بغضب در آمدہ متکلم را سقط گفت۔ گوئی متکلم عذر سقط گفتن از جانب نازنین
خود تقدیم مید ہد و دریں عذر لطافتے است کہ فہم آں تعلق بذوقِ سلیم دارد زیرا
کہ سقط گفتن نازنین را بر محل نیک حمل کردن مشعر از استعطافِ نازنین است۔

وشعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیر مے گوید نہ در خور است وحافظ مے گوید مے زیبد۔ وفرقے کہ میانِ ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن درشت نازنین را مرغوب خاطر وا نمودن وآں را موجبِ سرود وشادمانی قرار دادن خوشتر از آن است کہ آں را بہ نکوهش یاد کنند وترکیب خوش کن عبارت در شعر ظہیر کہ مشتمل است بر معنی تحکم واستعلا نظر بہ منصب عاشق چنداں موزول نیست ودر شعرِ حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنی استمالت نازنین واین مبنی است بر غایت مراعاتِ لوازمِ مقام کہ معنی بلاغت ہمیں است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ حشو ملیح است منطوی بر اشارۂ لطیفہ بہ عتابے کہ شایانِ شانِ متکلم ومخاطب است ووزانش ہماں وزانِ کلامِ صداقت التیام حضرت رب العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لِمَ اذِنتَ لَہُم۔ گوئی شعرِ حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازم مقتضائے حال است کما پیشتر شرح دادہ ایم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از قالبے بقالبے دیگر کشند ہماں معنی بہ ادائے خوشتر ودلکش جلوہ گر آید سحابی استر آبادی رانیز رباعی است ؎

کس نیست کہ از تو جان تواند بردن

ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالبِ سوال وجواب بہ نظم آوردہ ؎

گفتمش قتل من خستہ چساں خواہی کرد | گفت گاہے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے

تغییرِ اسلوب در شعرِ ثانی شُدی پیدا کردہ ہمچنیں شاعرے در ندرتِ وجودِ انسانِ مہذب گفتہ است ؎

باصد ہزار دیدہ بگرد جہاں سپہر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ؎

آنچہ پرجستیم و دیدم کم کہ بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است و نیست

ہر دو را معنی یکے است - اما در شعرِ ثانی آن را در صورتِ واقعہ بہ نظم آوردہ و بظاہر مبنی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوعے از استعجاب پیدا کردہ اما حرفِ کاف در مصرع اول محلِ تامل است زلالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند یکایک را بکام دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وے بہ نظم آوردہ - ؎

دوستاں را کجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوبِ شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریمے کہ جودِ خود را از اعدائے خویش باز نداشتہ است در حقِ دوستاں چہ عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجردِ استماع آن را تسلیم مے نماید

وزلالی بیش ازیں نگفته که دوست و دشمن در جود تو مساوی هستند فاین هذا من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفته است ؎

درچمن یار چو با آں قد و قامت برخاست
سرو بنشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از ہر دو حشو است اما چوں ہر دو را بالعموم دریک جا ذکر کنند چنداں زشت نمے نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست میر تقی راست ؎

ز قامت تو بعالم قیامتے برخاست قیامت است قدت گر بود قیامت راست

ہمه خوبی شعر در لفظ راست مضمر است وبس۔ متاخراں ایں ایہام را خیلے دوست دارند با آنکه در معنی زیادتے پیدا نمے کند۔ چنانکه دیگرے گفته است۔ ؎

ز قد و قامتِ آں غارتِ ہوش
مؤذن کرد قد قامت فراموش

ظاہرش دلربا ست و باطنش جانگزا۔ لفظ پرستاں را جامِ صبوح است و معنی طلباں را سوہانِ روح۔ ہمچنیں دیگرے راست ؎

سرو چون دید آں سہی بالا　　گفت سبحان ربّی الاعلی

از شعر بالا امتیازے تمام دارد باسلامت الفاظ خوبی معنی را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک مسبب سببے پیدا نماید و دیگرے آں را با سببے دیگر تعلق دہد و مزیت آں را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف تر دارد۔ منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ زخش زرد و دگر نیمہ زخش سرخ
ایں را ہیجانِ دم و آں را خفقان است

سعدی گوید۔ ؎

سیب گوئی وداعِ یاراں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ وزاں روے زرد

منوچہری سیب سرخئ نیمۂ سیب و زردئ نیمۂ دیگر جداگانہ ہیجانِ خون و خفقان قرار دادہ واگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاجِ قلب است و یرقان از امراضِ جگر و خفقان را صفرت وجہ ضروری نباشد بخلافِ یرقان کہ مستلزم صفرت است کما ہو معلومٌ عند الاطباء اما کلام در آں است کہ اسبابِ یرقان و ہیجانِ خون در یک وقت بہم مے آئند یا نہ؟

هر چند منوچهری از اساتذهٔ قدیم است اما شعرِ سعدی را مزیتے است
که محتاجِ مزید تامل هست زیرا که قائلے را میرسد که صفرتِ وجه از خوفِ
فراق مسلم است اما سرخیٔ چہرہ را سبب چیست؟ جوابش آنکہ بہنگام
وداعِ نازنیں بردلِ عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیتِ سرور و نشاط
کلامِ دلاویزِ نازنین کہ از وعدۂ وصال خبر میدہد و کیفیتِ خوفِ فراق کہ
در حال در پیش است اول موجبِ سرخیٔ چہرہ و ثانی موجبِ زردیٔ آن
است۔ و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال وداعِ نازنین بغایتِ
لطیف است و مے تواند کہ سرخیٔ چہرۂ عاشق را خجلت نارسائی جان نثاری
کہ مقتضائے وفاداری است سببے بودہ باشد۔

و شاعرے گفتہ است ؎

آہو ز من آموختہ ہنگامِ رمیدن
رم کردن و استادن و برگشتن و دویدن

دیگرے راست ؎

بسمل ز من آموختہ ہنگامِ طپیدن
تپ کردن و غلطیدن و حسرت زدہ دیدن

یقین است کہ یکے بر دیگرے یورش آوردہ متاعِ او را بغارت بردہ
میان ہر دو فرقے بسیار نیست جز اینکہ آن یکے در مصرع ثانی چہار چیز را

جمع ساختہ و دیگرے بہ سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام رمیدن کم کردن معنی مدار ولالتبا ویل بل تحصیل حاصل است۔ ہمچنیں در تعریف ناف طاقتی گوید

؎

چہ مے گوئم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

مسیح گوید

؎

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر — نشاں ماندہ[۱] بروانگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعرِ ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و بہ ہمیں قدر ثانی بر اول مزیتے دارد۔ حکیم سنائی گفتہ۔

؎

نہ کند عشق نفسِ زندہ قبول — نہ کند باز موش مردہ شکار

وحشی یزدی گوید۔

؎

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد — کجا از صعوہ صید انداز باشد

فصیحی گوید

؎

[۱] ماندہ بمعنی گذاشتہ۔ و قاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشتِ سبابہ بصورت چلیپا کردہ گذارند۔ ۱۲ منہ

از سوزِ محبّت چہ خبر اہلِ ہوس را
ایں آتشِ عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید۔ ؎

جوہرِ جامِ جم از طینتِ کانِ دگر است
تو توقع زگلِ کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباسِ جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعرِ سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنی الیست کہ غرضِ تمثیل از آں بروجہ احسن و ذہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موشِ مردہ کہ خسیس تریں جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجۂ غایت حقیر و ذلیل قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سر اصطیاد آن ندارد و در شعرِ وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آن نبود کہ قوی بروے غلبہ جوید و شعرِ فصیحی فصاحتے ندارد و شعرِ حافظ معنی حکیمانہ باخود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظنِ فاسدِ او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقع آن است کہ جامِ جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب دہد متکلم آن را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوسِ خام را از سرِ خود بدر کن و دیگر گردِ ایں کار مگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوارِ عشق ورزیدن نیست۔ چہ عشق را فطرتِ قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدهٔ در مدح شہرواں شاہ گفتہ مطلعش این است

ے
باز با صد برگ آمد جانبِ گلزار گل
ہمچو نرگس گشتِ منظورِ اولوالابصار گل

و دریں قصیدہ در مقامِ تخلص ایں دو بیت گفتہ ے

خشتے از فیروزہ دارد خشتے از یاقوتِ سُرخ
ہمچو قصرِ خسروِ خوشس خلقِ نیکو کار گل
دوشس بلبل ایں غزل میخواند بر سرِ و بلند
غرقِ شبنم شد بہ گلشن زآب ایں گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفتادہ و اگر بعوضِ نیکو کار شیریں کار مے گفت چہ قدر در حسن شعر افزائشے روے میداد - زیرا کہ نظر بہ مناسبتِ ذکر خسرو ازیں بہتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار بمعنی پسندیدہ کردار مطرد است۔

طغرا گوید ے

اگر فرہادِ شیریں کار بودے دریں کوہسار صنعتہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار تر است اساتذہ بلبل را بر سرو ننشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخ گل تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب ایں قصیدہ گفتہ است مطلعش

این است ؎

نوبہار آمد کہ افشاند چو حسنِ یار گل

چوں وصالِ یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرعِ ثانی با مصرعِ اول و حسنِ ماخذ نے سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلہ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعتِ حضرتِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیل ساختہ مطلعش این است۔ ؎

رایتِ اقبال بر دو باز در گلزار گل

تاخت بر اقلیمِ وے با لشکرِ جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حقِ سخن فہمان است۔

اوحدی مراغی شعرے گفتہ ؎

نزدِ خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت

آں سیرتے کہ در وے آزارِ دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔

دیگرے این معنی را با سلوبِ گزین در معرضِ بیان آوردہ ؎

مباش در پئے آزار و ہر چہ خواہی کن

کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گنہے نیست

جملہ ہرچہ خواہی کن درعموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرعِ ثانی حصر
گناہ در آزارِ خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را
نباید کہ گاہے گردِ آں گردد۔ گوئی بند گراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ
تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے ننماید و حاصلِ شعر او حدی بیش ازیں
نیست کہ آزار بہ کسے نرسا ندن طاعت است و بس زاجرے از آزار۔
در شعر موجود نیست۔

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستن جستنِ آن سایہ در دشت
چو مرغِ آشیاں گم گشتہ مے گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ میگفت البتہ بلیغ تر
مے افتاد و میانِ ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آں طبع نظیف
را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصفِ گم گشتگی برائے آشیان است و
ثبوتِ وصفِ گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگیِ
مرغ از گم کردگی آشیاں بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در
جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجبِ اضطراب مزید و قلق شدید
اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصولِ آں
و اگر کسے گوید کہ حافظ شیراز ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ حیث

قال ۔

یوسفِ گم گشتہ باز آید بکنعاں غم مخور
کلبۂ احزان شود روزے گلستاں غم مخور

جوابش آن است کہ درین شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن زیرا کہ ماسیق لہٗ الکلام دریں شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ بیان گم کردنِ پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف ۔ والا حافظ کہ بلیغ تر شعرا ایران است مقتضائے مقام را نیکو مے شناخت چنانکہ جائے دیگر مے گوید ۔

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ
ز بخت خوابناک غافل خویش

و قدوۂ بلغا شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ حیث قال

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

و ہم محتشم کاشی گوید

گہ ز سہم خدنگ طائرِ روح
مرغِ گم کردہ آشیاں باشد

و آخر دعوٰنا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علیٰ سید المرسلین و آلہ الطاہرین

پایانِ نامہ

روئے کج مج زبان را کہ از غایتِ انفعال نارسائی سر بگریبانِ خجالت فرو بردہ است غنچہ دلش از صدمتِ سموم کم سوادی پژمردہ یارائے آں کو کہ بسانِ حریفانِ ادا فہم بکجدار و مریز بہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملہ محققانِ فنِ معانی شمارد خاصہ در بزم ہنر پروران و سخن وران پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ از رشتۂ فکر رسائی کشائند و در عرصۂ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقانِ خوش خرام سابق مے آیند لمؤلفہ

باز چوں رہوا پر افشاند | صعوہ از ہیبتش فرو ماند
بانگ تندر چو مغز کوہ خارد | ربطنینِ مگس کہ گوش آرد

اما چہ تواں کرد کہ در سلسلۂ نظام عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے مکونات دودمان سفلی بر اساسِ ایں اصل نہادہ نبودے عقدۂ تفاوت رتبتے میانِ کوچک و بزرگ باز نکشادندے بالجملہ جائے کہ دُرِ شہوار است خرمہرہ کس نگیرد ہم بکار است و گوشے کہ بہ نغمۂ دلکش بلبل رنگین نوا پر صدا است با صوتِ دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا۔ ہرچند مے خواست کہ خود را بہ شیوہ متر سمانِ روزگار عرضۂ طعنِ متعنتانِ زمان نمائد و بر روئے سامعہ باب ردو قبول ابنائے جنس نکشائد اما چوں بعضے از لطائف ملفوظات ایں فن شریف کہ از دیر باز در نہانخانہ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آں بود کہ آں جملہ را بلباسِ نقوشِ حروف بساحت قرطاس جلوہ دہد و بتائید ازلی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانیہائے ابنائے روزگار بیروں نہد و مع ذلک دریں باب اصرار بعضے از اعزہ و احباب ضمیمۂ ایں اقتضاء

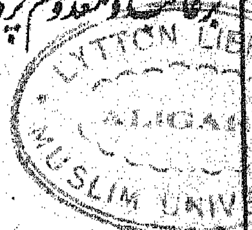
آمده طوعاً و کرهاً زبانِ خامه را بر طبق خلط و اعلام صالحاً و آخر سیئاً به مقالات خطا و صواب آلوده ساختم و در تنگ و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانه و گاہے فرزانه تاختم ـ نے نے نه دیوانه ام نه فرزانه بل ساقی ازل آنچه را فراخور پیمانهٔ استعداد این دردی کش خمخانهٔ تحقیق یافت به بخت و بے ہیچ مضائقت در جام طلب این سیه مست بادهٔ معنی بریخت و بحکم

بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش ‏ ‏ ‏ ‏ که هر چه ساقی ما ریخت عین الطاف است

بریاد امام المحققین حجة المدققین شیخ عبد القاهر جرجانی که در شان او ابیات لکھے است مبین و برہانے است متین نوش جاں ساختم و حریفان بزم معنی را بدو سگالی بنواختم ـ چشم بد دور! اگر بدیدهٔ انصاف بنگری کالائے است بنقد جان خریدنی و ترانهٔ ایست بگوش ہوش شنیدنی ـ علم معانی ـ چنانکه دانی علمے است گرانمایه و فنے است بلند پایه که بے دستیاری آں پائے در راہ سخن فهمی و معنی رسی نتواں نهاد و بے پائمردی آں زبان به سخن گزیده و معنی پسندیده نتواں کشاد کما قلت

ادیبے کزیں فن ندارد خبر ‏ ‏ ‏ ‏ تن آدمی دارد و جان خر

اگر دامانِ ارادت فراخ آری ذخیرهٔ لآلی آبدار برداری به یقین مے دانم که آنچه بر دست این فقیر بے بضاعت صورت اتمام پذیرفته کمتر ازان است که مے خواستم و بیشتر ازان است که مے کاستم اما نظر به حالات با ختیار حاضر و معلوم بر غائب و معدوم پرداختم و خبایائے زوایا بفحوائے کم ترک الاول للآخر ذخیرهٔ پس آیندگان ہنر پرور ساختم

فان وجدت لساناً قائلاً فقل

هو الاول و الآخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیٔ علیم ‏ به تقریب اختتام قطعه متضمن تاریخ طباعتِ نامه از زبان خامه بدین طراز تراوش یافت ‏ قطعه

جوانے بخوابم در آمد سحرگاه ‏ ‏ ‏ ‏ بحسن ادا بسته نقش مرادم

چو پرسیدمش کیستی و زکجائی؟ ‏ ‏ ‏ ‏ بگفتا ـ دبیر عجم خوش سوادم

۵ ۱ ۳ ۴